

ŞAHİN XƏLİLLİ

KLASSİK POEZİYA
VƏ
ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR

“AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASI
NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA BİRLİYİ

B a k ı – 2 0 0 3

Elmi redaktor və ön sözün müəllifi:

Vaqif ARZUMANLI,
filologiya elmləri doktoru, professor.

Rəyçilər:

İsmayıl VƏLİYEV (Öməröğlu),
filologiya elmləri doktoru, professor.

Zeydulla AĞAYEV,
filologiya elmləri doktoru, professor.

Xəlilli Şahin Həmid oğlu.

X 49 Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr (Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri). "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, Bakı, 2003, 164 səh.

Orta əsrlər Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələrinin tədqiqinə həsr olunmuş monoqrafiya bir sıra məziyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Filologiya elmləri namizədi, dosent Ş.Xəlillinin bundan əvvəl nəşr etdirdiyi "Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri. Folklor materialları əsasında kitabının məntiqi davamı olan hazırkı araşdırması klassik Azərbaycan və İngilis ədəbiyyatının qarşılıqlı əlaqə probleminin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Müəllif bir sıra klassik sənət nümunələrində, o cümlədən N.Gəncəvi və V.Şekspir poeziyasında paralelləri izləyərək bütünlükdə klassik irsimizin İngilis ədəbiyyatına təsirini araşdırmağa səy göstərmişdir.

Tədqiqatçı klassik ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən Fələki Şirvani, Mahmud Şəbüstəri, Marağalı Əvhədi, Fəzlullah Nəimi, Qazi Bühranəddin və b. əsərlərinin İngilis dilinə tərcümələri, xüsusilə İngilis şərqşünaslarının bu haqda məqalə, rəy, monoqrafiyalarını təhlil etmişdir.

Daha çox İngilis mütərcim və şərqşünaslarının klassik irsimizlə bağlı tərcümələri və tədqiqatları əsasında yazılan mövcud əsər Orta əsrlər dövrü ədəbi əlaqələrimizin öyrənilməsinə həsr olunmuş ilk monoqrafik nəşrdir.

Kitab tədqiqatçılar, tələbələr, eləcə də geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

X 4603010000
M 657-2003
İSBN 5-89600-383-8

© Şahin Xəlilli, Bakı,
2003.

MÜƏLLİF HAQQINDA

Şahin Xəlilli Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan respublikasının) Yuxarı Körpülü kəndində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. 1959-cu ildən Bakıda yaşayır. Binəqədi rayonundakı 99 saylı orta məktəbi bitirmiş, indiki Azərbaycan Dillər Universitetində və Jurnalist Sənətkarlığı İnstitutunda təhsil almışdır. Hal hazırda Dillər Universitetində ingilis dili kafedrasının dosentidir. Bir sıra beynəlxalq konfransların iştirakçısı olmuş, məruzələrlə çıxış etmişdir. Uşaqlar üçün «Yerin ulduzları» (1990), «Ürəyimdən keçənlər» (1996) şeirlər kitabının müəllifidir. «Başsız qadın. Britaniya adalarının xalq nağılları» klassik folklor toplusunun (1989), ingilis yazıçısı Ceyms Moriyerin «İsfahanlı Hacıbabanın macəraları» romanının (1993) şərikli (Z. Səfəroğlu ilə) tərcüməçisidir. 1992-ci ildə «Ceyms Oldric və Azərbaycan», 2002-ci ildə «Ədəbi əlaqələr işığında», «Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri. Folklor materialları əsasında» adlı kitabları nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan Yazıçılar və Jurnalistlər birliklərinin üzvüdür. 1999-cu ildə Kembriç Universitetində keçirilən Britaniya yazıçılarının XXV seminarında iştirak etmişdir.

* * *

NOTE ON THE AUTHOR

Shahin Khalilli was born in Western Azerbaijan (nowadays the Republic of Armenia) and has been living in Baku, Azerbaijan since 1959. He was educated at the Azerbaijan University of Languages and the Institute of Journalist Mastership. Now he is an associate professor at the Azerbaijan University of Languages. He has delivered papers at numerous national and international conferences. He was co-translator (with Zakir Safaroghlu) and published volumes of translations from English into Azeri Turkish, including Folk-Tales of the British Isles (1989), The Adventures of Hajji Baba from Ispahan by James Morier (1993).

In addition to many reviews, articles, translation and presentation his full-length publications include: The Stars of the Earth (rhymes for children, 1990), Things in my Heart (rhymes for children, 1996), James

Aldridge and Azerbaijan (1992), On the Light of Literary Links (2002), Azerbaijan-English Literary Links. Folklore (2002).

He is a member of the Azerbaijan Writers' and Journalists' Unions, participated in the XXV Cambridge seminar on the Contemporary British writer in 1999.

E-mail shahin_khalilov@yahoo.co.uk.

MÜNDƏRİCAT

Ö n s ö z (<i>prof. V.Arzumanlı</i>).....	3
Giriş	5
<i>I Fəsil. Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri: mənbələr və ədəbi paralellər</i>	14
§ 1. F.Şirvaninin həyat və yaradıcılığının İngilis şərqşünaslığında tədqiqi.....	33
§ 2. N.Gəncəvi və V.Şekspir yaradıcılığında paralellər...	52
§ 3. Klassik İngilis poeziyasında səsleşmələr və paralellər...	78
<i>II Fəsil. Klassik Azərbaycan poeziyası İngilis dilində</i>	89
§ 1. XIII–XVII əsrlər klassik Azərbaycan poeziyasının İngilis şərqşünaslığında öyrənilməsi.....	94
§ 2. Səfəvilər dövrü Azərbaycan ədəbiyyatına dair araşdırmalar	130
Nəticə.....	148
İngilis dilində xülasə.....	151
Ədəbiyyat.....	153
Əlavələr.....	158

ÖN SÖZ

Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra dünya xalqları ədəbiyyatları ilə qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsi onun tədqiqatçısından nəinki hər iki ədəbiyyatı yaxşı bilməyi, eləcə də bu ədəbiyyatları ürəkdən sevməyi tələb edir. Ədəbiyyatımızın dünya ədəbiyyatı kontekstində əlaqələrinin əhatəli tədqiqi ilk növbədə ayrı-ayrı dünya xalqlarının ədəbiyyat korifeylərinin yaradıcılığının qarşılıqlı müqayisə, ədəbi təsir və tərcümələr əsasında araşdırılması deməkdir. Bu iş müqayisəli ədəbiyyatşünaslığımız üçün çox gərəkli və mühüm məsələdir.

Ədəbi əlaqələr tarixinə hər yeni baxış, aparılan hər yeni elmi araşdırma, axtarış Azərbaycan türk tarixinin və ədəbiyyatının açılmamış səhifələrinin bərpasına xidmət edir. Azərbaycan-Avropa, o cümlədən Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələrinin təxminən 400 illik tarixi olduğunu müəyyənləşdirmək də son dövrün araşdırıcılarının xidmətidir.

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslığımızda Azərbaycan – Qərbi Avropa qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinə dair ötən əsrin 50-ci illərindən bəri müəyyən araşdırmaların, monoqrafik nəşrlərin sayının artması bu sahənin püxtələşmiş alimlərinin ciddi axtarışlar apardığını deməyə əsas verir. Mərhum professor Arif Hacıyevin rəhbərliyi və elmi redaktorluğu ilə nəşr olunmuş “Azərbaycan-Avropa qarşılıqlı ədəbi əlaqələri (Bakı, “Elm, 1985) adlı elmi araşdırmalar məcmuəsi bu sahəyə olan marağın güclənməsinə təkan verdi. Azərbaycan – İngilis ədəbi əlaqələri kontekstində ədəbiyyatımızın İngilis ədəbi, elmi çevrəsində yayılmasının tarixi izlərini İngilis tərcümə və nəşrlərində araşdıran, mənbə və mətnlər üzərində ciddi işləməkdən zövq alan Şahin Xəlilli bu sahənin peşəkar və işgüzar araşdırıcısıdır. O, Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələrinin əsasən iki mərhələsini – folklor və klassik ədəbiyyatımızın İngilis dilinə tərcüməsi və İngilis şərqşünaslığında öyrənilməsini tədqiqatının əsas məqsədinə çevirmişdir.

Ş.Xəlilli 2002-ci ildə “Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri. Folklor materialları əsasında adlı çox qiymətli monoqrafiya nəşr etdirmişdir. Müəllif yeni monoqrafiyasında klassik Azərbaycan poeziyasının XI-XVIII əsrlər şairlərinin əsərlərinin İngilis dilinə tərcüməsi və tədqiqi tarixini aydın və dinamik şəkildə araşdırmağa səy göstərmişdir. Eləcə də Azərbaycan alimlərinin bu haqda namizədlilik dissertasiyalarına, monoqrafik nəşrlərinə alim mövqeyini ifadə edən Ş.Xəlillinin mövcud monoqrafiyası daha tutumlu

və zəngin faktları ilə seçilir. Bu isə hər şeydən əvvəl, müəllifin ciddi alim araşdırıcılıq qabiliyyətini və bacarığını təsdiq edir.

Ş.Xəlilli yeri gəldikcə ingilis ədəbiyyatının klassiklərinin yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatının təsir izləri haqqında faktiki materialları misal gətirmiş, qarşılıqlı ədəbi əlaqələrimizin tarixi köklərini və inkişaf yolunu elmi arqumentləri ilə daha əhatəli şəkildə araşdırmağa söy göstərmişdir. Xüsusilə ingilis intibahının görkəmli şair və dramaturqu Vilyam Şekspir yaradıcılığında Azərbaycan intibahının cahanşümul şairi N.Gəncəvinin əsərləri, eləcə də Səfəvilər dövründə ingilis səyyahlarının Azərbaycana həsr etdiyi memuarları əsasında qələmə alınmış bir sıra tarixi fakt və motivlərin əksini axtaran Ş.Xəlilli maraqlı ümumiləşdirmələri ilə çıxış etmişdir.

Monoqrafiya müəllifinin məşhur ingilis alimi Edvard Q.Braunun araşdırmasının leytmotivinə çevirdiyi bir türk atalar sözündə deyildiyi kimi: “Nöqsansız dost axtaran dostsuz qalar. Nöqsansız kitab yazmaq istəyən isə kitabını sona yetirə bilməz.

Bu gün Azərbaycan-Avropa qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələlərinin, onların tiplərinin və qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsi, ayrı-ayrı dövrlərdə bir sıra ümumbəşəri, yaxud sevgi, qəhrəmanlıq ideyalı əsərlərin məzmun-mündəricə, motiv və süjetlərində tarixi-tipoloji oxşarlıqların öyrənilməsində ciddi tədqiqatlara böyük ehtiyac vardır.

Azərbaycanın klassik şair və yazıçıların yaradıcılığına dair Qərbi Avropa şərqşünaslığının bir sıra dəyərli əsərlərinin öyrənilməsində, xüsusilə klassiklərimizin əsərlərindən seçmələrin alman, fransız, ingilis dillərinə tərcümələri haqqında ədəbi əlaqələr mütəxəssislərinin müqayisəli araşdırmalarında uğurları az deyildir. Bu uğur payında yeni araşdırıcılar nəslinə bir sıra yenilikləri təqdim edən müəllifin mövcud monoqrafiyası müəyyən dəyərləri ilə diqqəti cəlb edir.

Elə hesab edirəm ki, “xam torpağı xatırladan, lakin müəyyən səbəblər üzündən geniş tədqiqat arealında çox cüzi şəkildə tədqiq olunan, araşdırılan Azərbaycan-Avropa, eləcə də Azərbaycan-ingilis qarşılıqlı ədəbi əlaqələri haqqında hələ bundan sonra neçə-neçə ciddi tədqiqat əsərləri yazılacaqdır. Belə bir axtarış-tədqiqat yolunda Şahin Xəlillinin monoqrafiyasının nəzəri-praktik əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Monoqrafiyada müəllifin irəli sürdüyü müddəalar və mövzu yenilikləri gələcəkdə intellektual tədqiqatçı çevrəsinin mütəxəssislərini yeni araşdırmaların aparılmasına sövq edəcəkdir.

Vaqif Arzumanlı,

filologiya elmləri doktoru, professor.

GİRİŞ

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıqda Azərbaycan-Qərbi Avropa, o cümlədən Azərbaycan-İngilis qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələlərinin tədqiqi, hər şeydən əvvəl, tarixi faktlar və tarixi prosesin qanunauyğunluqlarının paralelləri əsasında müəyyənləşdirilməlidir. Klassik Azərbaycan və İngiltərə ədəbiyyatının keçdiyi yol, tarixi mərhələlər eyni olmasa da, adlarını çəkdiyimiz ölkə ədəbiyyatlarının biri-birinə təsiri müəyyən ictimai-siyasi, habelə tarixi hadisələr zəminində baş vermişdir. Qarşılıqlı ədəbi əlaqələrimizin şərti olaraq götürdüyümüz ikinci dövrdə (VII əsrdən XVIII əsrin axırlarınadək) yaşayıb-yaradan Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin İngilis dilinə tərcüməsi və İngilis şərqşünaslığının həmin əsərlər və onların müəlliflərinin yaradıcılığı haqqında məqalə, monoqrafik nəşrlərin təhlil və şərhini verməyə səy göstərmişik. Bununla yanaşı İngilis poeziyasının yaradıcısı Cefri Çoser (1340-1400), Kristafor Marlo (1564-1593), Vilyam Şekspir (1564-1616) kimi sənət korifeylərinin yaradıcılığında Şərq, o cümlədən Azərbaycan tarixi, dini təriqəti və s. bağlı problemlərin açıqlanmasına, xüsusilə N.Gəncəvi və V.Şekspir poeziyasının səsleşmələrinə, ədəbi əlaqələrimizi şərtləndirən bir sıra vacib məsələlərin təhlilinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Görkəmli dramaturq, ədəbi əlaqələrimizin tanınmış tədqiqatçısı, mərhum alimimiz Ş.Qurbanov Azərbaycan ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirin öyrənilməsinin çox vacib bir məsələ və vəzifə olduğunu qeyd edərək yazırdı: “Hər hansı ədəbiyyatın inkişafında ictimai-tarixi şəraitin böyük rol oynaması inkaredilməz bir həqiqətdir¹.”

Tanınmış İngilis şərqşünası E.C.V. Qibbin “Osmanlı poeziyasının tarixi adlı araşdırmasının I cildində Şərq və Qərb sivilizasiyasının və ədəbi əlaqələrinin paralelləri əhatəli şəkildə təhlil edilməse də, əsasən

¹ *Şıxəli Qurbanov*. XIX əsr rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin yeni mərhələsi. - Əsərləri. Üçüncü cild. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1969, s.333-334.

dini ehkamlara söykənən mədəniyyətlərin və ədəbiyyatların əsas məramı aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir: “Məhəmməd Şərfinin sivilizasiyası ərəb Qurani, Orta əsrlər Avropası isə Latin Bibliyası üzərində qurulmuşdur¹.

Əslən İrlandiyalı, İngilis ədəbiyyatının böyük dramaturqu — “ikinci Şekspiri”, “Şeytanın şagirdi” adlı məşhur pyesi dilimizə tərcümə olunmuş Bernard Şou (1856-1950) Şərq həyatına, Şərq mədəniyyətinə öz məftunluğunu ifadə edərək Həzrəti-Peyğəmbərin böyüklüyü haqqında yazırdı: “Həzrəti-Məhəmmədin dini elə bir dindi ki, insanlığın ayrı-ayrı toplumlarını, millətlərini özünə cəlb edə bilər. Mən görürəm və inanıram ki, Məhəmməd insanlığın qurtarıcısıdır! Qurtarıcı ismi ancaq ona verilməlidir! İnanıram ki, Məhəmmədin misli-benzəri, yəni istər daxili dünyası ilə, istər fəaliyyət tərzilə bəşərə xidmət eləməyə qalxan bir adam indiki dünyaya rəis olsa, hökm etsə, bu yeni aləmin məsələlərini həll edə bilər. Bu qarmaqarışlıq dünyada ümumi sülh və ədalət, eyni zamanda da həyatın xoşbəxtliyini insan oğluna daddıra bilər².

Qurani-Kərimin Əl-Bəqərə surəsinin 115-ci ayəsinin Şəqlə Qərb dünyası arasında yaxınlığına dair müqəddəs kəlamına diqqət yetirək: “Şərq də, Qərb də Allahındır. Hansı tərəfə üz tutsanız, Allah ordadır³.

Dünya mədəniyyətinə və ədəbiyyatına cəhanşümul sənət inciləri bəxş etmiş, “Quran kimi möhtəşəm poetik nəsr kitabını nəinki müsəlmanların, bütün insanlığın mənəvi varidatına çevirmiş qədim Şərqin Qərbə göstərdiyi mədəni və ədəbi təsir isə tarixən daha güclü olmuşdur. “İslama və İslamın fars-ərəb sivilizasiyasına qəlbən heyran olduğunu⁴ yazan İngilis şərqşünası E.Q.Braunun Şərq mədəniyyətinə və ədəbiyyatına məhəbbətinin ən gözəl mücəssəməsi dördcildlik “İranda ədəbi tarixi kitabının elmi dəyəri bizim üçün xüsusilə böyükdür. Müəllifin “... Şərqi və onun xalqlarını tanıyan və sevən, həyatın mənasını və dəyərini bizə (avropalılara – Ş.X.) bəxş edib böyük mənəvi ideyaların əksəriyyətinə nə qədər borclu olduğumuzu dərk edən az saylı adamlar⁵ içərisində tədqiqatçı alim Çestertonun

¹ E.J.W. Gibb. A History of Ottoman Poetry. Volume I. London, 1958, p.444.

² Məmməd Aslan. Allahın Rəsulu. Bakı, “Qismət, 2001, s.286.

³ Qurani-Kərim. Bakı, “Azərənşr, 1991, s.17.

⁴ Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume II. Cambridge, 1969, p.X.

⁵ Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume II. Cambridge, 1969, p.X

“Yaşıl geyinmiş adam (“Man in Green) əsərinin adını çəkməsi təsadüfi deyildir. Şərqi hər hansı bir müsəlman dövlətinin süqutu dünyamız üçün onun nə vaxtsa əvəz olunmasını faydasız bir cəhdə bənzədən Çesterton kimi E.Q.Braun da tarixin müəyyən inkişaf mərhələlərində avropalılar tərəfindən Şərqi səhv başa düşüldüyünü və təqdim olunduğunu etiraf etmişdir.

Avropa alimlərinin bir qismi “...özlərinin sivilizasiya monopoliyası, siyasi qurumu ilə yanaşı özlərinə xas düşüncə tərzinin olduğunu bütün dünyaya yaymaq¹ üçün Şərqi təsəvvürlərinə qarşı çıxmışdır. Buna etirazını ifadə edən E.Q.Braun araşdırmasında Şərqi həqiqətlərinin əsil bilicisi kimi çıxış etmişdir. “Şərqi ruhunun dərk olunması məramı ilə İrənin ədəbi tarixini araşdıran müəllifin böyük əzab-əziyyətləri, yuxusuz gecələri hesabına başa çatdırıb nəşr etdirdiyi bu tədqiqatı Şərqi mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixi üçün çox qiymətli bir abidədir. Lakin müəllifin klassik Azərbaycan ədəbiyyatının böyük şəxsiyyətlərini və onların əsərlərini İrəni ədəbiyyatı adı altında tədqiqata cəlb etməsi təbii ki, müəllifin kitab üzərində işləyərkən fars alimləri ilə məsləhətləşməsi ədəbiyyat tariximizin yanlış adla təhlil və şərhinə meylini artırmışdır.

Lakin E.Q.Braunun kitabının müəyyən bölümlərində türk ədəbiyyatının ciddi problemlərinin elə onun öz adı ilə verilməsi müəyyən dövrlərdə ədəbi nümunələrimizin məhz doğma dilimizdə yazılması ilə bağlı olmuşdur. Müəllif araşdırmasının II kitabının son cümləsində türk atalar sözündəki əsil həqiqətin sevgisi ilə kitabını tamamlaya bilməsinin sirrini açmışdır. Həmin atalar sözü türkcə belə tədqim olunmuşdur:

Eyibsiz yar istəyən yarsız qalar. Yaxud: Qüsursuz dost axtaran dostsuz qalar.

Onun ekvivalenti isə ingilis dilində E.Q.Braun tərcüməsində daha dəqiq verilmişdir:

“Surely he remaineth friendless who requires a faultless friend².

Və belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, E.Q.Braunun qeyd etdiyi kimi onun araşdırması nöqsanlardan xali deyildir. Bu, araşdırmanın ən böyük nöqsanı Orta əsrlər dövründə tarixi, ədəbi ənənələr üzərində daha böyük inkişaf yolu ilə Yaxın və Orta Şərqi

¹ Yəni orada, s.X.

² Yəni orada, s.543.

mədəniyyətində, o cümlədən ədəbiyyatında özünə məxsus yeri olan Azərbaycan klassik irsinin farslaşdırılmasıdır.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin farsca (müəyyən qədərində isə ərəbcə) yazılması mövcud ictimai-siyasi tarixi şəraitlə bağlı olsa da, həmin əsərlərin fars (yaxud ərəb) ədəbiyyatı nümunələri kimi verilməsi tarixi həqiqətlərin saxtalaşdırılması deməkdir. Lakin Azərbaycan türkcəsinin fars dilinin ləhcəsi kimi qələmə verilməsi, “Azərbaycan əhlinin dilinin farslaşdırılması ən böyük fitnəkarlıqdır. “Azərbaycanda fars, eləcə də ərəb dillərini ana (türk) dili səviyyəsində bilən, həmin dillərdə yazıb-yaradan ədiblərin yetişməsi¹, “Azərbaycanın qədimdən türk tayfaları tərəfindən məskunlaşmış ölkə² olması baxımından bu ölkədə müxtəlif dillərdə yaradılan əsərlərin Azərbaycan ədəbiyyatının mənəvi varlığının yadigarları kimi qəbul edilməlidir. Çox qədim tarixi olan azəri türk dilinin İran dillərindən biri hesab edilməsi isə tamamilə yanlışdır. Cənubi Azərbaycanda azəri türklərinin farsdilli farslardan dönmə hesab edilməsi, eləcə də bu günkü Azərbaycan respublikasında türkmənşəli azəri türklərinin türkləşmiş Qafqazdilli etnosların süləfləri kimi qəbul edilməsi hər iki Azərbaycanda azəri türklərinin dilinin, mədəniyyətinin və ədəbiyyatının varlığına arxadan vurulan zərbə kimi diqqəti cəlb edir.

“... ən qədim türk etnosları (erkən Azərbaycan türkləri) Cənubi Azərbaycanda eramızdan əvvəl III-I minilliklərdə yaşamış ... Azərbaycanda heç bir kütləvi “türkləşmə prosesi olmamışdır, çünki burada qədimdən bəri türk dillərində danışan əhali yaşamışdır³.

Azəri türkcəsinin və azəri xalqının türkdilli xalqların və türk dillərinin bir qolu kimi formalaşması məhz onun mədəniyyət və ədəbiyyatının klassik nümunələrinin pərvəriş tapdığı dövrləri əhatə edir.

VIII-XI əsrlərdə Yaxın Şərqi qüdrətli söz ustalarının, eləcə də alimlərinin əsərləri ilə yüksələn, lakin ərəb mədəniyyəti və ədəbiyyatı adı ilə bütün dünyada yaxşı tanınan Şərqi mədəniyyətinə və ədəbiyyatına Azərbaycan alim və şairlərinin yaradıcılıq nümunələrinin zəngin təsiri olmuşdur. Azərbaycan-İngilis qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin bu dövr inkişaf mərhələsinin parlaq surətdə aydınlığını yaratmaq üçün həmin əsərlərin ərəb dilindən İngilis dilinə tərcümə olunmuş

¹ Azərbaycan tarixi. Bakı, “Azərənşr, 1994, s.225.

² Yəne orada, s.223.

³ Yəne orada, s.231.

mətnlərinin geniş tədqiqinə ehtiyac vardır. X əsrin sonundan ərəb xilafətinin sarsılmasıdan sonra Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı öz inkişafının daha yeni bir mərhələsinə qədəm basmışdır.

XI əsrin ortalarında Azərbaycan ərazisində eyni vaxtda üç müstəqil dövlətin - Şirvanşahlar, Şəddadilər və Rəvvadilərin yarandığı, onların biri-biri ilə çəkişdiyi bir zamanda Orta və Yaxın Şərqdə böyük Səlcuqilər imperiyası yarandı. Orta Asiya, İran, İraq, Suriya, Misir, Kiçik Asiya, Ön Qafqaz xalqları ilə birlikdə Azərbaycanın Səlcuqilər hakimiyyəti altına keçməsi, 119 il davam edən Səlcuqilər dövlətinin türkdilli xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının həm hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi, həm də mədəni və ədəbi həyatına göstərdiyi güclü təsir inkaredilməzdir. Səlcuqilər hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın görkəmli şair və alimlərinin yaratdığı əsərlər sonralar Avropa ədəbiyyatında mütəxəssis alim, mütərcim və şərqşünaslar tərəfindən diqqətlə öyrənilmiş, həmin dövr ədəbiyyatımızın bir sıra klassik sənət inciləri Avropa dillərinə, o cümlədən ingilis dilinə tərcümə edilmişdir.

Edvard Q. Braunun "İrənin ədəbi tarixi adlı araşdırmasının III cildinin "Tatar hökmlərliyi (1265-1502) adlı bölümündəki materiallar həm tarixilik, həm də ədəbi tənqidi təhlil mövqeyindən dəyərlidir. Ədəbiyyat tariximizin bu dövründəki 237 illik bir mərhələsinin fars mədəniyyəti və ədəbiyyatının, üstəgəl monqol tatar əsarətinin təsiri ilə keçdiyi yolun aydınlığının yaradılması əsas məqsədlərimizdən birinə çevrilməsə də, dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsil və bölmələrində bu məsələ ilə bağlı fikir və ümumiləşdirmələrimizi verməyi məqsəduyğun hesab etmişik. Fars şairləri Sədi ilə Cami arasında böyük bir zaman kəsiyində Azərbaycanın görkəmli şairlərinin həyat və yaradıcılığı E.Braunun təhlil obyektinə çevrilsə də, onların milli mənəvi mənşəyi, ruhunun azəri türkçülüynünün gizlin qatları təfərrüatı ilə açıqlanmamışdır. E.Q.Braun farsca yazılan hər bir əsərin İran ədəbiyyatı nümunəsi və onun müəllifinin fars olduğunu göstərmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının qədim və Orta əsrlər dövrünə dair ingilis şərqşünaslığında müəyyən araşdırmalar aparılsa da, bu sahədə görülən işlərin əhatəli və monoqrafik tədqiqi, onun sisteminin yaradılması müqayisəli ədəbiyyatşünaslığımızın üzərinə düşür. İstər ərəbdilli, istərsə də farsdilli Azərbaycan klassik ədəbiyyatının böyük bir hissəsinin müxtəlif səbəblər üzündən itib-batması, eləcə də bir sıra əlyazmalarımızın dünyanın ayrı-ayrı kitabxanalarına və muzeylərinə daşınıb satılması bu gün ədəbiyyatşünaslığımızın araşdırıcılarını çətin bir vəziyyətdə qoymuşdur. Lakin son illər həmin ölkələrə məzun

olunan müəyyən tədqiqatçılarımızın söyi nəticəsində, eləcə də xarici dil mütəxəssislərimizin Qərbi Avropa şərqşünaslığında mədəniyyət və ədəbiyyatımıza dair yazılmış əsərləri ciddi elmi təhlilə gətirməsi sayəsində ədəbiyyatımızın qaranlıq səhifələrinə az da olsa “ışığı düşmüşdür.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatına dair araşdırmamızın başlıca məqsədi isə Azərbaycan – ingilis ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələlərinin sistemini yaratmaq, ingilis şərqşünaslığının mənəvi varlığını haqqında fikirlərinin elmi təhlil və şərhini ümumiləşdirməkdir.

Məlumdur ki, XI-XII əsrlərdə yazılı ədəbiyyatımız əsasən fars, qismən ərəb dilində olmuşdur. Azərbaycan monqol istilasından (Azərbaycan 1220, 1221, 1223, 1225, 1231-1235-ci illərdə monqol hücumlarına məruz qalmış, 1239-cu illərdə isə Dərbənd şəhərinin zəbti ilə bütün Azərbaycan monqollar tərəfindən istila edilmişdir – Ş.X.) sonra tədricən anadilli ədəbiyyatın yaranması üçün perspektivlər açılsa da, sonrakı əsrlərdə ədəbiyyatımız farsdilli, ərəbdilli və anadillili – üçdillilik sistemində mənəvi sərvətlərini yaşada bilmişdir.

XIII əsrdə ana dilimizdə yazılmış “Dastani-Əhməd Hərəmi poeması, xüsusilə XIII əsrin ikinci yarısında İzzəddin Həsənoğlunun azəri türkcəsində yazdığı iki qəzəli klassik Azərbaycan ədəbiyyatında şifahi xalq ədəbiyyatımızdan gələn zəngin bədii ifadə vasitələrimizin qorunub saxlanılmasının ən canlı nümunələrinə çevrildi.

Klassik ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən Fələki Şirvani, Məhsəti xanım, Əfzələddin Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Arif Ərdəbili, Mahmud Şəbüstəri, Fəzlullah Nəimi, Qazi Bürhanəddin, Marağalı Əvhədi, Əssar Təbrizi, Seyid İmadəddin Nəsimi, Qasimi Ənvar, Şah İmayıl Xətai, Həbib, Məhəmməd Süleyman oğlu Füzulinin əsərlərini əsasən fars dilində (həmçinin müəyyən halda azəri türkcəsində, ərəbcə) yazmasının əsas səbəbi şerin fars dilində yazılması ənənəsi olsa da, ən başlıcası farsdilli poeziyanın, eləcə də hakim dairələrin onlara güclü təsiri ilə bağlı olmuşdur.

Azəri türklərinin ingilislər kimi– (Cefri Çoserin XIV əsrin sonlarında yazdığı məşhur “Kəntərberi hekayələri orta ingilis dilində yazılmış ilk sənət abidəsidir – Ş.X.) qədim köklü tarixi milli mənəvi dəyərləri olmuş, dilləri də öz qədimliliyi ilə tanınmışdır. İngilislər əsrlər boyu latın, german, fransız dillərində yazmaq məcburiyyətində qaldığı kimi, klassik ədəbiyyat nümunələrimizin böyük əksəriyyəti müəyyən tarixi dövrlərdə ərəb, fars dillərində yazılmışdır. Ənənəvi Şərq poeziyası məktəbinə daxil olmuş şairlərimiz yad təsirdən yaxa

qurtara bilməmiş, demək olar ki, XIX əsrin ortalarında farsca, ərəbcə yazmaq ənənəsinin məcburi icraçıları olmuşlar.

Azərbaycan ədəbiyyatının Qərb ədəbiyyatları, o cümlədən ingilis ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi sistemində İslam monoteist (bir Allaha inanan) dininin hakim dünyagörüşü olduğu üçün feodal epoxasının (VII əsrdən XVIII əsrin axırlarınadək) mürəkkəb məzmunu və bu epoxanın ədəbi əlaqələr prizmasından öyrənilməsi xüsusilə vacibdir. Belə ki, bu epoxada Azərbaycan ədəbiyyatı ərəbdilli, farsdilli və türkdilli ədəbiyyatın mürəkkəb kontekstində böyük inkişaf yolu keçmiş, ədəbiyyatımızın Qərbi Avropa, o cümlədən ingilis əlaqələrinin inkişaf dinamikası qovuşuq dillər kontekstində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilmişdir.

Bir milyardan çox insanın etiqad, səcdə etdiyi İslam dininin müqəddəs kitabı Qurani-Kərimin İslamın təxminən min illər əvvəl öz məzhəbini yaymağa başlayan Zərdüştiliyə qələbə çalması, Şərq xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının mənəvi və dini varlığında yeni bir mərhələni açdı. Lakin “qədim fars dilinin uşağı, müasir fars dilinin valideyni kimi təqdim olunmuş pəhləvi dilinin qədim “Avestanın ana dili kimi¹ təqdimatı Azərbaycan torpağının yetirməsi Zərdüş t peyğəmbərin milli mənsubiyyətinə və milli-mənəvi varlığımıza olan əsil həqiqətlərin tam açılmamasından irəli gəlir. Bu haqda “Azərbaycan–ingilis ədəbi əlaqələri. Folklor materialları əsasında (Bakı, 2002) monoqrafiyada bu sətirlərin müəllifi daha geniş şəkildə Zərdüş tün əslinin və doktrinalarının təhlil və şərhini vermişdir.

Orta əsrlər ingilis ədəbiyyatının inkişafında Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının rolu və təsiri araşdırmalar üçün daha geniş imkanlar açır. Bu baxımdan Cəfər Cabbarlının belə bir həqiqətinə diqqət yetirək: “Zatən Şekspirin heçdən bir ingilis ədəbiyyatı yaratdığı, həm də bu ədəbiyyat İstanbul fəthindən (1453-cü il – Ş.X.) sonra Yunan ədəbiyyatının dəniz yolu açılınca bilavasitə İngiltərəyə nəqli tərigilə olduğu bəllidir. Digər tərəfdən həmişə hər yerdə ədəbiyyat mühit və həyat ilə bərabər yaşamış, mühitin fikir və fəlsəfəsi tərzitəfəkkür və təyişi ədəbiyyata təsirsiz olmamışdır².

¹ Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume II. Cambridge, 1969, p.3.

² Cəfər Cabbarlı. Azərbaycan türk ədəbiyyatının son vəziyyəti. – Əsərləri, III cild. Bakı, 1989, s.339.

Əlbəttə, ədəbiyyatların biri-birinə təsirinin bir tərəfli deyil, qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsi daha məntiqli görünür. Yənə C.Cabbarlının öz ümumiləşdirmələri ilə desək, “Azərbaycan türk ədəbiyyatı əsasən 3 deyil, 2 təsir altında olmuşdur. Bunlardan biri, xüsusilə müxtəsər söylədiyimiz İran və ümumən Şərqi ədəbiyyatı, digəri isə 19-cu əsrin ortalarından özünü hiss etdirməyə başlamış Qərbi ədəbiyyatıdır. Həmin Qərbi ədəbiyyatı Azərbaycana iki yol ilə təsir etmiş ki, bunlardan biri Rusiya, 2-cisi isə Türkiyədir. Ədəbiyyat vaxtilə bir mənbədən çıxıb, Qərbdə bir, Şərqdə isə başqa bir şəkildə necə düşmüşsə, eynilə Qərbi ədəbiyyatı da Rusiyada bir şəkildə, Türkiyədə başqa bir şəkildə alınmış və həmin ədəbiyyatın bu iki dairədə bağışladığı təsir də başqa-başqa olmuşdur¹.

Azərbaycan – ingilis qarşılıqlı ədəbi əlaqələri tarixində ingilis şərqşünaslığının klassik Azərbaycan ədəbiyyatının və şerhinin öyrənilməsi ilə əlaqədar təhlili, şərh və ümumiləşdirmələri daha çox İran, yaxud Türkiyə ədəbiyyatı kontekstində verilmişdir. Görkəmli Azərbaycan şairlərinin həyatı və yaradıcılığını daha çox faktoloji tədqiqat obyektinə çevirən ingilis şərqşünaslarının yalnız müəyyən qismi bu şairlərin yaradıcılığında xüsusi yer tutan seçmə nümunələrin nəinki ideya-estetik məzmununu, eləcə də onların dini-fəlsəfi mahiyyətini açmağa səy göstərmişlər. İkinci qisim əsərlər ədəbiyyatşünaslığımız üçün daha faydalıdır. Çünki ayrı-ayrı vaxtlarda Yaxın və Orta Şərqi ölkələrindən Qərbi Avropanın muzey və kitabxanalarına daşınıb aparılmış nadir əlyazmalarımız, klassik ədəbiyyatımızdan ingilis dilinə tərcümə edilmiş onlarla kitablar indi müqayisəli ədəbiyyatşünaslıqda əhatəli araşdırmaların aparılması üçün zəngin mənbə rolunu oynayır.

Dünya xalqlarının bir çoxunda olduğu kimi, Azərbaycan türk xalqının tarixinin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində Qərbi Avropa, o cümlədən ingilis mədəni və ədəbi həyatı ilə qarşılıqlı təsir və zənginləşməsi klassik poeziyada daha əhatəli və aydın şəkildə özünü göstərir. Bu isə, hər şeydən əvvəl, klassik Azərbaycan, eləcə də ingilis poeziyasının biri-birinə təsir edə biləcək zəngin fikir qatlarının olduğundan, qədim tarixi kökləri ilə seçilən hər iki xalqın poetik baxışlarında sevgi, inam və mübarizlik ruhunun oxşarlığından irəli gəlir.

¹ Yənə orada, s.343.

I Fəsil

AZƏRBAYCAN-İNGİLİS ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ: MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİ PARALELLƏR

Hər hansı bir xalqın mədəniyyətində və ədəbiyyatında bəşəri duyğuları, ideyaları özündə təcəssüm etdirən nə kimi möhtəşəm, gözəl sənət əsəri varsa, o materiklər kimi kəşf olunur – tərcümə edilib digər xalqların mənəviyyatında özünə müəyyən yer qazanır. Ayırı-ayrı ölkə xalqlarının ədəbiyyatlarının, bu ədəbiyyatların yaradıcılarının biribirinə təsiri, əlaqəsi ədəbi əlaqələri şərtləndirən başlıca amillərdən biri sayılır.

Hər hansı bir xalqın dili, mədəniyyəti və ədəbiyyatı onda güclü, qüdrətli olur ki, o xalqın böyük tərcümə ədəbiyyatı vardır. O xalq ona görə güclü mədəniyyət və ədəbiyyat sahibidir ki, başqa xalqların mənəvi, mədəni nailiyyətlərini öz doğma dilinə çevirir, onlardan bəhrələnir.

Hələ XII əsrdə Azərbaycan intibahının sərkərdəsi, peyğəmbər şairimiz Nizami Gəncəvi ona dünya şöhrəti gətirən “Xəmsəsinin dünyanın ayırı-ayrı xalqlarının yazılı sənət şedevrləri əsasında qələmə alındığını etiraf etmişdir. O yazırdı ki:

Dünyada nə qədər kitab var belə,
Çalışıb, əlləşib gətirdim ələ...
Əlimə yetişən hər bir vərəqdən,
Nüsxələr bağladım mən zaman-zaman.

Dünya mədəniyyətinin və ədəbiyyatının tərcümə olunduğu dil və bu tərcümələrlə zənginləşən ədəbiyyat dünya dili və dünya ədəbiyyatına qovuşur. Daha doğrusu dünya ədəbiyyatını tərcümə edən hər hansı dil böyüklüyündən-küçüklüyündən asılı olmayaraq ədəbi əlaqələrin mənəvi körpüsünü yaradır və zənginləşir. Nizami Gəncəvi də “Xəmsəsi ilə dünya ədəbiyyatında özünə əbədi yer qazanmış,

mənsub olduğu azəri türk xalqının mənəvi varlığını, ədəbi varlığını bütün dünyaya tanıtdırmışdır.

Əlbəttə, mədəniyyətin və ədəbiyyatın qarşılıqlı təsir formaları nə qədər rəngarəng və çoxşaxəli olsa da, onlar nəsr, nəzm, dram əsərləri, monoqrafik əsərlər, tərcümədə və sairə ədəbi əlaqələrin daha geniş şəkildə aydınlığının yaradılmasını tələb edir.

“Ədəbi əlaqələr termini mənə və keyfiyyətə bir-birindən fərqlənən anlayışlar toplusu kimi çox zaman fərqi varılmadan, müxtəlif dövrlər üçün eyni şəkildə işlədilir ki, bu da nəticədə heç bir elmi əsası olmayan eyniləşdirməyə gətirib çıxarır¹. Ədəbi əlaqələr üzrə tanınmış mütəxəssis, alim Şıxəli Qurbanovun mühakiməsi ilk baxışdan izahat, şərh tələb edir. Əslində, müəllifin bu mühakiməsindən sonra müxtəlif zaman kəsiyində rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin başqa-başqa formalar kəsb etdiyini göstərməsi deyilənlərə aydınlıq gətirir. Belə ki, S.Qurbanovun irəli sürdüyü həmin formaları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Biri-birini daha yaxından tanımaq cəhdi - yəni qarşılıqlı maraq;
2. Yazıcıların biri-birilə şəxsi tanışlığı və dostluğu – bütünlükdə iki ədəbiyyatın dostluğu;
3. Rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin birləşdirilməsindən (ötən əsrin 20-ci illərinin) sonu və 30-cu illərin əvvəlləri) sonrakı ilk mərhələ – qarşılıqlı kəşfiyyat mərhələsi;
4. Qarşılıqlı marağın daha da artması;
5. Ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqələrinin getdikcə qüvvətlənərək qarşılıqlı hərəkət, başqa sözlə, əlbir mübarizə – yetkin mərhələyə çatması².

Ədəbi əlaqələri ümumiyyətlə əks etdirən ədəbi əlaqələr termininin bu əlaqələrin, xüsusilə rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin yuxarıda qeyd olunan konkret və spesifik cəhətlərini “özündə əritməsi hər iki ölkənin – Rusiyanın və Azərbaycanın ictimai-siyasi fonunda baş vermişdir. Ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqəsi üçün lazımı şərait və zəmin yaradılması nə qədər başlıca cəhətdirsə, qarşılıqlı marağın qarşılıqlı əlaqə kimi verilməsi bir o qədər təbii və inandırıcıdır. Ona görə ki, qarşılıqlı maraq özü müəyyən mənada qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin

¹ Şıxəli Qurbanov. XIX əsr rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin yeni mərhələsi. – Əsərləri. Üçüncü cild. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1969, s.329.

² Yəni orada, s.329-332.

nüvəsini təşkil edir. Və ədəbi həyata maraq olmayan yerdə qarşılıqlı, ədəbi əlaqələrdən söhbət gedə bilməz.

Lakin möhtərəm alimimiz Ş.Qurbanovun rus–Azərbaycan ədəbi əlaqələrinə dair verdiyi çox maraqlı və dəyərli təsnifatı digər xarici ölkə ədəbiyyatları ilə əlaqələrimizə olduğu kimi şamil etmək, müəyyən qədər uyğun gəlməzdi. Belə ki, Azərbaycanın digər xarici ölkələrlə, o cümlədən İngiltərə ilə yaranan münasibət və əlaqələrinin ictimai-siyasi fonu bir qədər başqa şəkildə qurulmuşdur.

Fikrimizcə, Azərbaycan-İngilis qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin inkişafının tarixi mərhələləri haqqında düzgün elmi təsəvvürün yaradılmasında ədəbi əlaqələrin aşağıdakı formaları nəzərə alınmalıdır:

– Azərbaycan və İngilis şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin (laylaların, nağılların, əfsanələrin və b.) hər hansı bir xalqın mənəvi dünyasına interpretasiyası bəşəriyyətin tarixi qədər qədim əlaqələrin şifahi forması;

– Xalq yaradıcılığı nümunələrinin sonralar yazıya köçürülməsi ilə həmin ədəbi nümunələrin müəyyən qisminin iqtibas, yaxud yazılı tərcüməsi;

– Orta əsrlər dövründə, xüsusilə XIV əsrin əvvəllərində Oksford Universitetində (1325-ci il) ərəb dili üzrə professoranın yaradılması ilə mədəniyyət və ədəbiyyatımıza ciddi marağın yaranması;

– Səfəvilər hakimiyyəti dövründə, xüsusilə Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın hakimiyyəti zamanında İngilis səyyah və tacirlərinin iqtisadi-ticarət əlaqələri zəminində yazdığı səyahətnamə, memuarlarda ədəbiyyat əlaqələrimizin genişlənməsi;

– Klassik Azərbaycan şairlərinin (N.Gəncəvi, M.Şəbüstəri, Ş.Təbrizi və b.) əsərlərinin İngilis dilinə tərcüməsi ilə ədəbiyyat klassiklərimizin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində və tədqiqində yeni nəsillə İngilis şərqşünaslarının fəaliyyəti;

– XIX əsrin sonlarında məşhur ədib və mütərcimimiz Haşım bəy Vəzirovun böyük İngilis dramaturqu V.Şekspirin “Otello faciəsinin 1893-cü ildə dilimizə etdiyi tərcümə (bu tərcümə 1901-ci ildə ayrıca kitab şəklində nəşr olunmuşdur – Ş.X.) ilə İngilis ədəbiyyatına ciddi marağın artması;

– Ötən əsrin 50-60-cı illərində İngilis dilindən birbaşa dilimizə edilən tərcümələr və Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələrinə dair məqalə, rəy, monoqrafiya və namizədlik dissertasiyalarının yazılması

ilə əlaqələrimizin öyrənilməsində müəyyən qədər dönüş nöqtəsinin olması və intensiv inkişafı;

Azərbaycan – Qərbi Avropa, o cümlədən Azərbaycan – ingilis qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinə dair görkəmli yazıçı və alimlərimizdən Y.V.Çəmənşeminli, C.Cabbarlı, M.İbrahimov, İ.Şıxlı, Ə.Ağayev, H.Araslı, M.Quluzadə, R.Qaibova, S.Məmmədova, İ.Rəhimov, Ə.Rza, Q.Paşayev, Z.Ağayev və başqalarının məqalə, rəy və monoqrafiyalarında müəyyən söz deyilmişdir. Xüsusilə ötən əsrin 50-ci illərindən Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələrinin bəzi aktual problemləri haqqında yazılan namizədlik dissertasiyaları ədəbiyyat tariximiz üçün çox mühüm və gərəkli səhifələri üzə çıxarmışdır. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox nümunələrinin ayrı-ayrı vaxtlarda ingilis dilinə tərcümə olunmuş mətnləri, eləcə də bir sıra klassik şair və yazıçılarımızın həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş monoqrafik nəşrlər həmin problemlərin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

R.Qaibovanın “İngilis şərqşünaslarının XI-XVI əsr Azərbaycan şairlərinə baxışlarının tənqidi (Bakı, 1947), S.Məmmədovanın “XIV-XVI əsr Azərbaycan poeziyasının Qərbi Avropa şərqşünaslığında öyrənilməsi tarixindən (Bakı, 1971) adlı namizədlik dissertasiyaları Azərbaycan-ingilis qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsində çox qiymətli axtarışlar məcmusu kimi diqqəti cəlb edir. Lakin ədəbi əlaqələrimizin qədim əlyazmaları, tərcümələri və tədqiqləri əhatə edən, onların tarixi-xronoloji ardıcılıqla araşdırılmasını tələb edən əhatəli monoqrafik əsərlərin yazılmasına bu gün böyük ehtiyac vardır. Heç şübhəsiz ki, ayrı-ayrı ədəbiyyat nümunələrimizin, şair və yazıçılarımızın həyat və yaradıcılığına dair materialları pərakəndə şəkildə öyrənilib araşdırmaqla ədəbiyyatımızın tarixi dövrlərini, mərhələlərini sistemləşdirmək qeyri-mümkündür.

“Ədəbi əlaqələr problemi – dünya ədəbiyyatı tarixində ən mühüm problemlərdən biridir və o, ciddi tarixi, özünə xas bütün tarixi konkretliyi ilə təhlil edilməlidir¹ yazan ədəbiyyatşünas alim A.Bayramovun fikrinin şərhinə ehtiyac yoxdur. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ingilis dilinə tərcüməsi, xüsusilə onun ingilis şərqşünaslığında öyrənilməsi müqayisəli ədəbiyyatşünaslığımızın əsas mövzularından biridir.

¹ *Akif Bayramov*. Klassiçeskə azerbaydjanskə literatura na nemeükom əzike. Bakı, “Əzici, 1992, s.3.

Ədəbi əlaqələrimizin qarşılıqlı inkişaf yolunu nəzərə alsaq, bu mövzunun nə qədər geniş və əhatəli olduğunu təsəvvür etmək o qədər də çətin deyildir. Lakin əldə etdiyimiz, araşdırdığımız mənbələrin, müxtəlif səpkili nəşr əsərləri əsasında müəyyən qədər açıq mənzərəsini yaratmaq istədiyimiz Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələrinin çox böyük bir dövrünü əhatə edən (XI əsrdən XVIII əsrə qədər) materialların hamısını bir monoqrafiyada əks etdirmək qeyri-mümkündür.

“... klassik Azərbaycan ədəbiyyatı təşəkkül etdikdən sonra da bu ədəbiyyat dairəsində xalq təsiratının daha qüvvətlə, məhsus olduğunu, klassik şairlərin xalq vəzni bütünü ehməl etmədiklərini, “Tuyuq nami altındaki milli şəklın yenə burada təkəvününü görürük. Əsasən çox qüvvətli və çox orijinal, şəxsi və ibdai olan xalq ədəbiyyatımızın bu nüfuzi müstəqil Azəri ədəbiyyatı üçün şübhəsiz pək müfid olmuş, ona başqaca bir xüsusiyyət verilmişdir¹. M.F.Köprülüzadə hicri tarixi ilə 700-cü illərdə yeni təşəkkülə başlayan klassik azəri türk ədəbiyyatının ilk sufi şairi Həsənoğlunun (amma farslar onu daha çox “Pure-Həsən kimi tanıyırlar – Ş.X.), sonrakı əsrlərdə Qazi Bürhanəddinin, İmadəddin Nəsiminin, Həbibinin, Şah İsmayıl Xətəinin, Məhəmməd Füzulinin və başqalarının ədəbi fəaliyyətini, yaradıcılıq məziyyətlərini tədqiqlərinin başlıca obyektinə çevirmişdir. Lakin yenə türk aliminin fikrinə istinadən belə bir fərziyyənin həqiqətini qəbul etmək mümkündür. “Əgər Azəri sahəsi ya osmanlıların, yaxud cığatayca rəsmi ədəbi lisan olaraq qəbul edən mütəəssib və sünnil-məzhəb özbək xanlarının hakimiyyəti altında qalsaydı, o zaman klassik Azəri ədəbiyyatı inkişaf etməyəcək və o sahələrdə yalnız Azəri xalq ədəbiyyatı yaşayaraq klassik şairlər osmanlıca, yaxud cığatay ləhcəsini ədəbi irs olaraq qullanacaqlardı².

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının keçdiyi böyük inkişaf mərhələsi tarixi, ictimai-siyasi zəmində özünün azəri türk dilini qoruya-qoruya fars, ərəb qrafikasında müstəqilliyini, bütövlüyünü yaşada bilmişdir. Lakin İran ədəbiyyatı, yaxud Türkiyə ədəbiyyatı (Osmanlı poeziyası tarixi) adı altında İngilis şərqgünaşlığında Azəri türk ədəbiyyatının ayrıca monoqrafik nəşrə çevrilməməsi Qərb alimlərinin,

¹ Köprülüzadə Məhəmməd Fuad. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı, “Sabah” nəşriyyatı, 1996, s.13-14.

² Yenə orada, s. 12.

araşdırıcılarının ədəbiyyat tariximizə dərinədən nüfuz edə bilmədiklərindən irəli gəlir.

Məşhur ingilis şərqşünası Q.Auslinin 1846-cı ildə Londonda nəşr etdirdiyi “Fars şairləri haqqında tərcümeyi-hal qeydləri. Tənqid və şərhərlə adlı araşdırması¹ müəyyən cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. İlk dəfə bu araşdırma haqqında tanınmış ədəbiyyatşünas alim V.Quliyev öz maraqlı tənqidi qeydləri ilə “Azərbaycan jurnalında çıxış etmişdir². Müəllif araşdırmaya daxil edilmiş Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin 31 söz ustasının tərcümeyi-hal qeydləri içərisində bir sıra görkəmli Azərbaycan şairləri haqqında mətnləri ciddi təhlilə gətirmiş, Q.Ausli araşdırmasının məziyyətlərini göstərmişdir. O, Nizami, Xaqani, Şah Qasım Ənvar, Məğribi, Katibi, Şahi, Əssar Təbrisi, Saib Təbrizi kimi Azərbaycan şairlərinin həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş öçerklərə münasibətini bildirmişdir. “Q.Auslinin kitabında diqqəti cəlb edən əsas cəhət klassik Azərbaycan poeziyasına və bu poeziyanın yaradıcılarına münasibətdir³.

Lakin V.Quliyevin qeyd etdiyi kimi “özünün bir çox müasirləri kimi Q.Ausli də “fars poeziyası ilə “farsdilli poeziya anlayışlarını fərqləndirə bilməmişdir. Digər tərəfdən əsərlərinin əsas qismini doğma ana dilində yazan Əlişir Nəvai, Cəlaləddin Rumi, Saib Təbrizi kimi müxtəlif türkdilli xalqlara mənsub sənətkarların fars şairi kimi təqdim olunması da ingilis şərqşünasının bir sıra hallarda, mənbələri dərinədən və hərtərəfli öyrənmədiyini sübuta yetirir⁴.

Lakin Q.Auslinin klassik Azərbaycan ədəbiyyatının və şerinin görkəmli söz ustalarından Nizami, Xaqani (ilk dəfə Avropada Xaqani haqqında məlumat Q.Auslinin adı ilə bağlıdır – *Ş.X.*), Qasım Ənvar, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində həyat və yaradıcılığı çox az tədqiq olunmuş Məhəmməd Şirin Məğribi, Mövlana Məhəmməd Şəmsəddin Katibi, habelə Əssar Təbrizi, Saib Təbrizi haqqında faktik materiallar daha çox məlumat xarakteri daşıyır. Lakin “E.Braun, E.Qibb kimi tanınmış ingilis şərqşünalarının hələ meydanda olmadığı

¹ *G.Ouselly*. Biographical Notes of Persian Poets. London, 1846.

² *Vilayət Quliyev*. Nizamidən Saib Təbriziyə qədər. – “Azərbaycan jurnalı, 1979, №11.

³ Yəne orada, s.136.

⁴ Yəne orada, s.136.

bir dövrdə Q.Ausli ingilis və Avropa oxucularını Şərq ədəbiyyatının bir sıra klassik nümunələri ilə tanış etmişdir¹.

İngilis şərqşünası Edvard Q.Braun “İranın ədəbi tarixi adlı dördcildlik monoqrafiyasında əsasən:

- (1) Ən erkən dövrlərdən Firdovsiyə qədər;
- (2) Firdovsidən Sədiyə qədər;
- (3) Tatar hökmranlığı (1206-1502);

(4) Müasir dövrü (1500-1924) əhatə edən fars və farsdilli ədəbiyyatın və onun klassiklərinin yaradıcılığının müəyyən cəhətləri haqqında elmi arqumentlərini və şərhlərini cəmləşdirmişdir. Açıqını etiraf etmək lazımdır ki, azəri türk ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərinin fars dilində yazmaq məcburiyyətində qaldığını “görə bilməyən müəllif həmin əsərlərin və onların müəlliflərinin İran ədəbiyyatı tarixinə daxil edilməsinin fərqiə varmamışdır. Lakin E.Q.Braunun apardığı dövrləşdirmə sistemi bütövlükdə azəri türk ədəbiyyatının yeni təsnifatının yaradılmasını tələb edir. Bu baxımdan aşağıdakı dövrləşdirmə sisteminin Azərbaycan-ingilis qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsinə daha əsaslı təminat verə bilər:

(1) Eramızdan əvvəl VII əsrdən eramızın VII əsrinə qədər olan dövr;

(2) VII əsrdən XVII əsrə qədər dövr

(3) XVII əsrdən XXI əsrə qədər dövr.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının Qərbi Avropa dillərinə, o cümlədən ingilis dilinə əhatəli tərcüməsinin XVII əsrdən etibarən başladığını, XVIII əsrdən isə daha intensiv şəkildə aldığını söyləmək həqiqətə daha uyğun gəlir. “Bu vaxtdan etibarən Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi klassiklərin əsərləri Avropada öyrənilməklə bərabər, eyni zamanda əcnəbi xalqların dillərinə də tərcümə edilməyə başlanmışdır².

İlk dəfə 1786-cı ildə Kəlküttədə “Nizaminin nağılları və ibrətli hekayələri adı ilə N.Gəncəvi yaradıcılığı ingilis ədəbi dünyasına çatdırılmışdır. “İngilis şərqşünaslığının atası kimi dəyərləndirilən Vilyams Cons Nizami yaradıcılığını diqqət və məhəbbətlə öyrənmiş,

¹ *Vilayət Quliyev*. Nizamidən Saib Təbriziyə qədər. – “Azərbaycan jurnalı, 1979, №11, s. 140.

² Leyli Əliyeva. Füzuli və ingilis şərqşünaslığı. Bakı, “Ozan, 1997, s.4.

mütəfəkkir şairimizin “Sirlər xəzinəsi poemasını nəsrə ingilis dilinə tərcümə etmişdir. Bu tərcümə V.Consun ölümündən sonra — 1804-cü ildə Londonda nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatından Qərbi Avropa dillərinə, o cümlədən ingilis dilinə ilk tərcümə əsərinin tarixini müəyyənləşdirmək hələlik mümkün olmasa da, ərəb dilindən ingiliscəyə tərcümə edilmiş bir sıra əsərlərə istinad edib ədəbi nümunələrimizin tarixi ehtimalını əsaslandırmaq olar. Füzulinin ingilis şərqşünaslığında öyrənilməsinə dair çox maraqlı və oxunaqlı monoqrafiyanın müəllifi Leyli Əliyevanın ilk tərcümə əsəri barədə istinadında müəyyən həqiqət vardır. O yazır: “Hələ 1551-ci ildə fransız səfiri kimi İstanbulu səyahət edən Nikolas Nikoley (“Gəmiçilik, səyahət və Türkiyəyə dəniz səfəri əsərini 1585-ci ildə Londonda nəşr etdirmişdir – Ş.X.) Türkiyədə dini təriqətləri xarakterizə edərkən XIV əsrdə yaşamış görkəmli Azərbaycan şairi Nəsimidən bəhs etsə də, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının Qərbi Avropa dillərinə əhatəli tərcüməsi XVII, xüsusilə XVIII əsrlərə təsadüf edir. Bu vaxtdan etibarən Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi klassiklərin əsərləri Avropada öyrənilməklə bərabər, eyni zamanda əcnəbi xalqların dillərinə də tərcümə edilməyə başlanılmışdır¹.

Klassik sənət incilərimizin ərəb, yaxud fars dillərində yazıldığını nəzərə alsaq, ingilis şərqşünaslığının mətnlərində daha çox ərəb, yaxud fars ədəbi nümunələri kimi tərcümə edilmiş sənət varlığını tarixinin bir tədqiqatla aydınlığının yaradılması çox azdır. Bu baxımdan L.Əliyevanın göstərdiyi əsrlərdən əvvəl ədəbiyyatımızdan edilmiş tərcümələrin olmaması həqiqəti ilə heç cürə razılaşmaq mümkün deyildir.

Əvvəla, İranda, o cümlədən Azərbaycanda İslam dininin bərqərar olduğu vaxtdan sonrakı mərhələdə Avropanın bu ölkələrin mədəniyyət və ədəbiyyatına olan marağı daha da artmış, xüsusilə ərəb dilində yazılmış ədəbi nümunələrimiz bir sıra Avropa dillərinə (fransız, ingilis, alman) tərcümə olunmağa başlanılmışdır. E.Q.Braunun aşağıdakı fikrinə diqqət yetirək: “Ərəb dilindən Avropa dillərinə tərcümələr eramızın on ikinci əsrinin təxminən əvvəllərində xristianlığı qəbul etmiş yəhudilər və mavrlar (Afrika ərəbləri və

¹ Yəne orada, s.3-4.

bərbərlər – Ş.X.) tərəfindən edilmişdir, tezliklə onların işini yerli avropalılar davam etdirmişlər...¹

Daha sonra ingilis şərqşünası Avropanın alimləri sırasında 1114-cü il təvəllüdü Kremonalı Gerardın, əyninə ərəb əbası geyinmiş 1193-cü il təvəllüddən olan Albertus Maqнусun Parisdə əl-Fərabinin, Aristotelin əsərlərinə (“Metafizika, “Ritorikaya dair – Ş.X.) dair, eləcə də İbn Sinanın (Avisennanın), əl-Qəzzalının əsərləri ilə bağlı şərhlər, verdiyi müəyyən istinadlar əsasında göstərilmişdir. 1217-ci il təvəllüdü Miçel Skot isə Toldedoda ərəb dili mütəxəssisi kimi yetişmişdir. XIII əsrin tanınmış sənət adamları Rocer Bekon və Raymond Lal Şərq dillərinin öyrənilməsinin Şərq fəlsəfəsinin dərk olunmasında xüsusi əhəmiyyəti olduğunu göstərərək bu dillərin rolunu dəyərləndirmişdir. 1311-1312-ci illərdə isə Beşinci Papa Klemenet irəlincədən müəyyənləşdirmişdi ki, qədim yəhudi, qıldani (qədim Babilistan dili) və ərəb dilləri üzrə professura Roma, Paris, Bolonya, Oksford və Salamankada yaradılmalıdır. Belə də oldu. 1325-ci ildə bu dillərin tədrisinə rəvac verildi.

Yuxarıda qeyd olunan beş məkanın hər birində dövlət, yaxud kilisə tərəfindən maliyyələşdirilən iki professor təyin olunmuşdu. Onlar qeyd olunan dillərdə yazılmış əsas əsərlərin latın dilinə etibarlı tərcümələrini hazırlamalı, missionerlik məqsədilə öz şagirdlərinə bu dillərdə mükəmməl danışmaq mədəniyyətini öyrətməli idi.

Lakin bütün bu tərəfli vədlərin elə də böyük nəticələri olmamasına baxmayaraq Şərq mədəniyyətinin və ədəbiyyatının qismən də olsa, öyrənilməsi və öyrədilməsində ilk addımlar atılmışdı. 1530-cu ildə Fransa Kollecinin (the College de France) yaradılması ərəb dili ilə Şərqə böyük pəncərə açıldı. 1587-ci ildə III Henri Fransa Kollecinə ərəb dili kafedrasını açdı. Əslində 1274-cü ildə İbn Sinanın əsərlərindən parçalar Armeqand Montpelyer tərəfindən latın dilinə tərcümə edilmişdi. 1632-ci ildə Kembric, 1636-cı ildə isə Oksford universitetlərində Ərəb dili kafedralarının (Ser Tomas Adams və Arkebişop Landun təşəbbüs və himayədarlığı ilə yaradılmışdır – Ş.X.) fəaliyyəti ilə Şərq ədəbiyyatının, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının İngiltərədə daha geniş və əhatəli öyrənilməsi sahəsində daha cəsarətli addımlar atılmışdır.

¹ *Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume I. Cambridge, 1969, pp.39-40.*

Ölümündən təxminən 2 il əvvəl görkəmli ingilis alimi, mütərcim və ədəbiyyatşünası Tomas Haydın “Qədim farsların, parfiyalıların və midiyalıların tarixi” adlı əsəri 1700-cü ildə nəşr olunmuşdur¹.

Bir sıra ərəb, fars, türk, yəhudi və suriya əlyazmalarını diqqətlə nəzərdən keçirən T.Hayd adı çəkilən əsərində alim erudisiyası ilə qədim Şərqi Mədəniyyəti haqqında fransız, yunan və latın müəlliflərinin əsərlərinin yığcam icmalına öz baxışlarını ifadə etmişdir. Mədəniyyət tariximizdə özünəməxsus yeri olan maq obrazı, maniçilik, hürufilik, kəbir (gabri dialect) dialekti, Zərdüşt şəxsiyyəti haqqında elmi məlumatı onun əsərinin ayrıca bir tədqiqat mövzusu kimi işlənilməsinə, ümumiləşdirilməsinə tələb edir.

Azərbaycan ədəbi tənqidi fikri ingilis şərqşünaslığında klassik Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələrinin yaradıcılığına həsr olunmuş monoqrafiyalara, ingilis dilindəki tərcümə nəşrlərinə dair müəyyən söz demişdir². Bununla belə əldə etdiyimiz çoxsaylı materiallar əsasında klassik Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı problemlərin aşağıdakı istiqamətlərdə öyrənilməsinə məqsəduyğun hesab edirik:

– İrənin ədəbi tarixinə həsr edilmiş əsərlərdə Azərbaycan klassiklərinin həyat və yaradıcılığı haqqında materialların tədqiqi;

¹ *Thomas Hyde*, *History of the Religion of the Ancient Persians, Parthians, and Medes*. Oxford, 1700.

² *Y.V.Çəmənçəminli*. Qərb və M.F.Axundov. – “Ədəbiyyat qəzeti, 30 may, 11 iyun 1935; Mirzə Fətəli Axundov (məqalələr məcmuəsi). Bakı, 1962; *H.Araslı*. İngilis alimi Qıbb Füzuli haqqında. – “Ədəbiyyat qəzeti, 14 oktyabr 1942; H.Kərimov. M.Şəbüstəri və F.Şirvani ingilis dilində (Fələki Şirvani haqqında monoqrafiya və “Gülşəni-raz əsərinin tərcüməsi haqqında). – “Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti, 11 yanvar 1975; *N.Məmmədov*. M.F.Axundovun əsərləri İrə, ingilis və fransız mətbuatında. – “Azərbaycan jurnalı, №10, 1962; S.Məmmədova. Nəsimi şerlərinin ingilis dilinə tərcüməsinə dair. - “Ulduz jurnalı, №7, 1971; *S.Məmmədova*. Qərbi Avropa şərqşünasları Füzuli haqqında. - “Elm və həyat jurnalı, №3, 1972; *S.Məmmədova*. İngilis şərqşünası Qazi Bürhanəddin haqqında. – “Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti, 16 oktyabr, 1976; *Qayıbova R.* İngilis şərqşünasları Füzuli yaradıcılığı haqqında (Elmi-tədqiqi məqalələr). Bakı, 1958. *M.Axundov*. İngiltərədə Nizami haqqında monoqrafiya (B.Lourentsin 1928-ci ildə Londonda çıxmış “Nizaminin poemaları monoqrafiyası haqqında). – “Elm və həyat jurnalı, №7, 1970; İ.Həsənli. Nəsimi ingilis elminin tədqiqində (ingilis alimi Katlin Burillinin Nəsimi haqqında yazdığı monoqrafiya barədə). – “Bakı qəzeti, 16 sentyabr 1964; *X.M.Hüseynov*. Nizaminin ingilis dilində öyrənilməsi və nəşri tarixi. Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri (ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), №3, 1974 və s.

– İngilis dilinə tərcümə edilmiş klassik şairlərimizin əsərləri haqqında ingilis (və Azərbaycan) tənqidi fikrinin, araşdırmalarının öyrənilib ümumiləşdirilməsi;

– Rus, Azərbaycan, fars, çex, polyak alimlərinin klassik ədəbiyyatımızın müxtəlif məsələləri haqqında ingilis dilində nəşr olunmuş məqalə, monoqrafiyalarının əsas müddələrinin elmi şərh və təhlili;

Bakıda, Moskvada, Londonda və bir sıra şəhər və ölkələrdə Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin ingilis dilində nəşr olunmuş əsərlərinin tərcümə məsələlərinin tədqiqatı cəlb olunması.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində bir sıra Şərqi, eləcə də Qərbi ədəbiyyatları ilə az, və ya çox dərəcədə əlaqələrini daha çox tərcümə ilə yaratmışdır. Mövcud tərcümələr üzərində aparılan araşdırmalar isə əlaqələrimizin daha da genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Dünyanın, o cümlədən Böyük Britaniyanın ayrı-ayrı kitabxanalarına aparılmış qədim əlyazmalarımız Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələrinin zənginləşməsində bir növ “asma körpü” rolunu oynamışdır.

Lakin çətin və çox mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə inkişaf edən klassik ədəbiyyatımız yadelli əsərlərin məngənəsində sıxılmışdır. XI-XII əsrlərdə əsasən fars, qismən də ərəb dilində yazılan klassik ədəbiyyatımız XIII əsrin əvvəllərindən başlayan monqol əsarətinə məruz qalsa da, həmin əsrin ikinci yarısında İzzəddin Həsənoğlunun azəri türkcəsində qələmə aldığı iki qəzəli ilə klassik ədəbiyyatımızın varlığını bu əsrin ünvanına yazmışdır.

Ötən əsrin 70-ci illərindən Azərbaycan klassik ədəbiyyatının bir sıra sənət şedevrlərinin ingilis dilinə tərcüməsi, habelə ədəbiyyatımızın korifeyləri haqqında monoqrafik nəşrlərin bir qisminin Bakıda, Moskvada və digər şəhər və ölkələrdə dünya işığına gətirilməsi¹ ədəbi əlaqələrimizin genişlənməsində əlamətdar hadisəyə çevrilmişdir.

¹ *Ashug Alesker*. Lyrics. Baku, 1972; *Azerbaijani Poetry*. Classical modern traditional. Moscow, Progress, 1971; *Azerbaijani Prose*. An Anthology. Moscow, Progress, 1977; *Friendly Hands*. Poems by Azerbaijan Poets, Baku, 1964; Jafar Jabbarly. Firuz. Baku, 1970; *Khagani Shirvani*, Rubaiyat. Baku, 1987; *I. Nesimi*. Poems. Baku, 1984; *Imadeddin Nesimi*. Poems. Moscow, Progress, 1973; *Nizami G. Aphorisms*. Baku, 1983; *Samed Vurgun*, Heart a Flame, Baku, 1985; *Samed Vurgun*. Poems. Moscow, Progress, 1976; *Samad Vurgun*, Vagif (Drama in five acts and II scenes). Baku, Azerbaijan University Press, 2001.

Azərbaycan bədii təfəkkürünün klassik şedevrləri uzun əsrlərdir ki, ingilis ədəbi fikrinin diqqət mərkəzində olmuş, yüzlərlə qədim tarixi  lyazmalarımız Böyük Britaniyanın ayrı-ayrı kitabxanalarının, elmi mərkəzlərinin, muzeylərinin nadir eksponatlarına  evrilmiŐdir. He    bh siz ki, zengin ədəbi x zin miz, ələlxüsus N.Gəncəvi  s rl ri ingilis ədəbi dairələrində yüksək ədəbi estetik ovqat yaratmıŐ, onun əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsi v  yaradıcılığının öyrənilməsinə təkan vermiŐdir. Elə bu səbəbdən də N.Gəncəvi yaradıcılığından bəhrələnmə dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutmuŐdur. Xüsusilə İtaliya  d biyyatında Nizami - Dante, Nizami-Bokka o paralelləri, yaxud ingilis ədəbiyyatında Nizami-Őekspir, Nizami-Bayron, Nizami-Tomas Mur s sl sm l ri ədəbiyyatşünaslığımızda bu mövzuların ciddi elmi təhlilə gətirilməsini tələb edir. İngiltərənin görkəmli romantik şairi C.Q.Bayronun yaradıcılığına, xüsusilə onun “Ő rq poemaları silsiləsinə daxil olan “Abidos gəlini poemasında, Tomas Murun “Lala Ruk poemasında, XX əsr ingilis yazıçısı K terin M nsfildin yaradıcılığında (müəllifin “Onun ilk rəqsi adlı hekayəsinin baŐ qəhrəmanı Leyladır – Ő.X.), yaxud görkəmli ingilis musiqiçisi, bəstəkarı Erik Kl ptona dünya  h r ti gətirən “Leyla mahnısının yazılmasında bilavasitə, yaxud bilvasitə N.Gəncəvi əsərlərinin təsiri olduđu haqda ədəbiyyatşünaslıqda müəyyən fikirlər s yl nilmıŐdir.

Böyük Britaniyadakı  lyazmalarımızın öyrənilməsi haqqında bir qəzet məqaləsi ilə  ıxıŐ edən tədqiqatı alim Mehdi Kazımovun  rhin  diqqət yetirək: “...Nizami “Xəmsəsinə nəzirə kimi müxtəlif müəlliflərin yaratdıđı bir ne e “Xəmsə də vardır. “X ms l rd n biri yeganədir v  dünyanın heç bir yerində ikinci nüsxəsi yoxdur... Lakin bu  lyazmanın müəllifinin m nŐeyi aydınlaŐanda onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi  c n əhəmiyyəti daha da artır. Bu  lyazma kitabxananın kataloqunda C malinin “Xəmsəsi kimi qeyd olunub. Kataloqun tərtibçisi Q.Ete əsərin yalnız adını v  yazılma tarixini g st rmiŐdir. Əlyazma üzərində iŐl y rk n bu “Xəmsənin müəllifinin Təbrizdə anadan olmuş azərbaycanlı (azəri t rk  – Ő.X.) olduđu məlum oldu. Müəllif poemasında dəfələrlə bunu qeyd edir...

Mənim y k md  çox nöqsan var,
Bundan savayı daha bir səbəb var.
Mən T brizd n m, Gəncədən deyiləm
Buna görə səma məni incidir

M.Kazımovun Britaniya əlyazmalarını diqqətlə araşdırması klassik şairimiz N.Gəncəvinin “Xəmsəsinə yazılan ilk iri həcmli nəzirənin Azərbaycan türk şairi Cəməli Təbriziyə xas olduğunu təsdiqləmişdir (Bu vaxta qədər Azərbaycan türk şairi Əşrəf Marağayinin 1428-ci ildə yazdığı “Mənhəc əl-əbrar poeması Nizami “Xəmsəsinə yazılmış ilk nəzirə hesab edilirdi. C.Təbrizinin 1402-1417-ci illərdə yazdığı “Təhfət ül-əbrar poemasının “Xəmsənin ilk nəzirəsinə çevrilməsi isə Britaniya əlyazmaları əsasında müəyyənləşdirilmişdir – S.X.).

Ədəbiyyatımızın Qətran Təbrizi, Xaqani, Nizami, Zülfüqar Şirvani, Əvhədi Marağayi, Əssar Təbrizi, Nəsimi, Həqiqi, Füzuli, Saib Təbrizi kimi məşhur söz ustalarının Böyük Britaniya əlyazmaları Orta əsrlər ədəbiyyatımızın mükəmməl öyrənilməsində xüsusilə əhəmiyyətlidir. Geniş bir siyahını özündə cəm etdirən Britaniya kitabxanalarında qorunub saxlanılan çoxsaylı əlyazmalarını öyrənmək, “Azərbaycanın Orta əsrlər tarixinin və mədəniyyətinin az öyrənilmiş mərhələlərini tədqiq etmək üçün² nəinki alimlərimizin birgə səyi, eləcə də bu işi dəstəkləyən xüsusi dövlət qayğısı lazımdır.

Azərbaycan–fransız, xüsusilə fransız ədəbiyyatı ilə Şərq ədəbi əlaqələrinin ən məhsuldar və ciddi araşdırıcısı Əsgər Zeynalov Şərgin, o cümlədən Azərbaycanın yaratdığı böyük mədəniyyətin (və ədəbiyyatın) uzun əsrlər boyu Avropada yayılmasının üç böyük hadisə ilə əlaqələndirməsində tarixi həqiqətə söykənmişdir. Makedoniyalı İsgəndərin Şərqə hücumu; Ərəblərin Avropaya hücumu və Səlib müharibələri³.

Həqiqətən də 270 ilə qədər ayrı-ayrı fasilələrlə davam edən Səlib müharibələrindən sonra Şərqin, o cümlədən Azərbaycanın bir sıra qədim əlyazmaları, sənət inciləri, bütövlükdə zəngin ədəbiyyatı Qərb ölkələrinə köçürülməyə başlanmışdır. XIII-XV əsrlərdə Fransada yaranan Şərq dilləri məktəbləri, kollecləri və kafedralarının əsas məqsəd və məramı isə hazırladıqları mütəxəssislərin gücü ilə zəngin Şərq ölkələri mədəniyyəti ilə canlı əlaqə yaradıb ona nüfuz edə bilmək idi. 1697-ci ildə fransız şərqşünası Bartelemi D’Erbelonun “Şərq kitabxanası ensiklopedik əsərində Azərbaycan şairlərindən

¹ *Mehdi Kazımov*. Böyük Britaniyadakı əlyazmalarımız. - “Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti”, 16 sentyabr 1988.

² Yəne orada, 1988.

³ *Əsgər Zeynalov*. Şərq Volter yaradıcılığında. Bakı, 2001, s.6.

Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Fələki Şirvani, Xətib-əl-Təbrizi haqqında məlumat XVIII əsrdə Avropada Şərqlə bağlı üfəqləri daha da genişləndirmişdir¹.

Müasir ədəbi həyatımız hamıya məlum olan aydın bir həqiqəti bir daha təsdiq edir ki, hər hansı bir milli ədəbiyyatı dünya ədəbi kontekstindən kənarında öyrəni tədqiq etmək qeyri-mümkündür. Eləcə də dünya ədəbiyyatını milli ədəbiyyatın ona bəxş etdiyi şedevrləri kənarlaşdırmaqla öyrənmək, araşdırmalar aparmaq da mümkün deyildir.

Zəngin ənənələri olan Qərbi Avropa ədəbiyyatı istər qədim, istərsə də Orta əsrlər dövrü Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatı ilə sıx bağlı olmuşdur. Müxtəlif vasitələrlə müəyyən dövrlərdə qədim əlyazmalarımızın Qərbi Avropa muzeylərinə aparılması, tərcümələr və araşdırmalar, ədəbiyyat tariximizin müəyyən hallarda "İran ədəbiyyatı tarixinə (məsələn, E.Braun) daxil edilməsi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinin həmin mənbələr əsasında ciddi araşdırılmasını tələb edir.

Qərbi Avropa ədəbiyyatının Şərq təsirindən kənarında öyrənilməsi də qeyri mümkündür.

Bu gün ədəbiyyatşünaslıq arealında ən vacib və mərkəzi problemə çevrilən qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin və təsirin araşdırılmasına böyük ehtiyac duyulur, İngilis intibahı, yaxud ingilis romantizmi poeziyasında Şərq mövzusu o qədər aktual və əhəmiyyətlidir ki, onun dərin köklərini araşdırmaq, paralel və səsleşmələri diqqətlə üzə çıxarmaq bu günkü müqayisəli ədəbiyyatşünaslığımızın, onun araşdırıcılarının qarşısında duran çox vacib və əhəmiyyətli məsələlərdir.

Qərbi Avropa dillərinə, o cümlədən ingilis dilinə tərcümə edilmiş klassik Azərbaycan ədəbiyyatının geniş və hərtərəfli tədqiqi isə az qala unudulmuşdur. Tanınmış çex alimi Yan Ripka Qərb alimlərinin Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində Azərbaycan ədəbi məktəbinin müəyyənləşdirilməsini birinci məsələ kimi irəli sürmüşdür².

Görkəmli ədəbiyyatşünas alimimiz M.Sultanov da Qərbi Avropa, o cümlədən ingilis şərqşünaslığında Xorasan, İraq və Hindistan ədəbi məktəblərinin Şərfin əsas üç məktəbi kimi öyrənildiyini, Azərbaycan

¹ Yəne orada, s.7.

² *Yadname-ye Jan Rypka*. Collection of Articles on Persian and Tajik Literature. Prague, 1967, p.147.

ədəbi məktəbinin isə bu üçlükdən kənar qaldığına¹ etirazını bildirməkdə haqlıdır. Klassik Azərbaycan şairlərindən Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvinin şerlərinin təsiri altında Hindistan – Xorasan və İraq (eləcə də İsfahan və Şiraz) ədəbi məktəblərinin nümayəndələrinin çoxsaylı əsərlər yaratdığını göstərən M.Sultanov “Şərqdə poeziyanın inkişafında böyük təsiri olmuş Azərbaycan ədəbi məktəbi²nin kölgə altında qaldığını söyləmişdir. Axı, Nizami “Xəmsəsinə, Xaqani “Qəsideyi-şiniyyəsinə yüzlərlə nəzire yazılmış, Yaxın və Orta Şərqi Əmir Xosrov Dəhləvi, Ə.Cami, Ə.Nəvai, Əbülqasim Şirazi ... kimi şairləri Azərbaycanın bu böyük klassiklərini özlərinin ustası kimi yüksək qiymətləndirmişlər.

İngilis şərqşünası C.A.Boylun redaktəsi ilə dünya işığına gətirilən “Azərbaycan məktəbi: Şairlər və yazıçılar (Səlcuq və Monqol dövrləri) adlı tədqiqat bölməsində³ “homogen (eyni mənşəli) qrupa məxsus Azərbaycan şairlərinin və yazıçılarının istər Səlcuq, istərsə də monqol hakimiyyətinin bərqərar olduğu dövrlərdə Azərbaycan ədəbi məktəbinin təbəddülatlı və cəsarətli əsərlərinin icmalı və şərhini verilmişdir. “Səlcuq hökmdarlarının nəyin bahasına olursa-olsun poeziyanı nəzarət altına almağa və belə bir yolla öz imperiyasının güc-qüdrəti ilə bu sahəni mərkəzləşdirməyə can atmasına baxmayaraq Azərbaycan şairlərinin poeziyasında milli ruhun və qəhrəmanlığın təntənəsi son nəticədə yad təsirinə qələbə çalmışdır⁴.

Azərbaycan ədəbi məktəbinin Əbül-Üla, Xaqani, Fələki, Məhəmməd Şəbüstəri kimi şairlərinin yaradıcılığı ingilis şərqşünaslığında çox hallarda Şərq ədəbi məktəbləri içərisində öyrənildiyindən ədəbiyyat tariximizin nə qədər çətin dünyə düşdüynə heç bir şəkk-şübhə qalmır. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ingilis şərqşünaslığında öyrənilməsinə və tədqiqinə həsr olunmuş mövcud monoqrafiya məhz bu məqsədlə yazılmışdır. Monoqrafiyada müəllifin qarşısına qoyduğu əsas məqsəd ingilis şərqşünaslığında klassik ədəbiyyatımıza verilən

¹ *M.Sultanov*. On the Problem of “Literary School in Orientology. – *Yadname-ye Jan Rypka*. Collection of Articles on Persian and Tajik Literature. Prague, 1967, p.147.

² *Yenə orada*, s.147.

³ The Azerbaijan school: poets and prose writers (The Saljug and Mongol periods). Edited by J. A.Boyle. The Cambridge History of Iran, Great Britain, vol.5, 1968, pp. 568-584.

⁴ The Azerbaijan school: poets and prose writers (The Saljug and Mongol periods). Edited by J. A.Boyle. The Cambridge History of Iran, Great Britain, vol.5, 1968, pp. 568-584.

qiyməti müəyyənləşdirmək, müxtəlif ictimai-siyasi zəmində digər Şərqi ədəbi məktəblərinə daxil edilmiş klassik sənət adamlarımızın yaradıcılığının yeni səhifələrini üzə çıxarmaq, Azərbaycan ədəbi məktəbinin varlığını sübuta yetirməkdir.

Sənət varlığımız haqqında ingilis şərqşünaslığının son tədqiqləri, xüsusilə XX əsrin 60-cı illərində dərc olunmuş əsərlər içərisində “Central Asian Review (Mərkəzi Asiya xülasəsi) məcmuəsinin “Azərbaycan ədəbiyyatı adlı xülasəsinin¹ dəyərləri az deyildir. Ələlxüsus klassik Azərbaycan ədəbiyyatının Xətib Təbrizi, Xaqani Şirvani, Əbül-Üla Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli yaradıcılığının tənqidi mətnlərində Azərbaycan poeziyasının qüdrət və ecazkarlığına yüksək qiymət verilmişdir.

Lakin “... müxtəlif zamanlarda Azərbaycanın müxtəlif adlarla adlandırılması, bu xalqın (azəri türklərinin – Ş.X.) tarixinin və kultur inkişafının ümumi olmasına və vəhdətinə zərər qədər də zidd deyil² yazan görkəmli alimimiz Mikayıl Rəfilinin fikrində tarixi həqiqət dayanmışdır. Qədim dövrlərdə ən çox Atropatena kimi məşhur olan, 26 qəbilənin məskun olduğu Azərbaycanın ayrı-ayrı vilayətlərinin müxtəlif adlarla – Cənubi Azərbaycanın Midiya, Alpaniya (Albaniya) adlandırılması Qərbi Avropa, o cümlədən ingilis qaynaqlarında əksəriyyət hallarda ədəbi ünvanımızın İran adı altında verilməsinə zəmin yaratmışdır.

İslama qədər və İslamdan sonrakı inkişaf mərhələlərində Azərbaycan mədəniyyətində və ədəbiyyatında müxtəlif təsirlər nəticəsində milli varlığımızın ünvanı özgələşdirilmişdir. Azərbaycan intibahının peyğəmbər şairi Nizami Gəncəvinin (1141-1209) əsərlərini rəsmi fars dilində yazmaq məcburiyyətində qalması (onlarla klassik şairlərimizin əsərləri fars, yaxud ərəb dilində yazılmışdır – Ş.X.) Qərbi Avropa, o cümlədən, ingilis şərqşünaslığını onu İran şairi kimi tanımağa sövq etmişdir. Akademik M.Arif “Nizaminin ... həm Şərqi, həm də Qərbin kultur təsirinə təsadüf edən bir epoxada əsərlərini yaratdığını göstərəndə daha böyük bir həqiqəti görmüşdür. Həmin nəticəyə diqqət yetirək: “... o (N.Gəncəvi – Ş.X.), irandilli

¹ The Literature of Azerbaijan – “Central Asian Review, London, vol. VII, №3, 1960, pp.235-255.

² *Mikayıl Rəfil*. Nizamiyə qədər Azərbaycan kulturası. – Nizami, (Məqalələr toplusu) İkinci kitab. Bakı, 1940, s.14.

Azərbaycan ədəbiyyatını İran ədəbiyyatından tamamilə ayıran böyük bir cərəyan açmışdır¹.

Lakin irandilli Azərbaycan ədəbiyyatı nə qədər böyük bir cərəyana çevrilsə də, o, ingilis şərqşünaslığında İran ədəbiyyatına daxil edilmişdir.

Görkəmli Uels şairi və yazıçısı Emir Həmfreyz XX əsr Uels ədəbiyyatında böyük xidmətləri ilə seçilən Keyt Robertsın (1891-1985) ədəbi portretinin ən incə mətləblərini çox maraqlı bir kitabının² mövzusunda çevirmişdir. Həmin kitabda Keyt Robertsın uels dilindən – doğma ana dilindən ona çox qəribə qələm, ilk vaxtlar “düşmən hesab etdiyi ingilis dilinə “keçmək məcburiyyətindən kiçicik bir epizod verilmişdir. “İngilis dili müasir biliyin dilidir, sivilizasiyanın dilidir, günəşin heç vaxt onun üzərində qurub etmədiyi bir dildir...³ məntiqi nəticə böyük yazıçını belə bir fikrə gətirsə də, öz doğma uels dilini dünyanın ən gözəl dili hesab etmişdir.

Xeyli zamandır ki, dünyanı və ürəkləri fəth edən ingilis dili haqqında bir vaxtlar bu sətirlərin müəllifi də bir lirik ricətində deyirdi:

Sənin dilin incəlikdə
Sevənlərin lal eşqidir,
İstəyidir.

Sənin dilin şirinlikdə
Elə bildim, arı şanı,
Pətəyidir.

Sənin dilin könüllərdə
Bardaş quran əsrin neyi,
Tütəyidir⁴.

İndi ingilis dilinin beynəlxalq aləmdə dünya dilinə çevrilməsi təsadüfi deyildir. Əsil beşiyi İngiltərə sayılan ingilis dili vasitəsi ilə Azərbaycanın klassik ədəbiyyatı da dünya ədəbiyyatında daha çox şer,

¹ *M.Arif*. Nizami əsərlərinin tərcüməsi məsələsinə dair. – Nizami (məqalələr toplusu). İkinci kitab, Bakı, 1940, s.140.

² *Emyr Humphreys*. The Triple Net. A Portrait of the Writer Kate Roberts (1891-1985). London, BSS, 1988.

³ Yəne orada, s.13.

⁴ *Şahin Xəlilli*. Xanım Keyti Ferrar üçün. – Ədəbi əlaqələr işığında. Bakı, “Qartal, 2002, s.32.

poeziya dili olan fars dilində özünəməxsus yer qazanmışdır. Keçmiş tariximizə bir daha nəzər saldıqda, Azərbaycan – İngiltərə münasibətlərinin, o cümlədən ədəbi əlaqələrinin əsasən Orta əsrlər dövründə özünəməxsus inkişaf yolu keçdiyinin əsas meyarlarını müəyyənləşdirmək məqsədilə tədqiqatımızda bir sıra monoqrafik nəşrə və tərcümə ədəbiyyatına müraciət etmişik.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatına, onun görkəmli yaradıcılarının həyat və yaradıcılığına dair ingilis şərqşünaslığında araşdırmalar əsasən iki istiqamətdə aparılmışdır. Birincilər İran ədəbiyyatı tarixi kontekstində azəri-türk ədəbiyyatının klassiklərinin əsərlərinin fars dilində yazıldığına əsaslanaraq onları yanlış olaraq fars ədəbiyyatının nümayəndələri kimi təqdim etmişlər. Həmin tədqiqatların müəyyən hissəsi Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatı təzkirələri əsasında fragment xarakterli, lakin sistemli məlumat toplusunu xatırladır. Onlar Kembriç və Oksford Universitetlərinin tələbələri üçün mühazirə dəftəri kimi təqdim edilmişdir (Məsələn, Q.Ausli, E.Q.Braun, A.C.Arberi və b.). İkincilər isə yenə İran ədəbiyyatı kontekstində ədəbiyyatımızın bu və ya digər tanınmış simalarının həyat və yaradıcılığını tarixi hadisələr və həmin dövrün ictimai-siyasi abı-havası fonunda daha əhatəli tədqiqat obyektinə çevirmişlər (məsələn, R.A.Nikolson, R.Seyvəri, H.Həsən və b.).

Lakin həmin müəlliflərin əsas tədqiqat obyektlərindən biri də klassik Azərbaycan ədəbiyyatından müəyyən qisminin, yaxud da tam şəkildə tərcümə edilmiş tərcümə ədəbiyyatının ingilis dilinə tərcüməsi məsələləridir. Ədəbiyyatlar arasında mənəvi körpü rolunu oynayan tərcümə həmişə ədəbi əlaqələrin aparıcı forması olmuş, onun inkişafında və zənginləşməsində əsas meyarə çevrilmişdir. Çünki bəşər tarixində bütün əsrlər boyu xalqların biri-birindən öyrənməsi, biri-birinin mənəvi xəzinəsindən bəhrələnməsi əsasən tərcümə üzərində qurulmuşdur. Beləliklə hər bir milli mədəniyyətin və ədəbiyyatın zəngin sərvəti digər xalqların milli mənəvi sərvətlərinin zənginləşməsinə məhz tərcümə əsərlərinin vasitəçiliyi ilə xidmət göstərmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan - ingilis qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin müəyyən inkişaf mərhələlərində tərcümə əsərlərinin nəşrləri üzə çıxardılmış, onların ideya-bədii məziyyətləri qiymətləndirilmişdir.

Müqayisəli təhlil və ciddi elmi-nəzəri fikirlərin məntiqi müddəalarına əsaslanaraq Azərbaycan-ingilis qarşılıqlı ədəbi

əlaqələrində klassik ədəbiyyatımızın araşdırılmasında gəldiyimiz nəticələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar;

– Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsinin və ingilis şərqşünaslığında öyrənilməsinin təxminən dörd yüz illik tarixi vardır;

– Klassik sənət incilərimizin əsasən fars (yaxud ərəb) dillərində yazıldığını nəzərə alsaq, ingilis şərqşünaslığında ədəbiyyatımızın “fars təqlid mənbəi (C.Cabbarlı) üzərində yaranmış azəri türk ünsürlərini və bütövlüyünü araşdırmaq üçün çoxsaylı tədqiqatlar yazılmalıdır;

– Tanınmış ingilis alimlərdən T.Hayd, E.C.Gibb, E.Q.Braun və başqalarının geniş tədqiqatlarında klassik Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatının öyrənilməsi yalnız monoqrafiyaların mövzusu olmamalı, eləcə də ali məktəblərin xarici ölkə ədəbiyyatı üzrə tədris proqramının bir hissəsinə çevrilməlidir;

– Azərbaycan-ingilis qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin tarixinin, qanunauyğunluqlarının, forma və prinsiplərinin, inkişaf mərhələlərinin əhatəli öyrənilib dərk olunması, tədqiqi müqayisəli ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında duran çox mühüm vəzifə və məsələlərdir.

Eramızın XII əsrinin təxminən əvvəllərində xristianlığı qəbul etmiş yəhudilər və mavrlar (Afrika ərəbləri və bərbərlər) tərəfindən ərəb dilindən Avropa dillərinə, o cümlədən ingilis dilinə tərcümə olunmağa (çox tezliklə avropalılar bu işi özləri davam etdirmişlər – ingilis şərqşünası E.Q.Braun) başlamışlar. Şərq, habelə Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra nümunələrinin ərəb dilindən ingilis dilinə tərcümə olunduğu müəyyənləşdirilməli, ədəbi əlaqələrimizin müəyyən tarixi sistemində daha diqqətli və cəsarətli araşdırmalar aparılmalıdır.

Bu gün BMT Təhlükəsizlik Şurasının beş daimi üzvündən, dünyanın isə ən inkişaf etmiş yeddi ölkəsindən biri kimi zəngin mədəniyyəti (və ədəbiyyatı), dünya arsenalında isə nüfuzlu siyasəti, güclü iqtisadiyyatı olan Böyük Britaniyanın 18 oktyabr 1991-ci ildə yenidən milli dövlətçiliyini və müstəqilliyini bərqərar edən Azərbaycan Respublikası ilə münasibətləri daha intensiv xarakter almışdır. “... Azərbaycan Respublikası ilə İngiltərə arasında sıx

əlaqələr yaranması ilk növbədə bizim ölkəmizin (Azərbaycan Respublikasının – *Ş.X.*) milli mənafeyi üçün olduqca əhəmiyyətlidir¹.

Belə bir əlaqələr fonunda Azərbaycan - ingilis ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələlərinin mövcud tarixi, ədəbi qaynaqlar və mənbələr əsasında öyrənilib araşdırılması müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın mütəxəssislərinin qarşısında duran çox mühüm vəzifələrdir.

§ 1. F.ŞİRVANININ HƏYAT VƏ YARADICILIĞININ İNGİLİS ŞƏRQŞÜNASLIĞINDA TƏDQIQI

Ədəbiyyat tariximizdə Əbül-Üla məktəbinə mənsub olan Fələki təxəllüsü ilə tanınan XII əsrin klassik şairlərindən biri Əbunəzzam Həkim Cəlaləddin Məhəmməd Şirvaninin həyat və yaradıcılıq yolu, xüsusilə “Divanı ingilis şərqşünaslığında təfərrüfatı ilə öyrənilmişdir. F.Şirvaninin Britaniya muzeyində saxlanılan qədim əlyazmaları, xüsusilə şairin dövrü, həyatı və əsərlərinə həsr olunmuş ingilis nəşri² bu baxımdan xüsusilə diqqəti cəlb edir. “... Fələki Şirvani ... əsərlərinin dahiyənə təhlilini vermiş Hadi Həsənin ingilis nəşrinin nəinki böyük şairin həyat və yaradıcılığını, eləcə də “Şirvanın daxili həyatını təcəssüm etdirmək, Şirvanşahların fəaliyyəti haqqında nəticələr çıxartmaq və onların mənşə və şəcərəsində olan boşluğu doldurmaq imkanı verdiyini³ qeyd edən mərhum akademikimiz Z.Bünyadovun fikrində böyük həqiqət vardır.

F.Şirvaninin həyat və yaradıcılığına dair ədəbiyyatşünaslığımızda bir sıra araşdırmalar⁴ aparılsa da, onun keşməkeşli həyatı və “Divanı haqqında London nəşrinin zəngin materialları indiyə qədər xüsusi tədqiqatdan kənar qalmışdır.

¹ Müstəqil Azərbaycan Prezidentinin Böyük Britaniyaya ilk rəsmi dövlət səfərindəki (22-25 fevral, 1994) çıxışından. – Azərbaycan – Böyük Britaniya: Əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq (1991-2001). Tarixi xronika. Bakı, 2001, s.15.

² *Hadi Hasan*. Falaki-i - Shirvani: His Times, Life, and Works. London, The Royal Asiatic Society, 1929.

³ *Z.M.Bünyadov*. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136–1225-ci illər). Bakı, “Elm, 1985, s.137-138.

⁴ *Azadə R.* Fələki Şirvaninin həyat və yaradıcılığı. – Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), 1961, №4; *Azadə R.* Fələki şairinin bədii xüsusiyyətləri. – Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), 1962, №7; Vilayət Quliyev. Fələki Şirvani. – Odlar yurdu, 1989, yanvar.

Doğrudur, E.Bertelsin, A.Krımskinin tədqiqatlarında¹ F.Şirvani yaradıcılığına dair müəyyən söz deyilsə də, onun həyat və yaradıcılığının müəyyən həqiqətləri H.Həsənin London nəşrində dolğun əksini tapmışdır.

XX əsrin 80-ci illərində ensiklopediya nəşrində F.Şirvaniyə həsr olunmuş məqalədə² şairin anadan olduğu ilin və ölüm tarixinin sual işarəsi ilə göstərilməsi nə qədər təəcüb doğursa da, bu, klassik şairimizin həyatına, eləcə də yaradıcılığına dair çox faktların hələ də kifayət qədər öyrənilmədiyindən xəbər verir.

Qərbi Avropa şərqşünaslığında F.Şirvani yaradıcılığına maraq, hər şeydən əvvəl, onun klassik əruzun forma rəngarəngliyindən istifadə edərək qələmə aldığı əsərlərində bəşəri duyğuları, keşməkeşli həyatın sevincli, daha çox isə kədərli məqamlarını yüksək poetik sənətkar qüdrəti ilə tərənnüm etməsi ilə bağlı olmuşdur. Belə bir maraq isə F.Şirvani Divanından seçmə şerhlərin, habelə onun həyat və yaradıcılığı haqqında məqalə və monoqrafiyaların yazılmasına gətirib çıxarmışdır. Şairin həyat və yaradıcılığı haqqında ilk məqalə fransız alimi M.D'Erbelonun adı ilə bağlıdır. O, 1696-cı ildə Parisdə nəşr etdirdiyi "Şərq kitabxanası, yaxud universal lüğətində F.Şirvaninin tərcümeyi-halını vermiş, Qərb kitabxanalarında qorunub saxlanılan F.Şirvani ədəbi irsinin 14 min beytdən ibarət olduğunu qeyd etmişdir. 1811-ci ildə görkəmli fransız alimi A.Russonun "Şərq Parnasında M.D'Erbelonun tərtib etdiyi ensiklopedik tərcümeyi-hal məqaləsi faktiki olaraq təkrarən çap olunmuşdur.

Lakin 1896-cı ildə isə fransız şərqşünası H.Etenin "Böyük İran filologiyası adlı araşdırmasında, eləcə də ingilis şərqşünası E.Q.Braunun ilk dəfə 1906-cı ildən nəşr etdirdiyi "İranın ədəbi tarixi adlı monumental tədqiqatının II cildinə F.Şirvani haqqında məlumat daxil edilmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl, adları yuxarıda qeyd olunan tanınmış alimlərin çoxəsrlik tarixi olan ədəbiyyatımızın, klassik irsimizin dərin qatlarına nüfuz edə bilmədiklərini təsdiq edir. Lakin çox nüfuzlu və məşhur çex alimi Yan Rıpkanın "İran və tacik ədəbiyyatının tarixi adlı əsərində XII əsr "Azərbaycan məktəbi şairləri sırasında F.Şirvaninin həyat və yaradıcılığı haqqında xüsusi təhlil

¹ E.Bertel'gs. Nizami i Fizuli. Moskva, 1962; A.Krımskiy. Nizami i eqo sovremenniki. Baku, 1981.

² Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı, 1986, IX cild, s.531.

xarakterli məlumat¹ onun bu sahədə daha cəsarətli və məlumatlı araşdırıcılığından xəbər verir. Tanınmış ədəbiyyatşünas alimimiz R.Azadə F.Şirvani irsinin tədqiqinə həsr etdiyi araşdırmasında² Azərbaycan şairinin Qərbi Avropa, o cümlədən Britaniya ədəbi elmi mühitində tanınmasının müəyyən cəhətləri haqqında elmi müddəalarının yığcam təhlil və şərhini vermişdir. R.Azadənin London nəşri əsasında F.Şirvanının həyatı və yaradıcılığına dair incələdiyi məqamlar ədəbiyyatımız və tariximiz üçün çox faydalıdır.

Lakin H.Həsənin F.Şirvaninin dövrünə, həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş London nəşrində Nizami dövrünün daha əhatəli öyrənilməsində bəzi incə məqamların, şairin həyat və yaradıcılığının daha geniş şəkildə araşdırılmasında müəyyən cəhətlərin açıqlanmasını məqsəduyğun hesab etdik.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının peyğəmbər şairi N.Gəncəvinin müasiri F.Şirvaninin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı həcmindən asılı olmayaraq yazılan hər bir tədqiqat əsəri klassik irsimizin öyrənilməsində yeni imkanlar açır. Professor R. Azadə haqlı olaraq göstərir ki: “XI–XII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında dünyəvi şerin inkişaf mərhələlərini izləmək üçün Fələki lirikası maraqlı material verir³.”

Mərhum ədəbiyyatşünas, tanınmış tənqidçi alimimiz Həmid Araslının isə “1197 beytdən ibarət olan bu tənqidi nəşri (H.Həsənin yuxarıda adı qeyd olunan əsərini – *Ş.X.*) Fələki əsərlərinin ən yaxşı çapı kimi dəyərləndirməsi⁴ təsadüfi deyildir. Bu baxımdan Fələki Şirvaninin dövrü, həyatı və yaradıcılığının bilicisi və araşdırıcısı H.Həsənin bu məşhur kitabında ədəbiyyatşünaslığımız üçün maraqlı görünən bəzi məqamlara öz münasibətimizi bildirmək istərdik.

Azərbaycanımızın dünya şöhrətli klassik şairi Xaqani Şirvani (1126–1199) öz dövrünün böyük münəccimi, şairi Fələkinin ölümünü ürək yangısı ilə bir şerində beləcə qələmə almışdı:

Fələki doğuldu sehrimdən mənim,
Olmuşdu göylərin sirrində agah.

¹ *Ə.Ripka*. İstoriə persidskoy i tadjikskoy literaturı. Moskva, “Progress, 1970, s.207-208.

² *Azadə Rüstəmov*. Fələki Şirvani. Bakı, “Elm, 1986.

³ *Azadə Rüstəmov*. Fələki Şirvani. Bakı, “Elm, 1986, s.40.

⁴ *H.Araslı*. VII – XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı. Bax: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1960, s. 72.

Heyif ki, tez öldü, çox yaşamadı,
Fələkim tez getdi əllərimdən, ah!

Ruhu bir an içrə quş kimi uçdu,
Əzrail də dedi: rəhm etsin Allah!¹

(Tərcümə Məmmədağa Sultanovundur).

Tədqiqatçı alim H.Həsənin London nəşrində isə Ə.X.Şirvaninin F.Şirvaniyə yazdığı elegiyasını (mərsiyəsini) orijinalda və ingilis dilinə sətri tərcümədə oxucu mühakiməsinə vermişdir. Həmin şerin ingilis mətni belədir:

Falaki was a sneeze of my lawful, magic (i.e. poetry); and because of his proficiency in ten sciences was acquainted with the mystery of the nine heavens.

He went off quickly, because a sneeze does not last long; alas! alas! my sneeze was young (lit. of small age).

His life gave a sneeze and abandoned the body; and the angel of death said to him: “God will have mercy on thee.”²

“Fələki mənim qanuni sehrbazlığımın (daha doğrusu poeziyamın) asqırtısı idi; və on elmdə özünün bacarıq, təcrübəsinə görə göyün doqquz qatının sehri ilə tanış olmuşdur.

O, çox tez yoxa çıxdı, ona görə ki, asqırtı uzun çəkmir; əfsus! əfsus! mənim asqırtım cavan (azyaşlı uşaq)idi.

Onun həyatı asqırtıya döndü və canı bədənindən qeyb oldu; və ölüm mələikəsi üzünü ona tutub dedi: “Allah sənə rəhmət eləsin.

Şübhəsiz ki, Xaqani külliyyatının ədəbiyyatşünaslığımıza məlum olmayan əlyazmaları, o cümlədən F.Şirvaniyə həsr olunmuş şerinin dilimizə poetik tərcüməsi hər iki şair haqqında təsəvvürlərimizi artırır, bir çox həqiqətləri üzə çıxarar.

H.Həsən öz tədqiqatında Şərqi ədəbiyyatı tarixində üç Fələki olduğunu söyləmişdir. O, Britaniya muzeyində və kitabxanasında saxlanılan materiallar əsasında qənaətini aşağıdakı şəkildə yekunlaşdırmışdır: “Onlardan (Fələkilərdən – Ş.X.) birincisi “Müntəhal – Kamal fi Mərifətir – Rical əsərinin müəllifi Həmədanlı

¹ *Xaqani Şirvani*. Ürək döyüntüləri (Seçilmiş əsərləri). Bakı, Gənclik, 1979, s. 85-86.

² *Hadi Hasan*. Falaki-i Shirwani: His Times, Life, and Works. London, 1929, pp. 45.

Əbül-Fədl Əli b. Hüsəyn Fələki (hicri tarixi ilə 429-cu ildə vəfat etmişdir), ... ikinci Fələki Şirvanşah II Mənuçöhrün məddahı Fələki Şirvani, üçüncü Fələki Britaniya muzeyinin antologiyasında təsadüfən aşkar etdiyim hicri tarixi ilə səkkizinci əsrin fars şairidir.¹

Lakin H.Həsənin tədqiqatının əsas obyektini sayca ikinci – Şirvanşah II Mənuçöhrün məddahı F.Şirvaninin dövrü, həyatı və yaradıcılığı haqqında bilgilərini ümumiləşdirmək və ədəbiyyat tarixi üçün qaranlıq olan bəzi səhifələrə aydınlıq gətirməkdir. Tədqiqatçı F.Şirvaninin farsca yazmaq məcburiyyətində qalmış böyük Azərbaycan şairi olduğunu dilinə gətirməsə də, onun fars şairi olduğunu söyləməsi şübhəsiz ki, H.Həsənin özünün fars olduğu (Lakin bəzi mənbələrdə isə onun hindli olduğu qeydə alınmışdır – *Ş.X.*) həqiqəti ilə bağlıdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Əbül-Üla məktəbinə mənsub olan Şirvan şairlərindən biri kimi məşhur olmuş Fələki təxəllüslü Əbunəz-zam Həkim Cəlaləddin Məhəmməd Şirvaninin London nəşrində sadəcə olaraq Məhəmməd Fələki kimi göstərilməsi əslində şairin özünün məşhur beytindən çıxarış kimi daha dəqiq ad kimi qəbul edilməlidir. Şerin ingilis variantına müraciət edək:

O Falaki, take a kiss of those two lips; whyever shouldst thou fret?
By (reciting) thy praise, O king, thy servant, Muhammad, has
carried off, with his Persian verse, the ball of poetry.²

Ey Fələki, o bir cüt dodaqdan busə götür, axı neyçün sən belə əzab-
eziyyət, izzət çəkəsən?

Ey tacidarım, sizin nökrünüz Məhəmməd Sizi tərif etməklə öz
poeziyasının topu-fars şeri ilə ürəkləri fəth etmişdir.

(İngilis dilindən sətiri tərcümə — *Ş.X.*)

O ki qaldı şairin adındakı Cəlaləddin sözünün əlavəsinə, elə hesab edirik ki, bu (1) Yulian (Rum), (2) Qreqorian (yeni), (3) Aleksandr, (4) Respublikaçı, (5) Yəzdigird, (6) Ərəbistan, (7) Yəhudi, (8) Yapon və Çin, (9) Hicri, (10) Hindistan təqvimləri sırasında özünəməxsusluğu ilə seçilən Cəlaləddin təqviminin adından götürülmüşdür.

¹ Yəne orada, s. 41.

² *Hadi Hasan*. Falaki-i Shirwani: His Times, Life, and Works. London, 1929, pp. 52.

H.Həsən, F.Şirvaninin aşağıdakı iki qəsidəsinə əsasən onun olum və ölüm tarixini müəyyənləşdirməyə səy göstərmişdir.

Qəsidə (A);

The day of joy has shown its face; the Fast has come to an end.
The flag of the Sultan of 'Id has appeared on the field.
The eyes of the cloud poured water and washed the faces of pools;
the heat of the month of Ab has gone, and the humidity
of the month of Aban has come.

* * *

Thou (O beloved) art, like heaven, tyrannical towards Falaki; no wonder, then, that Falaki's cry of pain should have reached heaven.¹

Sevinc, şənlik günü öz simasını göstərmişdir; Oruc luq sona yetmişdir.

Bayram Sultanın bayrağı düzəngahda üzə çıxmışdır.

Bulud gözlərindən sel-suyu axıdıb gölməçələrin üzünü yudu;
Ab ayının qızmarı yoxa çıxıb və Aban ayının rütubəti gəlib.

Sənin (Ey sevgilim) surətin göylər kimi qəddarlıqla Fələkiyə tuşlanmışdır;

təəccüblü nə var ki, elə isə Fələkinin ağrı-acıdan qopan naləsi göylərə çatmış olacaq.

(İngilis dilindən sətri tərcümə – Ş.X.)

Qəsidə (B);

The flag of 'Id has appeared and the cavalcade of the Fast has departed;
consider the observance of the 'Id as obligatory and of
the Fast as voluntary.

¹ *Hadi Hasan*. Falaki-i Shirwani: His Times, Life, and Works. London, 1929, pp.45.

Although, for gladdening the soul, there is no singing of nightingales
in the garden's expanse (it does not matter), for there is the gurgling
of the wine-bottle.

'Id and autumn and Mihrqan – the three have synchronized; and
fealty to thee, (O king), is the connecting link between them.

These three, like Sufis, have placed their woollen garbs in the
muddle;
thou art the spiritual guide; explain, then, the difficulty of this
congruity.

Thou (O beloved) hast enkindled a torch and burnt the fabric of
heaven;thou hast raised up the city against Falaki by insurrection
and tumult¹.

Sultan İdin (Bayramın – Ş.X.) bayrağı göründü və Orucluq
bayramının atlılar dəstəsi
yola düzəldilər; Bayram mərasimini məcburi, Orucluğu isə könüllü
bir şey hesab et.

Gəlblərin şadyanalığı naminə bağın böyük sahəsində bülbüllər
oxumasa da (nə olsun ki), şərab şüşələrinin boğazlarda luqquldaması
var.

Bayram, payız və Mihrqan – bu üçlük tam müvazilik yaradıblar;
Sənə olan vəfa, sədaqət isə (Ey tacidar), onların arasında bir ülfət
körpüsüdür.

Bu üçlük Sufilər kimi özlərinin yun geyim, paltarını düz ortaya
qoyublar; Sənin ağıl, dərrakən ilahi bir bələdçidir; elə isə bu
uyğunsuzluğun-natarazlığın çətinliyini izhar eylə;

Sən (Ey sevgilim) məşəli alışdırıb göylərin bağını yandırmısan; sən
qiyam

və qara-qışqırıqla bu şəhəri Fələkiyə qarşı qaldırmısan.

(İngilis dilindən sətiri tərcümə – Ş.X.)

F.Şirvaninin həyat və yaradıcılığının diqqətlə və elmi şəkildə
öyrənilməsində həmin dövrün tarixinin çox real açıqlamasını verən

¹ *Hadi Hasan*. Falaki-i Shirwani: His Times, Life, and Works. London, 1929,
pp. 46.

təqvimlərdən ən mükəmməli R.Şramın 1908-ci ildə Leypsiqdə nəşr olunmuş “Kalendariographische und Chronologische Tafeln adlı kitabıdır. Bu kitabda (1) Yulian (Rum) təqvimi; (2) Qreqorian (yeni) təqvimi; (3) Aleksandr təqvimi; (4) Respublikaçı təqvimi; (5) Cəlaləddin təqvimi; (6) Yəzdigird təqvimi; Yəzdigird (7) Yəzdigird təqvimi; (8) Yəhudi təqvimi; (9) Yapon və Çin təqvimi; (10) Hicri təqvimi; və nəhayət (11) Hindistan təqvimi¹ diqqəti cəlb edir.

Hicri tarixi ilə altıncı əsrdən bəri Zərdüşt aylarının iki təqvimi mövcud olmuşdur. Əvvəla, hicri təqvimi, yaxud hicrətdən başlanan müsəlman təqvimi haqqında. Bu təqvimin ayları aşağıdakılardır: Məhərrəm (- 30 gün), Səfər (- 29 gün), Rəbiül-əvvəl (- 30 gün), Rəbiülaxir (- 29 gün), Cəmədiyülevvəl (- 30 gün), Cəmədiyülixir (- 29 gün), Rəcəb (- 30 gün), Şə'ban (- 29 gün), Ramazan (- 30 gün), Şəvval (- 29 gün), Zilqə'də (- 30 gün), Zilhiccə (- 29 və ya 30 gün). Onu da qeyd edək ki, bir təzə Ay ilə ikinci təzə Ay arasındakı müddəti (- 29,5 gün) ilk dəfə babillər müəyyən etmiş, vaxt vahidini bir ay kimi götürərək, ayları yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bəzən 29 gün, bəzən də 30 gün müddəti kimi qəbul etmişlər. Yerin Günəş ətrafında dolanma dövrü 365 gün 5 saat 48'46" olduğu halda bu təqvimdə həmin müddət 354 gündür. Hələ eramızdan min il əvvəl ərəblər hicri-qəməri təqvimindən istifadə etmiş, hicri tarixi qəbul olunanda da bu təqvim əsas götürülmüşdür. Yusif Vəzir Cəmənzəminli isə daha aydınlıq və izahatla qeyd edirdi ki, “Qədim Azərbaycanda il yazla başlardı və ayların da adı belə idi: Fərvərdin, Urdibehişt, Xurdaq, Tir, Murdaq, Şəhrivər, Mehr, Aban, Azər, Dey, Bəhmən, İsfəndar. Hər ay otuz günə bölünmüşdü və hərəsinin ayrı-ayrı adı var idi. Ayın birinci günü “Hürmüzd adlanırdı. “Fərvərdinin ilk gününə isə “Novruz deyilirdi². (Hicri-şəms təqvimi isə 1925-ci ildə İranda qəbul edilmiş, Günəş sistemi təqviminə əsaslanmışdır, günlər 365 sayda verilmişdir – Ş.X.).

Adətən hicri tarix miladi tarixə

$$M = H - \underline{h} + 622 \quad (1)$$

32

miladi tarix isə hicri tarixə

$$h = M - 622 + \underline{M - 622} \quad (2)$$

¹ *Hadi Hasan*. Falaki-i Shirwani: His Times, Life, and Works. London, 1929, pp.46-47.

² *Cəmənzəminli Yusif Vəzir*. Əsərləri. Üç cildə. Üçüncü cild. Bakı, “Elm, 1977, s.84-85.

düsturu ilə çevrilir. Lakin miladi və hicri tarixləri (1) və (2) düsturları ilə bir neçə ay fərqi alınmışdır. Bu tarixlərin ili, ayı və gününün Şirvanın təqvim cədvəllərinə əsasən öz hesablamalarını aparan H.Həsən F.Şirvaninin həyat və yaradıcılığının qaranlıq səhifələrinin öyrənilməsinə xüsusi səy göstərmişdir.

Tədqiqatçı alim H.Həsən tərtib etdiyi xüsusi cədvəllər əsasında yuxarıda qeyd olunan qəsidələrdən birincinin yazılma tarixini gənc şairin hələ 20-dən az yaşı olmadığını müəyyənləşdirməyə səy göstərmiş və belə bir hesablama əsasında F.Şirvaninin hicri tarixi ilə 501-503-cü illərdə, yaxud bu illərdən əvvəl anadan olduğunu¹ göstərmişdir. Şairin ölüm tarixi haqqında isə H.Həsənin fikri belədir: “Digər tərəfdən Fələkinin vaxtsız ölümü haqqında Xaqaninin yazdıqlarını nəzərə alsaq, bu, Məniçöhrün hökmranlığının ilkin illərində baş verə bilməzdi. Ona görə ki, o, II Məniçöhrün şənində bütöv Divanını həsr etmişdi. Deməli, Fələkinin olum və ölüm tarixinin dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirilməsi mümkün olmadığından, aydındır ki, həmin tarix müvafiq şəkildə hicri tarixi ilə qeyd etdiyimiz illərə yaxın 501 və 540-cı illər araşdırılmalıdır².”

Professor R.Azadə, H.Həsənin F.Şirvaniyə məxsus (A) qəsidəsinin hicri ilə 521-ci ildə, (B) qəsidəsinə isə 523-cü ildə yazıldığını mövcud təqvimlərlə müqayisəli nəticə və qənaəti ilə şairin (F.Şirvaninin – Ş.X.) hicri tarixi ilə 501-503-cü illərdə (1108–1110) doğulduğu haqda tarixin qəbul edilməsi versiyasının yanlış olduğunu göstərməkdə haqlıdır. Xaqaninin Fələkinin müəllimi olması, eləcə də öz tələbəsinin – F.Şirvaninin vaxtsız ölümünə yazdığı mərsiyəsi şairin 1108, yaxud 1110-cu ildə anadan olduğunu şübhə altına alır.

Əgər bir qisim təzkirəçilər F.Şirvaninin hicri ilə 577-ci ildə (1181) vəfat etdiyini göstərsə, Y.Rıpkə, Y.E.Bertels, Z.Bünyadov kimi alimlər isə bu tarixin hicri ilə 540-cı ilin (1146–1147) daha doğru olduğunu qəbul etmişlər. H.Həsən də ilk tədqiqatında bu tarixin 1146–1147 illər olduğunu göstərsə də, son tədqiqatında bu tarixin hicri ilə 565-ci il (1175–1176) olduğunu təsdiq etməyə meyl göstərmişdir.

¹ *Çəmənşəminli Yusif Vəzir*. Əsərləri. Üç cildə. Üçüncü cild. Bakı, “Elm”, 1977, s.52.

² Yenə orada, s.52.

F.Şirvani irsinin diqqətlə öyrənilməsində R.Azadənin şairin olum və ölüm tarixi ilə əlaqədar gəldiyi nəticələr daha inandırıcıdır: “Beləliklə, şair (F.Şirvani – Ş.X.) qısa ömür sürmüşdür. Demək, onun h. 501-503 (1108–1109)-cu illərdə anadan olub, h. 565 (1175–1170), yaxud h. 577 (1181)-ci ildə vəfat etdiyi məntiqlə uyğun deyil. Şairin h. 501–503 (1108–1110)-cu illərdə təvəllüd tapıb h. 540 (1146–1147)-ci ildə həyatı tərک etdiyini də söyləmək olmaz. Çünki faktlar onun hələ 554 (1159)-cü ildə yaşayıb-yaratdığını göstərir. Buradan da Fələkinin dostu Xaqani ilə təxminən yaşd olub, h. 519-520 (1126)-ci illərdə doğulduğu, H. 554 (1159) – h. 559 (1164–1165)-ci illər arasında, 33-38 yaşlarında vəfat etdiyi mülahizəsini yürütmək olar¹.

Əslində şairin Fələki təxəllüsünü qəbul etməsi haqqında müxtəlif versiyalar və fərziyələr mövcuddur. Təbii ki, ədəbi mübahisələrdə onu şairin acı taleyi və həyatı ilə bağlayanlar Fələkinin ah-naləsini belə yer-göy götürmədiyindən şairin Fələki təxəllüsünü qəbul etdiyini söyləyənlər az deyildir. Ana dilimizdə fələk sözünün “göy, eləcə də “tale mənası deyilənlərə əyani sübut kimi qəbul edilə bilər. Tədqiqatçı H.Həsənin mülahizəsi bu baxımdan daha qiymətlidir. O yazır ki: “Fələkinin müasiri Ədib-i-Sabir (hicri tarixi ilə 538-ci ildən sonra vəfat etmişdir – H.H.) “Fələki sözünü “heavenly (məftunedici, ilahi – Ş.X.) mənasında, amma onun (F.Şirvaninin – Ş.X.) başqa bir müasiri olan Qəznəli Həsən (hicri tarixi ilə 545-ci ildən sonra vəfat etmişdir – H.H.) isə “Fələki sözünü “oppressed by the heavens (göylərin incitdiyi, zülm etdiyi kəs – Ş.X.) yaxud “ill-starred (“xəstə ulduz altında doğulmuş və ya “bəxtsiz, tələsiz) mənasında işlətməmişdir.²

İstər F.Şirvaninin müasirlərinin izahat və müddəalarında, istərsə də H.Həsənin onlara əsasən söylədiyi fikirlərdə şairin təxəllüsünün hansı mənanı daha düzgün və real ifadə etdiyinə dair nə qədər sübutlar olsa belə, onun özünün (F.Şirvaninin – Ş.X.) aşağıdakı beytində təxəllüsünün mənası daha dolğun əks olunmuşdur. X.Şirvaninin həmin misrası ingilis dilində aşağıdakı kimi təqdim edilmişdir: The revolution of the heavens has oppressed me; the movement of the times has afflicted me.³

¹ *Azadə Rüstəmov*. Fələki Şirvani, Bakı, “Elm, 1986, s.28.

² Yəne orada, s. 57.

³ *Divan-i-Hasan-i-Ghasna*. Br. Mus., MS, Or. 1777, f. 186.

Göylərin (fələklərin) tüğyanı mənə zülm edib, zamanın gərdişi (hərəkəti) mənə pərişan edibdir (İngilis dilindən sətri tərcümə – *Ş.X.*).

H.Həsən X.Şirvaninin peşəkar şair olduğundan xeyli qabaq onun gənclik illərində münəccimliklə ciddi məşğul olduğu bir vaxtda Fələki təxəllüsünü qəbul etdiyini göstərmişdir. Göylərin qeyri-adi, intəhasız sirlərinə mübtəla olan, bu sahədə müəyyən məşhurluq qazanan gələcək şair sonralar şerində “göylərin (fələklərin) tüğyanı deyəndə elə hesab edirik ki, göylərin- fələklərin min bir sirrini açılmasında çəkdiyi əzab-əziyyətlərin, yuxusuz gecələrinin, eləcə də “zamanın gərdisinin ömrünə-həyatına naxış vurduğu narahatlığını ifadə etmişdir.

H.Həsən qeyd edir ki: “Fələkinin münəccimliyə (astrologiyaya) marağında həm prelüdiya (müqəddimə, giriş – *Ş.X.*), həm də nəticə vardır; Taqiud-Din Kaşiyə görə bu, Fələkinin bir astroloqun oğluna olan mehr-ülfətindən yaranmışdır; və həmin mənbəyə görə, bu, münəccimliyə (astrologiyaya) dair işin yaradılması və qəribə, məxsusi Fələki təxəllüsünün qəbul edilməsi ilə nəticələnmişdir.¹

Təbii ki, F.Şirvaninin, öz dövrünün məşhur bir astroloq oğlunun münəccimlikdə qazandığı böyük şan-şöhrət onu da bu yolun yolçusuna, bu sahədə yeni axtarışlara təhrik etmiş, üstəlik Fələki təxəllüsünü qəbul etməsi də onun münəccimlik sənətinə böyük istəyindən, məhəbbətindən yaranmışdır.

Əslində F.Şirvaninin astrologiya elmi sahəsində xidmətlərini onun müasiri Əfzələddin Xaqani yüksək qiymətləndirsə də, tədqiqatçı H.Həsən Britaniya muzeyinin əlyazmaları içərisində şairin (F.Şirvaninin – *Ş.X.*) bu sahədə (astrologiya sahəsində – *Ş.X.*) yazdığı heç bir elmi əsərinin tapılmadığını, eləcə də şairin münəccimliyinə, yaxud elmi əsərlərinə dair ayrıca məlumatın olmadığını² göstərmişdir.

Britaniya muzeyinin əlyazmaları fondunda saxlanılan F.Şirvani əlyazmaları – əsərləri yalnız poetik nümunələrdən ibarətdir. Bu haqda öz alim narahatçılığını ifadə edən H.Həsən bu əlyazmaların bir hissəsinin məhvə doğru getdiyini – saralıb-solduğunu ürək yanğısı ilə qeyd edir. O, F.Şirvani Divanının əlyazmalarının nəşrini isə şairin xidmətləri qarşısında alim borcu hesab edir.

Fələki Divanı haqqında ilk dəfə Taqiud-Din Kaşi hicri tarixi ilə 985-ci ildə yazdığı “Xülasətül-Əşar və Zübdətül-Əfkar adlı əsərində

¹ *Hadi Hasan*. Falaki-i Shirwani: His Times, Life, and Works. London, 1929, p. 57.

² *Hadi Hasan*. Falaki-i Shirwani: His Times, Life, and Works. London, 1929, p. 44-45.

məlumat vermişdir. Və müəllif belə bir qənaətə gəlmişdir ki, bu (Fələki Divanı – Ş.X.) çox nadir nüsxədir, 7.000 bənddən ibarət mədhiyyə, qəsidə, lirik şerlər və rübailəri özündə cəmləşdirən Fələki Divanının nə vaxtsa aşkar edəcəyi ümidini ifadə etməsi böyük maraq doğurur. H.Həsən bunu Fələki Divanı haqqında ən erkən hesablama kimi qiymətləndirsə də, sonrakı dövrlərdə – Sankt-Peterburqun Əlyazmalar kitabxanasında anonim – müəllifi göstərilməyən antologiyada (MS. No 322, f. 187a), eləcə də Berlin Əlyazmalar fondunda “Suhufi-İbrahim əlyazmasında (hicri tarixi ilə 1205-ci il) Fələki Divanının 7.000 beytdən, Hindistan idarəsində saxlanılan “Tağı Əvhadi (hicri tarixi ilə 1024-cü il) və “Xülasətül-Əfkar (hicri tarixi ilə 1207-ci il) əlyazmalarında isə 3.000 beytdən ibarət olduğu dəstərləndirilsə də, H.Həsən axtarışlarını davam etdirərək Britaniya Muzeyinin antologiyasında (hicri tarixi ilə 1253 – 87-ci illərdə yazılmış bu antologiya Britaniya Muzeyinin Əlyazmalar fondunda Or. 3506, f. 501a-b şifrəsi ilə qorunub saxlanılır – Ş.X.) Fələki əsərlərinin 10.000 beyti özündə cəmləşdirdiyini göstərmişdir. Lakin bu sayla kifayətlənməyən H.Həsən “Mən ilk dəfə şer yazanda poeziyaya azacıq meylim vardı deyən Fələkinin əsərlərinin izinə düşərək onun Divanının 1197 beytdən ibarət olduğu qənaətini bildirmişdir.

Taqiud-Din Kaşinin hicri tarixi ilə 985-ci ildə yazdığı aşağıdakı mühakiməsinə diqqət yetirək: “Fələkinin Divanı çox nadirdir və onun 7.000 beytdən ibarət olduğu güman edilir; Mən günlərin birində bu Divanı tapmağıma ümid edirəm; bu arada isə mən Fələki şerlərinin aşağıdakı toplusunu (Br. Mus. MS. Or. 3506, f. 501 a-b) böyük çətinliklə əldə etmişəm¹. Lakin indi Taqiud-Din Kaşinin əsərlərinin özünün çox nadir nüsxəyə çevrildiyini qeyd edən H.Həsən yazır: “... Belə ki, mən Britaniya Muzeyinin Əlyazmalarında Or. 3506, f. 501b - 512a şifrəsi ilə 1,084 beytdən ibarət və Paris, Nasional Bibliotekdə, Əlyazmalar, Əlavələr, Persan 799, f. 218b – 251a şifrəsində 1.060 beytli Fələkinin poetik parçaları daxil edilmiş bu əsərin (söhbət Taqiud-Din Kaşinin tədqiqatından gedir – Ş.X.) ikidən çox surətini tapmadım².

H.Həsən Fələkinin Divanının mənbələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır: (A) Fələkinin divanları; (B) təzkirələr; (C) ümumi bilgi və tarix kitabları; və (D) prosodiyaya (vurğulu və vurğusuz, uzun

¹ *Hadi Hasan*. Falaki-i Shirwani: His Times, Life, and Works. London, 1929, p. 68.

² Yəni orada, s 68.

və qısa hecaların tələffüz üsuluna) dair leksikonlar (lüğətlər) və əsərlər.

Fələki Divanlarını çox böyük səbr və diqqətlə araşdıran H.Həsən kitabının “Fələki Divanları bölməsində hicri tarixi ilə müxtəlif vaxtlarda yazıya alınmış əlyazmalara istinad edərək dünyanın bir sıra kitabxanalarında, o cümlədən Britaniya muzeyindəki əlyazmalar fondunun əsaslı mətnlərinə istinad etmiş, F.Şirvaninin bu gün ədəbiyyatımız üçün məlum olmayan bir çox qaranlıq səhifələrini ədəbi əlaqələr kontekstində müəyyənləşdirmişdir.

H.Həsənin elmi axtarışında Taqiud-Din Kaşinin Fələki Şirvaniyə həsr etdiyi və Divanının müəyyən lirik parçalarını daxil etdiyi tədqiqatını mükəmməl əlyazma kimi qəbul etməsi və Fələki Divanının nəşrinin hazırlanmasını özünün etiraf etdiyi kimi “əsas götürməsi təbiidir.

F.Şirvaninin şəxsiyyəti barədə Britaniya muzeyindəki əlyazmalar fondunda saxlanılan aşağıdakı əlyazmalarda bir, yaxud iki sətirdən ibarət məlumat verilsə də, şairin poetik irsindən heç bir nümunə verilməmişdir:

(I) Tarikh-i-Guzidah (730 A.H.) of Hamdu'llah Mustawfi-i-Gazwini, Browne's ed., p. 824.

(II) Javahiru'l-Asrar (840 A.H.) of Shaykh Adhari, Br. Mus., MS. Add. 7607, f. 183b.

(III) Ahsanu't-Tawarikh (1019 A.H.) of Hasan B. Muhammad al-Khaki, Br. Mus. MS. Or. 1649, f. 335a-b.

(IV) Subh-i-Sadig (1045 A.H.) of Muhammad b. Muhammad-I-Isfahani, Br. Mus. MS. Or. 1728, f. 58a.

(V) Mir'atu's-Safa (1179 A.H.) of Muhammad 'Ali b. Muhammad Sadig-i-Burhanpuri, Br. Mus. MS. Add. 6539, f. 229a.

(VI) Mukhtasar (1222 A.H.) of Muhammad Husayn b. Karam 'Ali-i-Isfahani, Br. Mus. MS. Add. 7663, f. 215a.

(VII) Bustanu's-Siyahat (1248 A.H.) of Ni'matu'llah b. Iskandar-i-Shirvani, Br. Mus. MS. Or. 3677, f. 141b.¹

İstər Əfzələddin Xaqani Şirvaninin, istərsə də Fələki Şirvaninin azəri türkcəsində nəşr olunmuş əsərlərində Şirvan məflumunun

¹ *Hadi Hasan*. Falaki-i Shirwani: His Times, Life, and Works. London, 1929, p. 74.

Şərvan kimi işlədilməsi də böyük maraq doğurur. H.Həsənin tədqiqatında hər iki şairin şerlərinə əsasən ingilis dilinə etdiyi tərcümə mətnində Şərvan sözünün mənə çalarlarını diqqətlə izləməsi ədəbiyyatşünaslığımız üçün də qiymətlidir. X.Şirvaninin ingilis dilindəki edilmiş aşağıdakı misraları deyilənlərə əyani sübutdur:

Speak not disparagingly of Sharvan, for Khagani hails from the city which begins with Shar (mischief).

Why criticize a city because of (its) two letters, for it represents the commencement of Shar (Religious Law) and the termination of Bashar (mankind)?¹

Şərvan haqqında etinasızlıqla danışma, elə buna görə Xaqani Şər (yamanlıq, bəla) sözü ilə başlayan bu şəhərdən salam yetirir.

Neyçün belə bir şəhəri onun iki hərfinə görə yamanlayıb tənqid atəşinə tutasan, axı, o (Şərvan – Ş.X.)

Şərin (Şəriyyə qanununun) başlanğıcını və Bəşər (bəşəriyyət, insanlıq) kəlməsinin sonluğunu özündə təcəssüm etdirir.

(İngilis dilindən sətiri tərcümə – Ş.X.)

Təbii ki, “van sözü “yer, məkan deməkdir. Elə buna görə də, Şərvan sözünün açıqlaması “Şər yuvası, məkanı kimi yox, Xaqaninin təbircinə desək “Şəriyyət yurdu, yaxud “bəşər yurdu mənasına daha yaxındır. Lakin çox vaxt müzakirələrdə bu gün “Şirvan kimi deyimi ilə seçilən bu torpağın „Şirlər, aslanlar yurdu“ kimi mənə çalarını göstərənlər heç şübhəsiz ki, onun “Şirvan“ deyil, tarixən “Şərvan“ olduğunu da unutmamalıdır. X.Şirvaninin müasiri F.Şirvaninin „Şərvan yurdu, torpağı“ haqqında misralarının ingilis dilində tərcüməsinə diqqət yetirək:

The land of Sharvan, which was the den of the devils' intrigue and uproar, he has adorned with fairy-faced Turkish and Turkoman maidens.²

Şeytan, iblislərin fitnə-fəsad və qalmaqallarının yuvası olan

¹ Yəni orada, s.2

² *Hadi Hasan*. Falaki-i Shirvani: His Times, Life, and Works. London, 1929, p. 3.

Şervan torpağı sehr-cazibəli, gül bənizli türk və türkmən qızları ilə bəzənmişdir.

(İngilis dilindən sətri tərcümə – Ş.X.)

Əslində hər iki şairin doğma vətəni hesab edilən Şervan onun məşhur sənətkarları tərəfindən ayrı-ayrı mövqedən nəzmə çəkilsə də, I Axistanın və II Mənuçöhrün haqsız zülm-işgəncələri onlarda sonralar Şervan torpağına sevgidən çox, nifrət oyatmışdır. Belə ki, X.Şirvani, Şirvani tərk etmək məcburiyyətində qalmış, I Axistanın əmri ilə həbs edilib 1170-ci ildə 7 ay müddətinə Şabran qalasına salınmış, yalnız 1173-cü ildə bu torpağı həmişəlik tərk edərək Təbrizdə lövbər salmışdır. Fələki Şirvani II Mənuçöhrün sarayında baş alıb gedən qalmaqalların, çekişmələrin qurbanı olmuş, saray şairləri onu padişaha (II Mənuçöhrə – Ş.X.) loyallığın (xeyrixah və bitərəfliyin – Ş.X.) çatışmazlığında suçlu hesab etmişlər – şair Şabran zindanına atılmışdır.¹ Taqiud-Din Kaşiyə görə Fələki Şirvani anadan olduğu Şervan torpağının paytaxtı Şamaxıda dəfn olunmuşdur.²

Fələki Şirvaninin həyat və yaradıcılığının ədəbiyyatşünaslığımız üçün hələ əhatəli öyrənilməmiş səhifələrinin üzə çıxarılmasında ingilis nəşrlərinə istinad etmək çox vacibdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, F.Şirvaninin yaradıcılıq yolunun diqqətlə araşdırılmasında X.Şirvaninin həyat və yaradıcılıq səhifələri ilə paralel və müqayisəli şəkildə aparılması daha məqsədyönlüdür. Ona görə ki, hər iki şairin həyat və yaradıcılıq yolunda biri-birini tamamlayan tarixi və ədəbi faktlar böyük üstünlük təşkil edir.

H.Həsən F.Şirvaninin Şirvanda anadan olduğunu deyəndə şairin bu misrasına istinad etmişdir:

In this land was I born, but friends in this land have I none.³

Mən bu torpaqda (Şirvanda – Ş.X.) anadan olmuşam, amma bu məkanda (Şirvanda – Ş.X.) mənim heç bir dostum yoxdur.

(İngilis dilindən sətri tərcümə — Ş.X.)

¹ *Hadī Hasan*. Falaki-i Shirwani: His Times, Life, and Works. London, 1929, p.59.

² Yənə orada, s.59.

³ Yənə orada, s. 55.

Lakin H.Həsən F.Şirvaninin Xaqaninin protejesi (himayəçisi) olduğunu, ailə həyatı qurduğunu, həyat yoldaşını və digər qohumlarını itirdiyini (onlar çox tez həyatdan köçmüşlər – *S.X.*), körpə yaşlı qızı ilə qaldığını söyləyəndə Fələkinin Divanının 844-cü bəndinə istinad etmişdir¹.

H.Həsən, Xaqani və Fələkinin naməlum əlaqələrinə və münasibətlərinə dair bir sıra mətləblərin aydınlaşdırılmasına səy göstərmiş, Dövlətşah və digər təzkirəçilərin əlyazmalarına istinad etmiş, onlardan bəhrələnmişdir. H.Həsən Dövlətşahın əlyazmasına əsasən “nəhayət Xaqaninin Əbül-Ülanın qızı ilə evləndiyini, ümidi boşa çıxmış Fələkinin isə 20.000 dirhəm məbləğində pulla mükafatlandırıldığını göstərmişdir.

Həmin 20.000 dirhəmə – 50 türk qaravaşı düşdüyünü qeyd edən Əbül-Ülanın bu məbləğin Xaqaninin arvadından qiymətli, gözəl olduğunu söyləməsini qeyd edən H.Həsən Hindistan ofisinin əlyazmalarına istinad edərək “Fars şairlərinin universal tərcümeyihəsinə əsasən F.Şirvaniyə verilən məbləğin əslində 40.000 dirhəm olduğunu təsdiqləyir².

F.Şirvaninin şer, sənət aləmində qazandığı şöhrət onun astrologiya sahəsində qazandığı nailiyyətlərdən qat-qat üstün olmuşdur. İran alimi H.Həsən F.Şirvani şerlərinin dərin fəlsəfi-estetik dəyərlərini yüksək qiymətləndirərək onun tez bir zamanda şah sarayında peşəkar şair kimi böyük ad-san qazandığını söyləyəndə daha çox onun aşağıdakı misralarına istinad etmişdir:

When I first composed verse I had little aptitude for poetry.
By thy instruction and patronage behold how I am handling verse
this year.
Each year, by the glory of thy state, I am better panegyrist than
before
Poetry is a lion I am continually trying to ensnare.
Shouldst thou encourage me by accepting this ode I shall bag this
lion of speech
(Divan-i-Falaki, couplets 462-66)³

¹ Yenə orada. 55.

² *Hadi Hasan*. Falaki-i Shirwani: His Times, Life, and Works. London, 1929, p. 55.

³ Yenə orada, s. 58.

Həmin misraların sətri tərcüməsinə diqqət yetirək:

Mən ilk şerimi yazanda poeziyaya az meylim vardı.
Sizin tövsiyə və himayənizlə bir gör bu il mən şeri necə yaradıram.
Hər il sizin dövlətinizin şərəfi ilə mən əvvəlkindən daha yaxşı bir
məddaham.

Poeziya bir şirdir, mən ardıcıl olaraq çalışıram ki, onu aldadıb
tələyə salım.

Bu mədhiyyəmi qəbul etməklə siz məni ruhlandırarsınız, mən bu şir
nitqimi yekunlaşdıraram.

Heç şübhəsiz ki, F.Şirvani bu mədhiyyəsini Şirvanhaş Mənuçöhrə
ünvanlamışdır, əlbəttə öz dövrünün padişahına xitabən yazılan bu
misralar şairin artıq sənət aləmində bərkidiyini, özünəməxsus yer
tutduğunu təsdiq edir. Tezliklə sarayda şairin şer-sənət aləmində fitri-
istedadını, bacarıq və səyini gören saray adamları F.Şirvanini şair kimi
yüksək qiymətləndirmişlər.

F.Şirvani deyəndə ki:

My trouble is due to my wealth and estates; neither of these do I
need if I am wise.¹

Mənim narahatlığım mənim var-dövlət, sərvət və malım-mülkümə
bağlıdır;

əgər mən müdrikəmsə, bunların heç biri mənə gərək deyildir.

(İngilis dilindən sətri tərcümə — Ş.X.)

H.Həsənin öz nəşrinə daxil etdiyi F.Şirvaninin poetik
nümunələrində onun şairlik istedadı, məşhurluğu haqqında müəyyən
fikirləri də diqqəti cəlb edir. F.Şirvaninin ingilis nəşrinin 842-ci
bəndində oxuyuruq:

His (Falaki's) ambition is that they should say: "Thou art the
premier poet of the king."²

Onun (Fələkinin) izzət-nəfsi, şöhrəti bu olar ki, desinlər: "Sən
tacidarın baş şairisən.

¹ *Hadi Hasan*. Falaki-i Shirwani: His Times, Life, and Works. London, 1929, p. 58.

² Yəni orada, s. 58.

(İngilis dilindən sətri tərcümə — Ş.X.)

Tədqiqatçı-alim H.Həsən F.Şirvaninin “tez yanıb, tez də sönən şöhrət çələnginin, saray şairləri arasında qazandığı birinciliyinin uğursuz nəticəsini aşağıdakı misralarda axtarıb tapmışdır:

O king and conqueror of cities, they have alleged that I have neglected paying allegiance to thee.¹

Ey şəhərlərin tacıdarı və müzəffəri, onlar mənim sizə qarşı loyallıq (özünü xeyirxah, bitərəf kimi) göstərməkdə etinasız, diqqətsiz olmağımı iddia edirlər.

(İngilis dilindən sətri tərcümə — Ş.X.)

Lakin H.Həsənin Şirvanşah, II Mənuçöhrün mədhiyyəçisi Fələki Şirvaninin farsca yazmaq məcburiyyətində qalmış böyük Azərbaycan şairi olduğunu söyləməsə də, onun Divanını toplamaq, həyat və yaradıcılığı haqqında elmi, tarixi dəlillərə istinad edərək F.Şirvani dövrünün, tarixinin ən incə mətləblərinə nüfuz etməsi həm tariximizin, həm də ədəbiyyatşünaslığımızın qaranlıq səhifələrinin öyrənilməsində xüsusilə dəyərlidir.

Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri tarixində H.Həsənin F.Şirvaninin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş “Fələki Şirvani: Dövrü, Həyatı və Əsərləri adlı ciddi araşdırması gələcəkdə bu sahənin daha əhatəli tədqiqində mühüm rol oynayacaqdır.

§ 2. N.GƏNCƏVİ VƏ V.ŞEKSİR YARADICILIĞINDA PARALELLƏR

Yalnız Azərbaycan, Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatının deyil, eləcə də dünya ədəbiyyatının klassiki kimi məşhur olan Nizami Gəncəvi (1141-1209) “öz yaradıcılığı ilə həm Avropa renessansını bir neçə əsr qabaqlamış, həm də Şərq ədəbiyyatı, Şərq mədəniyyəti ilə Qərb ədəbiyyatı, Qərb mədəniyyəti arasında etibarlı bir körpü salmışdır. Sonralar bu körpüdən Şərqi və Qərbi onlarla görkəmli söz ustası keçmiş və öz ədəbiyyatlarını və mədəniyyətlərini qarşılıqlı şəkildə zənginləşdirmişlər².

¹ Yəni orada, s. 58.

² *Vaqif Arzumanlı*. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti. Bakı, “Elm, 1997, s.8.

Belə bir tədqiqat prizmasından Azərbaycan – Qərbi Avropa ədəbi əlaqələrinin mütəxəssis alim və araşdırıcılarının səyi ilə şairin ədəbi irsinin bir sıra aktual problemləri ciddi tədqiqatların mövzusunə çevrilmişdir.

Nizaminin Qərbi Avropa renessansının sənət adamlarının yaradıcılığına təsiri, yaxud Nizaminin əsərləri ilə Qərb poetik dəyərləri arasında ideya yaxınlığının öyrənilməsi, tədqiqi ilə görkəmli alimlərimiz daha çox məşğul olmuşlar. Ə.Sultanlı, Ə.Ağayev, M.Rəfili, H.Araslı, M.İbrahimov, M.Quluzadə, R.Əliyev, Q.Əliyev, M.Cəfər, M.Arif, B.Nəbiyev, R.Azadə, V.Arzumanlı və başqalarının əsərlərində Nizami irsinin dünya ədəbiyyatına təsiri məsələsinə toxunulmuş, ədəbi əlaqələrimizin açılmamış səhifələrinin öyrənilməsində bu əsərlərdə qoyulan problemlər yeni nəsillə araşdırıcılarını Nizami irsinin yeni səhifələrinin tədqiqinə ruhlandırmışdır. Lakin N.Gəncəvi əsərləri ilə V.Şekspirin ayrı-ayrı pyeslərindəki oxşarlığın, səsleşmələrin daha dərin qatlarına enmək, bu ədəbi təsirin faktiki səbəblərini göstərmək, onun elmi ümumiləşdirmələrini aparmaq üçün dünyanın zəngin kitabxanalarında sirlə qalan mənbə və məxəzləri açılmalıdır.

Azərbaycan – ingilis qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin inkişafında ən zəngin tədqiqat arealı – Nizami və Şekspir dövrünün və əsərlərinin ciddi, sistemli və qarşılıqlı elmi müqayisəsinin aparılmasıdır.

“Leyli və Məcnun, “Xosrov və Şirin poemaları ilə romantizmin ən gözəl şedevrlərini yaradan N.Gəncəvi Qərbi Avropa, o cümlədən İngiltərə ədəbiyyatında yaranan romantizmin inkişafına müəyyən təsirini göstərmişdir.

Mütəfəkkir romantik şair N.Gəncəvi klassik antik ədəbiyyatın, xüsusilə, fəlsəfənin və digər elmlərin sirlərinə yaxından bələd olmuş, Qərbi Avropanın humanist şairlərindən fərqli olaraq dinlərə münasibətdə daha mütərəqqi mövqedə dayanmışdır. O, İslam dininə öz mehr-ülfətini göstərsə də, həyatda baş verən hadisələrə, həyat həqiqətlərinə humanist baxışlarını ifadə etmişdir. Beləliklə, Nizami yaradıcılığının, xüsusilə onun məşhur İran şairlərinin nadir əlyazmaları adı altında dünya, o cümlədən Britaniya kitabxanalarında qorunub saxlanılan əlyazmaları Qərbin tanınmış şair və alimlərinin diqqətini cəlb etməyə bilməzdi.

Dünya nizamişünaslığında dahi Azərbaycan şairi Nizaminin həyat və yaradıcılığı həmişə ədəbi tənqidi fikrin diqqət mərkəzində olmuş, şairin yaradıcılığında xüsusi yeri olan beş böyük məsnəvi poemasından ibarət “Xəmsəsi həm dünya dillərinə tərcümə edilmiş, həm də

çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. N.Gəncəvinin Türkiyədə, İranda olduğu qədər təsir və məşhurluğunu qeyd edən ingilis şərqşünası Edvard Q.Braun şairin sözün həqiqi mənasında “romantik məsnəvi ustası¹ olduğunu etiraf etmişdir.

Şərqşünas E.Q.Braun özünün qeyd etdiyi kimi Azərbaycanın mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvi ilə klassik farsdilli poeziyasının tanınmış nümayəndəsi, fars və tacik şairi və filosofu Əbdürrəhman Nürəddin ibn Əhməd Cami (1414-1492) yaradıcılığı arasında paralelləri, hər iki şairin yaradıcılığına xas üslub xüsusiyyətlərinin müqayisəsini verməkdən ehtiyat etmişdir. Bu məqsədlə o, tanınmış fizik və yazıçı Mirzə Əbül-Fadi Səvanın oğlu olan əslən fars Mirzə Bihruzdan hər iki şairin yaradıcılığı haqqında müqayisəli esseni yazıb hazırlamağı xahiş etmişdir. “Nizamini qiymətləndirmək və ondan həzz almaq üçün fars dili üzrə mükəmməl bilik tələb olunur... Bundan əlavə Nizami yalnız bu dildə və öz ölkəsinin (Azərbaycanın – Ş.X.) tarixində deyil, eləcə də öz dövründəki ayrı-ayrı elm sahələrində, xüsusilə riyazi elmlərdə bilici, hərtərəfli savad sahibi olmuşdur, ona görə də onu (N.Gəncəvini – Ş.X.) özü kimi zəka sahiblərindən başqa adamlar anlaya bilməz² – həmkarı Mirzə Bihruzun fikirlərini qəbul edən E.Q.Braun, Caminin N.Gəncəvəinin “Xəmsəsinə yazdığı nəzirlərdən birində – “İsgəndərnəmədə (Cami bu əsərini “Xirənameyi – İsgəndəri – “İsgəndərin müdriklik kitabı adlandırmışdır – Ş.X.) Azərbaycan şairini öz ustası kimi qələmə verməsini Nizamının nəhəngliyində axtarmışdır.

E.Q.Braun dünya ədəbiyyatının şah əsərlərindən birinin – “Şahnamənin müəllifi, fars və tacik şairi Əbülqasim Firdovsinin (934-1024) N.Gəncəvinin adını çəkdiyimiz əsərdən bəhrələndiyini xüsusilə qeyd etmişdir. “İsgəndərnəmədə “Şahnamə vəzninin və mövzunun əks-sədasını (əslində N.Gəncəvinin “Xosrov və Şirin, “Yeddi gözəl poemaları da Firdovsi yaradıcılığının təsiri ilə yazılmışdır – Ş.X.) duyan müəllif iki sənət nəhəngini müqayisə etməyə özündə cəsarət tapmışdır. E.Q.Braun N.Gəncəvinin “özünün az dözümlü yaşının fanatizmi ilə Firdovsidən nisbətən çox çaşqınlığının açıq-aşkar ifadəsini³ aşağıdakı misralarında axtarmışdır.

“The world was so warmed by Fire-worship

¹ Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Vol. II. Cambridge, 1969, p.400.

² Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Vol. II. Cambridge, 1969, p.540.

³ Yenə orada, s. 541.

That thou mayst weu be ashamed of the Muhammadanism.
We are Musulmans, while he is called a Guebre (gabr):
If that be heathenism (gabri), what is Muhammadanism?
Return, O Nizami, to the tenour of thy tale,
For harsh are the notes of the bird of admonition!¹
Atəşpərəstlikdə dünya eləydi,
Bu müsəlmanlıqdan utan bir indi.
Düşündürür kəbr, hər müsəlmanı.
Əgər bu kəbr isə müsəlman hanı².

Fikrimizcə, bu, çaşqınlıq deyildir. Əvvəla, N.Gəncəvinin “Xosrov və Şirin poemasında ədalətli şah Xosrovun atasının adının “Avestadan götürülən xeyir Allahu, Hörmüz kimi verilməsi şairin Məhəmməd Peyğəmbərin müsəlman dinindən üz döndərməsi kimi qəbul edilməməlidir. Şair Hörmüz obrazı ilə oğlu Xosrova xalqa işgəncə verdiyinə etirazını ifadə etmək üçün keçmişin müdrikliyinə üz tutub şahı bu yoldan çəkəndirmək üçün ən gözəl bir vasitəyə əl atmışdır. Təbii ki, N.Gəncəvinin islam dinini qəbul etsə də, onun ulu keçmişimizin yadigarlarına olan münasibətini daha uğurlu vasitələrlə qələmə aldığına söyləmək mətləbə daha yaxın olardı.

Yalnız “Xosrov və Şirində deyil, “İqbalnamədə, “Yeddi gözəldə, bütövlükdə “Xəmsədə N.Gəncəvinin – müsəlman şairin ulu əcdadları - qırmızı türklər, atəşpərəstlər, maqların milli mənsubiyyəti və mənəviyyatından ayrılı bilmədiyini bu misralar bir daha təsdiq edir.

İ.Arzumanovanın “Nizami ingilisdilli ədəbiyyatda, A.Kazımovanın “Nizami yaradıcılığı İngiltərə və ABŞ-da, F.Quliyevin “Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun poeması ingilis ədəbi-bədii mühitində, M.İsmayılovun “Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl poeması ingilis dilində (şərhlər, tərcümələr, səsleşmələr) adlı namizədlik dissertasiyalarında Nizami ədəbi-bədii irsinin ingilis və ingilisdilli ölkələrdə yayılması, onun ingilis ədəbiyyatına, xüsusilə V.Şekspir yaradıcılığına təsirinin müəyyən məqamları, spesifik cəhətləri müəyyənləşdirilmişdir.

¹ *Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Vol. II. Cambridge, 1969, p. 541.*

² *Nizami Gəncəvi, Xosrov və Şirin. Bakı, 1982, s.59.*

Bu baxımdan F.Quliyev və M.İsmayılovun dissertasiyalarında qoyulmuş problemlərin spesifikasına dair bəzi cəhətləri xüsusilə qeyd etmək istərdik.

Mərhum tədqiqatçı-alim Fikrət Quliyevin “Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun poeması ingilis ədəbi-bədii mühitində (tərcümələr, şərhlər və bədii səsleşmələr) adlı namizədlik dissertasiyasında¹ mövcud problemin elmi təhlili və şərhinə müəyyən yer ayrılmışdır.

İngilis şərqşünaslığında Nizaminin “Leyli və Məcnun poemasının ingilis dilinə tərcüməsi, habelə onun ingilis ədəbiyyatına təsiri, ələlxüsus Nizami - Şekspir paralellərinin öyrənilməsi F.Quliyev tədqiqatının əsas məqsədi olmuşdur. Tədqiqat işində müəllifin “Leyli və Məcnun poemasının ingilis dilinə iki-həm nəslə (R.Qalpke), həm də nəzmlə (C.Atkinson) tərcümələri elmi təhlilə gətirilmiş, müqayisəli təhlil əsasında hər iki tərcümənin uğurlu və uğursuz cəhətləri göstərilmiş, məntiqi nəticə və ümumiləşdirmələr verilmişdir. R.Qalpke və C.Atkinsonun “Leyli və Məcnunun tərcümələri ilə yanaşı bu poemanın ideya-estetik dəyəri haqqında elmi-nəzəri baxışlarının tədqiqatda təhlili xüsusilə diqqəti cəlb edəndir.

Y.E.Bertels C.Atkinsonun Nizamidən ilk dəfə 1836-cı ildə ingilis dilinə tərcümə etdiyi “Leyli və Məcnun poeması haqqında haqlı olaraq yazmışdı: “Həddən artıq qeyri-dəqiq, çox yerdə isə kobud, yanlış olan bu tərcümə indi yalnız tarixi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

C.Atkinson tərcüməsinin sonralar iki dəfə nəşr edilməsini akademik A.Krımski böyük sənət uğuru hesab etmişdir. F.Quliyev A.Krımskinin C.Atkinson tərcüməsinə verdiyi qiymətin daha obyektiv olduğunu göstərməkdə haqlıdır.

Əslə 4000 beytdən bir qədər çox olan Nizaminin “Leyli və Məcnunu C.Atkinson tərcüməsində 1531 beytlə verilmişdir. Bu isə tərcümədə xeyli ixtisarlara yol verilməsini, müəyyən hallarda isə poemadakı ayrı-ayrı hissələrin qısa məzmununun yığcamlıqla tərcümə edildiyini göstərir.

C.Atkinsondan fərqli olaraq R.Qalpkenin “Leyli və Məcnun poemasının ingilis dilinə nəslə tərcüməsi (1966) Nizami bədii obrazlarının, poetikasının təravətinin nəzmlə adekvat tərcüməsinin çətinliyi ilə bağlı olmuşdur çənaəti bizcə daha düzgündür. F.Quliyev

¹ *F.Quliyev*. Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun poeması ingilis ədəbi-bədii mühitində (tərcümələr, şərhlər və bədii səsleşmələr). Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1990.

R.Qelpke və C.Atkinson tərcümələrini qarşılaşdıraraq birincinin ikinciyə nisbətən mənə, məzmunca orijinala daha yaxın olduğunu söyləməkdə haqlıdır.

Azərbaycan intibahının görkəmli nümayəndəsi N.Gəncəvinin şəxsiyyəti və yaradıcılığı ilə XVI əsr ingilis renessansının (intibahının) nəhəngi, “peyğəmbər şairi Vilyam Şekspir sənətinə dərin təsiri barədə F.Quliyevin araşdırmasında müəyyən söz deyilmişdir. Nizami - Şekspir əlaqələri və səsləşmələri barədə görkəmli şərqşünaslardan E.Braun, A.Arberi və başqalarının tədqiqatlarına “söykənən F.Quliyev “Leyli və Məcnunla “Romeo və Cülyetta arasında məzmun, fikir baxımından bənzərlik və səsləşmələrin aydın, inandırıcı təhlil və şərhində düzgün nəticələrə, ümumiləşdirmələrə nail olmuşdur.

“Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl poeması ingilis dilində (şərlər, tərcümələr, səsləşmələr) adlı namizədlik dissertasiyasında M.İsmayılov, N.Gəncəvinin “Yeddi gözəl poeması, bu əsərin ingilis dilindəki tərcümələri, habelə poema haqqında ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda yazılmış tədqiqatları araşdırmasının başlıca qayəsinə çevirməsi, onları müasir ədəbiyyatşünaslıq prizmasından ardıcıl və elmi təhlilə gətirməsi diqqətə layiq hadisədir. “Yeddi gözəl poemasının Q.Ausli, E.Braun, Ç.E.Uilson, P.Çelkovski, Elsi və Corc Hill tərcümələrini araşdıran müəllif dissertasiyasında poemanın Azərbaycan, ingilis tərcümələri əsasında düzgün elmi nəticələrə gəlmiş, sonuncu tərcümənin uğur və qüsurlarını elmi filoloji aspektdə sübuta yetirməyə səy göstərmişdir.

Dünya şərqşünaslığında “Şərqli Cons kimi tanınan ingilis alimlərindən Uilyam Cons, Uilyam və Qore Ausli qardaşları, Səmuəl Robinson, Edvard Braun, Ç.E.Uilson, Amerika alimləri Natan Haskal Doyl, milliyyətə əfqan Amerikada yaşayan Nəcib Ullah, Ceyms Kritçek, Çarlz Edvard Bauen, Piter Çelkovskinin “Yeddi gözəl barədə araşdırmalarını yığcam təhlilə gətirən M.İsmayılov elmi polemik mülahizələrində fikrinin həqiqiliyini açıqlamağa səy göstərmişdir.

“Yeddi gözəlin ingilis dilinə müxtəlif tərcümələrini yaradan Q.Ausli, Ç.E.Uilson, P.Çelkovski, Elsi və C.Hill tərcümələrində poemanın süjeti, obrazların mənəvi, əxlaqi keyfiyyətləri ilə yanaşı, Şərq, o cümlədən Azərbaycan adət və ənənələri, keçmiş zəngin tariximizin çarları bədii əksini tapmışdır. “Yeddi gözəlin tərcümələri

içerisində S.Robinson orijinala sədaqətini ifadə edərək poemadakı fikir, obraz yükünü incəliklə ingilis oxucusuna çatdırmağa çalışmışdır.

Ç.E.Uilson poemanın məzmun, mündəricə baxımından dolğun və uğurlu filoloji tərcüməsini yaratmışdır. Onun tərcüməsinin üstünlüklərindən biri də Şərq sözlərinin olduğu kimi saxlanılması və onların düzgün izahının verilməsidir.

Bu və ya digər səhvlər “başqa tərcüməçilərdə olduğu kimi, ya Şərq həyat tərzini dəqiq və ətraflı bilməməkdən, ya da İslam dini qaydalarına dərinləndən bələd olmamaqdan irəli gəlirdi. Üçüncü bir cəhət isə bilavasitə Ç.E.Uilsonun özü ilə bağlıdır ki, bu da Nizaminin mürəkkəb məcazlar sisteminin düzgün qavranılmasından yaranmışdır.

N.Gəncəvinin qəhrəmanları ilə V.Şekspirin əsərlərindəki obrazlar arasında oxşarlıqların ən yadda qalan cizgilərinə toxunan mərhum alimimiz, professor Ə.Ağayevin birincinin ikinciyyə göstərdiyi təsirin səbəblərini aydınlaşdırması xüsusilə diqqəti cəlb edir: “Əgər biz Nizaminin o biri poemalarına nəzər salsaq, görürük ki, Şərqdəki feodal münasibətlərin və xüsusi mülkiyyətin doğurduğu ağır mühitdə faciəli surətdə məhv olan Leyli və Məcnunun həm sevgisində, həm də keçirdikləri ağır əzablarda, Şirinin və Fərhadın kədərində, faciəsində, yeddi gözəlin danışdığı hekayələrdə öz məhəbbətini, öz həyat eşqini müdafiə edən insanın səsi eşidilir. Bu motivlər Qərbi Avropa intibahının ən qüdrətli nümayəndəsi olan Şekspirin “Hamlet, “Kral Lir, “Romeo və Cülyetta, “Yuli Sezar və “Antoni və Kleopatra kimi məşhur əsərlərini gözəlləşdirən səciyyəvi motivlərdir¹.

Dünya kitabxanalarında, xüsusilə Londondakı Britaniya muzeyində, “İndian offis kitabxanasında, Oksford, Kembriç, Mançester kitabxanalarında qorunub saxlanılan Nizami əlyazmaları zəngin klassik irsimizin yüksək bədii estetik dəyərini, humanizm, bəşəri ideya və motivlərini şahənə nümayiş etdirən ən qüdrətli Azərbaycan mütəfəkkir şairidir. Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri tarixində Nizami Gəncəvi yaradıcılığı, xüsusilə onun nadir əlyazmaları haqqında Qərbi Avropa, xüsusilə ingilis şərqşünaslığı daha çox bəhs etmişdir. 1983-cü ildə mərhum nizamişünas alimimiz Rüstəm Əliyevin “1239-cu ildə şairin (N.Gəncəvinin – *S.X.*) vətəni Gəncə şəhərində üzü köçürülmüş nadir əlyazmasını elm aləminə ilk dəfə² məlum etməsi sözün əsil mənasında

¹ *Əkbər Ağayev*. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964, s.72.

² *Vaqif Arzumanlı*. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti. Bakı, “Elm, 1997, s.127.

elmi sensasiyaya səbəb oldu. Elm aləminə məlum olan 1362-ci ilə aid əlyazmanı düz 70 il qabaqlayan bu əsər Nizami yaradıcılığını ingilis mənbələri əsasında müqayisəli şəkildə öyrənən tədqiqatçılarımız üçün dəyərli mənbə ola bilər. N.Gəncəvinin sağlığında mövcud olan nüsxədən köçürülən 1239-cu ilə aid edilən bu əlyazma “Sirlər xəzinəsinin tam mətnindən ibarətdir.

Professor V.Arzumanlının, N.Gəncəvinin həmişəyaşar poeziyasını Azərbaycanla dünya ölkələri, o cümlədən İngiltərə arasında bir növ ədəbi körpü¹ olduğunu göstərməsi təsadüfi deyildir. Ona görə ki, Şərqi poeziyasının sönməz ulduzu N.Gəncəvi yaradıcılığının, onun zəngin ədəbi irsinin Qərb ölkələrində, o cümlədən İngiltərədə geniş yayılmasının ən başlıca səbəbi şairin əsərlərində bütün dünyanı, hər bir bəşər övladını düşündürən məsələlərin bədii tərənnümü, sənətkarlıqla həllini tapmasıdır.

Nizami qoymamış deyilməmiş söz,
Bir inci yoxdur ki, o açmasın göz.
Çoxdan bir arzuya düşmüşdür könül,
Ki, onun gəzdüyü bağdan dərim gül...
Uşaq tək əbcədlə ilk addım atdım,
Ustadım möhrilə namə yaratdım
Ki, ağıl sahibi söyləsin əhsən,
Böyük Nizaminin şagirdisən sən². –

yazan hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi (1253-1325), əslən türk oğlu idi (atası Əmir Seyfəddin Mahmud monqolların hücumundan əvvəl Hindistana köçmüş, oğlu Əmir Xosrov Hindistanın Potiali, indiki Uttar-Pradeş ştatında anadan olmuşdur – *Ş.X.*). Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvinin əsərləri Ə.X.Dəhləvinin yaradıcılığında güclü təsir izlərini göstərmişdir. Xaqani şerlərinə, Nizami “Xəmsəsinə nəzirə yazmış şair onları özünün “ustadı, hesab etmişdir. Ə.X.Dəhləvinin Azərbaycan şairi Nizaminin “Leyli və Məcnunu (Nizaminin poemaları əsasında yaranan ilk “Xəmsənin müəllifi Ə.X.Dəhləvi olmuşdur – *Ş.X.*) əsasında yazdığı eyni adlı əsərinin bir parçasında E.Q.Braunun diqqətini cəlb edən əsas məqam şairin anasının (və gənc qardaşının) ölümünə ithafındakı misralar olmuşdur. Bunları şairin obrazındakı və şəxsiyyətindəki ən diqqəti çəkən cizgilərdən biri kimi qiymətləndirən

¹ Yəne orada, s.3.

² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild, Bakı, 1960, s.113.

ingilis şərqşünası həmin parçanın ingilis tərcüməsini kitabının səhifəsinə daxil etməsi xüsusilə əlamətdar və maraqlı hadisə sayıla bilər.

Lakin E.Q.Braunun Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə Ə.Xaqani və N.Gəncəvi əsərlərinin böyük hind şairinin yaradıcılığına təsirini görməməsi onun ədəbiyyat tariximizə tam nüfuz edə bilməməsi ilə bağlıdır. E.Q.Braunun yaxın dostu və həmkarı ingilis şərqşünası Ser Edvard Denison Rossun himayəçiliyi ilə Hindistan alimlərinin ingilis dilində hazırladığı “Bankipordakı Şərq kitabxanasında ərəb və fars əlyazmalarının kataloqu”¹nun təxminən 20 səhifəsinin (pp. 176-195) Əmir Xosrova və onun yaradıcılığına N.Gəncəvi təsirini isə müəllif (E.Q.Braun – *S.X.*) ədəbi fakt kimi yüksək qiymətləndirir.

Fars ədəbiyyatının 13-cü əsrin ortalarından 19-cu əsrin ortalarınaq Hindistanda yaratdığı klassik ədəbi nümunələrin oxşar tarixi tələklü səbəblərinin dərin qatlarına enməyən E.Q.Braunun məntiqi nəticəsi ilə bütövlükdə razılaşımaq çətindir. Əmir Xosrovun, E.Q.Braunun qeyd etdiyi kimi, İran ədəbi tarixindən çıxarılması Amerika şairi Uolt Uitmənin müasir ingilis ədəbi tarixindən çıxarılmasına (yaxud unudulmasına)² müəyyən bəraət qazandırmaq, yaxud onu qanuni saymaq olar. İngilis ədəbiyyatının İngiltərədə yaratdığı ədəbiyyat, eləcə də ingilis dilində Amerikada yaranan ədəbiyyatın ingilis ədəbiyyatı olduğu fikri ilə razılaşımaq mümkündür. Lakin göstərilən əsrlərdə Hindistanda, yaxud Azərbaycanda yaranan fars, yaxud İran ədəbiyyatı fikri sözün həqiqi mənasında ədəbiyyatlar, tarixinin və mərhələlərinin düzgün müəyyənəndirilmədiyi və saxtalaşdırılması deməkdir.

Eləcə də İngiltərə-ingilis ədəbiyyatı, Amerika-ingilis ədəbiyyatı kimi, Azərbaycan farsdilli ədəbiyyatını, yaxud Hindistan farsdilli ədəbiyyatının yarandığını söyləmək məntiqə daha uyğun olardı.

Böyük Britaniyada Nizami əsərlərinin Oksford əlyazması (1365-ci il), London əlyazması (1411-ci il) heç şübhəsiz ki, şairin nəinki elmi tənqidi mətnlərinin hazırlanması, eləcə də axırıncı iki qədim tarixli əlyazmalar əsasında ingilis dilinə tərcümə edilməsi Nizami əsərlərinin ingilis – Azərbaycan ədəbi əlaqələri prizmasından geniş tədqiq

¹ Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore. Calcutta, 1908.

² *Edward G. Browne. A Literary History of Persia, Volume III., Cambridge, 1969, p.107.*

olunması zəruriyyətini ortaya atır. Doğrudur Nizami əsərlərinin ayrı-ayrı dünya xalqlarının ədəbiyyatı ilə əlaqələrinin araşdırılıb öyrənilməsində D.Əliyeva, V.Arzumanlı, S.Turabov, N.Araslı, R.İsmayılov, M.Kazımov, A.Kazımova, İ.Arzumanova, F.Quliyev, M.İsmayılov, Ə.Sərkaroğlu və başqalarının tədqiqatları nizamişünaslığımız üçün çox qiymətli və dəyərlidir. Lakin Nizami təsirinin və ənənələrinin bütövlükdə ingilis ədəbiyyatındakı yerini və əhəmiyyətini araşdırmaq bu gün ədəbiyyatşünaslığımız üçün daha gərəklidir.

Doğrudur Vilyam Cons, Skott Uorinq, Con Məlkolm, İosif Hammer, Con Atkinson, Moris Karyer, Paul Horri, Edvard Braun, E.Vilson və digər ingilis şərqşünas alimləri N.Gəncəvi və onun yaradıcılığı haqqında çox dəyərli fikirlər söyləmiş, lakin müəyyən fakt və tarixlərdə yanlışlıqlar, təhriflər ingilis nizamişünaslığında onun yenidən işlənməsini ortaya atır.

Mərhum ədəbiyyatşünas alimimiz Əkbər Ağayev Nizami və Şekspir səsleşmələri haqqında yazırdı: "... dünya dramaturgiyasının şah əsərlərini vermiş Şekspir bilavasitə Nizaminin əsərlərindən iqtibas etməmiş, onun fikirlərini öyrənməmiş, hətta ola bilər ki, onun yaradıcılığı haqqında heç bir təsəvvürə də malik olmamışdır. Lakin buna baxmayaraq (V.Şekspirin – Ş.X.) əsərlərində təsadüf edilən bu və ya digər fikirlərin, toxunulan ictimai, fəlsəfi və elmi məsələlərin... (V.Şekspirdən – Ş.X.) xeyli əvvəl Nizami tərəfindən deyildiyi, bir məsələ kimi ortaya atıldığı həqiqətdir və bu həqiqəti görməmək olmaz¹.

Lakin XII əsr Azərbaycan intibahının nəhəngi N.Gəncəvi ilə XVI əsr ingilis ədəbiyyatının klassiki V.Şekspiri biri-birindən uzaq məsafələr, eləcə də əsrlər (təxminən dörd əsr – Ş.X.) ayırsa da, onları biri-birinə yaxınlaşdıran, doğmalaşdıran hər iki şairin müdrik, uzaqgörən şair-peyğəmbər zəkası, düşüncəsi olmuşdur.

Klassik Şərq şerinin məşhur növlərindən biri olan qəzəl (ərəb sözü olub, mənası qadına nəvaziş, məhəbbət deməkdir, lakin bəzi versiyalarda isə qəzəlin ceyranın cüt dırnaqları kimi cüt-cüt beytlərdən ibarət olduğunu göstərənlərin sözündə bir həqiqət var; ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş "qazelle - ahu, qəzəl, ceyran mənasında (rus dilində də "qazel - elə qeyd etdiyimiz mənaları ifadə edir)

¹ *Əkbər Ağayev*. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı, 1964, s. 64-65.

işlənilməsi təbii ki, bu sözün – qəzəlin ceyran sayacağı ürekləri ovsunlayan məşhur bir şer forması kimi ingilis, rus və b. dillərə güclü təsirindən xəbər verir – Ş.X.) tarixən ərəb ədəbiyyatında yaransa da, sonralar Yaxın və Orta Şərqi, Cənub Şərqi Asiya, eləcə də Azərbaycan poeziyasının ən çox işlənən forması kimi məşhur olmuşdur (Alman İ.V.Höte də Şərqi mövzulu əsərlərində qəzəl formasından məharətlə istifadə etmişdir – Ş.X.).

Tanınmış ingilis şairi Lyuis Kərol isə “ürekləri fəth edən qəzələ tədmin (bu şer növündə başqa bir şairin şeri əsas götürülür və parodiya ruhunda tez-tez ona əlavələr edilir – Ş.X.) yazmışdır¹. Həmin şerin poetik tərcüməsi belədir:

Niyə vurulmadım şerə- qəzələ,
Qorxdum ki, o mənə oturar baha.
Qoyulub hərraca - gedir qızıla,
Mən onun nəyinə vurulum daha?!

(Tərcümə bu sətirlərin müəllifinindir – Ş.X.)

İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatının çox yayılmış janrlarından olan nağıl, layla (hətta layla sözü ingilis dilində dilimizə çox yaxın bir deyimlə - Lullaby [Lalibay] kimi səslənir – Ş.X.), əfsanələrdə oxşarlıq, yaxınlıq kimi qəzəl və sonet janrlarının həm formasında, həm də məzmununda bənzərlik və yaxın səsləşmələri görmək, tapmaq mümkündür. Əgər qəzəl 5-12 beyt olursa (ilk beyti mətlə, son beyti məqtə adlanıb mətlənin hər iki misrası həm qafiyə olursa, qalan beytlərin isə ikinci misrası mətlə ilə: a a, b a, v a, d a ...) qafiyələnirsə, sonet adətən 14 misradan (2 dörd misralı katren və 2 üç misralı tersətdən ibarət olur – qafiyə sistemi isə belədir: a b b a, a b b a (yaxud a b a b, a b a b); v a q, d q v (yaxud v d v, d v d). Onu da qeyd edək ki, ingilis poeziyasına hələ 1557-ci ildə Sarrey Uayət və başqa şairlərin mahnı və sonetlərindən ibarət olan “Tottelin toplusu (“Tottel’s Miscellany) kitabının nəşri ilə dəbətə minən sonet janrı ingilis ədəbiyyatının aparıcı janrına çevrilmişdir. “Dildə ən böyük məhəbbət şeri (C.Doyver Uilson) kimi mənalandırılan və qiymətləndirilən sonet qəzəl sayacağı əsasən eşq və sevginin lirik daşıyıcısına çevrilmişdir.

¹ Bax: *Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume II. Cambridge 1969. p.45.*

“Azərbaycanla dünya ölkələri arasında bir növ ədəbi körpü olmuş Nizami poeziyasının “Şərqdə başlanan, Qərbdə yayılıb XVII əsrdə İngiltərəyə... çatan dünya renessansının inkişafında çox mühüm mərhələ¹ olduğunu göstərən tanınmış alim Vaqif Arzumanlı Azərbaycan və ingilis ədəbiyyatları arasında yaranmış, lakin kifayət qədər tədqiq olunmamış çox ciddi məsələlərin, mətləblərin hələ də açıq qaldığını söyləməkdə haqlıdır.

Professor Ə.Ağayevin aşağıdakı fikrinə diqqət yetirək: “... Nizaminin bir sənətkar kimi böyüklüyünü və onun dünya ədəbiyyatındaki mövqeyini sübut etmək üçün intibah dövrünü Qərbdən Şərqə keçirməyə ehtiyac yoxdur. Lakin, əgər Qərbi Avropada intibah dövründə yetişmiş böyük şəxsiyyətlərin ideya və fikirləri ilə Nizaminin ... ideya və fikirləri arasında yaxın əlaqə və səsleşmə varsa, bunu demək və tədqiq etmək zəruridir².

Fikrimizcə “bədi sözün tanrısı kimi Xəlil Rzanın çox gözəl qiymət verdiyi Nizami Gəncəvi (1141-1209) qəzəlləri ilə “peyğəmbər şair Vilyam Şekspirin (1564-1616) sonetlərinin həm ahəngində, həm də məzmununda bir-birinə bənzər mövzular, poetik təsvirlər az deyildir.

N.Gəncəvi bir qəzəlinde yazırdı:

Sən gəncliyin qədrini bil, bir an kimi keçib gedər,
Qərrib karvan yolçusunu şəhər bir də haçan görər?

Dünya görmüş qocaların beli neçin əyilmişdir?
Bəlkə itmiş gəncliyini yerdə arar axşam-səhər?
Nağdımız da, nisyəmiz də vur-tut bircə ömrümüzdür,
Ömrün-günün mənasından xəbərdar ol, ey bixəbər!

Bir halda ki, gedərisən, ayıq saxla könlünü sən!
Əsrək kimi, sərxoş kimi gün keçirmə əbəs, hədər.

Heyif, bada vermədsən öz nazənin ömrünü sən,
Bir ömrü ki, sən istəsən, əbədiyyət ola bilər!

Qızıl verib almamısan, nə biləsən can qədrini?
Oğru çalib çapdığıının qiymətini bilər məgər?

Şad keçirsən ömrünü sən, nə itirər ələm, kədər?
Dərd əlində ölüb getsən, şadlıq evi nə itirər?

¹ *Vaqif Arzumanlı*. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti, Bakı, “Elm, 1997, s.3-7.

² *Əkbər Ağayev*. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964, s.64.

Əgər səndə ürək varsa, Nizami, eşqə ver ömrü,
Bir ərgənün səsi dinlə, götür bir ərgəvan sağər¹.

V.Şekspirin 154 sayılı sonetinin sayca onuncusunda onun gəncliyə xitabında eyni səsləşmələr sanki biri-birinin əkiz tayıdır. Həmin sonetin orijinalı belədir:

For shame! deny that thou bear'st love to any,
Who for thyself art so unprovident.
Grant, if thou wilt, thou art beloved of many,
But that thou none lovest is most evident;
For thou art so possess'd with murderous hate
That' gainst thyself thou stick'st not to conspire,
Seeking that beauteous roof to ruinate
Which to repair should be thy chief desire,
O, change thy thought, that I may change my mind!
Shall hate be fairer lodged than gentle love?
Be, as thy presence is, gracious and kind,
Or to thyself at least kind-hearted prove:
Make thee another self, for love of me,
That beauty still may live in thine or thee².

Bu sonetin məzmun-mündəricəsində şairin çox kövrək duyğuları “Boş keçən gəncliyin sevgisiz anları incə lirizmi ilə Sabir Mustafanın tərcüməsində təbiiliyi ilə diqqəti cəlb edir. Həmin tərcüməyə diqqət yetirək:

Açıb ürəyini, demirsən mənə:
Gəncliyin boş keçir, eyib deyilmi?
Çoxları məhəbbət bəsləyir sənə...
Aydındır, sevmirsən, demək, heç kimi.

Düşməntək məhv edib hər ötən anı,
Nə üçün özünə ziyan edirsən?
Sənə miras qalmış gözəl binanı
Uçurub, dağıdıb, viran edirsən.

Sən hökmünü dəyiş, mən də rəyimi,
Silinsin könlündən nifrət, ədavət.

¹ *Nizami Gəncəvi*. Lirika. Sirlər xəzinəsi. Şərəfnamə. Bakı, “Yazıçı, 1988, s.31-32.

² *William Shakespeare*. The Sonnets. London, 1988, p.7.

Qəlbin gözəl olsun zahirin kimi,
Əzizim, özünə eylə mərhəmət.
Yarat surətini-qalsın hər vədə,
Gülsün gözəlliyin gələcəkdə də¹.

Yuxarıda bütövlükdə təqdim etdiyimiz Nizami qəzəli ilə Şekspir sonetinin bənzərliyi, məzmun və tərcümə adekvatlığı istər-istəməz sanki bu şairlərin bir bulağın gözündən su içdiyini, bir yolun yolçusu olduğunu deməyə əsas verir.

Xüsusilə həmin misraların nə qədər biri-birinə oxşar olduğunu daha yaxından görmək, duymaq üçün istər-istəməz deyilənləri bir də xatırlatmaq istəyirsən.

Nizami yazır ki:

Heyif, badə vermədən öz nazənin ömrünü sən,
Bir ömür ki, sən istəsən, əbədiyyət ola bilər.
... Şad keçirsən ömrünü sən, nə itirər ələm, kədər?
Dərd əlində ölüb getsən, şadlıq evi nə itirər?

Şekspir söyləyir:

For shame! Deny that thou bear'st love to any,
Who for thyself art so unprovident.
Grant, if thou wilt, thou art beloved of many,
But that thou none lovest is most evident.

Əslindən tərcümədə bir daha aydınlığı ilə görürük ki, sözümdə - fikrimizdə heç də yanılmamışıq. S.Mustafa tərcüməsində fikir yükü obrazlılığı ilə V.Şekspirin N.Gəncəvi ideyasına uyğun gəlir:

Düşməntək məhv edib hər ötən anı,
Nə üçün özünə ziyan edirsən?
Sənə miras qalmış gözəl binanı
Uçurub, dağıdıb, viran edirsən.

Fərziyələrə söykənməyən ədəbiyyatşünaslığın qanunlarından çıxış edib V.Şekspirin N.Gəncəvinin qəzəllərindən bəhrələndiyini, öyrəndiyini cəsarətlə söyləmək olar.

Mərhum tədqiqatçı alim F.Quliyevin "Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun poeması ingilis ədəbi-bədii mühitində (tərcümələr, şəhrlər və

¹ *Vilyam Şekspir. Sonetlər.* Bakı, 1992, s.18.

bədii səsleşmələr) adlı namizədlik dissertasiyasında (Bakı, 1990) Nizaminin “Leyli və Məcnunu ilə Şekspirin “Romeo və Cülyettası arasında məzmun, fikir qatlarına söykənən çox maraqlı bədii səsleşmələri ikincinin birincidən bəhrələndiyini elmi dəlillərlə sübutu inandırıcı səslənir. Lakin müəllifin V.Şekspirin Stratforddakı ev muzeyində nümayiş etdirilən kitabları arasında şüşə çərçivə içərisində saxlanılmış bir kitabın üzərində “Bu kitab fars dilindədir müşahidəsini¹ söyləməklə, təbii ki, elmi sübutdan çox fərziyyəyə əsaslanmışdır. Yenə həmin müəllifin “bu sandığın açılması ilə qaranlıq səhifələrə işıq şölələyə biləcəyini² göstərərək “...gənc çağlarında sənətkarın (V.Şekspirin – *S.X.*) gəmilərdə çalışması (? – *S.X.*) və güman ki, bir çox Şərqi ölkələrində də olmuşdur³ kimi bir çox ehtimalları ədəbiyyatşünaslığın “dəmir qanunlarına uyğun gəlmir. Bu iradlarla yanaşı tədqiqatçı alimin çox böyük səy və zəhmətlə seçib araşdırdığı “Leyli və Məcnunla “Romeo və Cülyetta arasında oxşar paralellər, bədii səsleşmələr isə gümanlardan çox əsil elmi axtarışların ciddi yekunu kimi yüksək qiymətə layiqdir.

Şekspir əsərlərinin gözəl tərcüməçisi, böyük dramaturqumuz C.Cabbarlı yazırdı ki: “...Şekspirin heçdən bir ingilis ədəbiyyatı yaratdığı, həm də bu ədəbiyyat İstanbulun fəthindən (1453-cü il) sonra Yunan ədəbiyyatının dəniz yolu açılınca bilavasitə İngiltərəyə nəqli təriqilə olduğu bəllidir⁴.

Nizami əsərlərinin Şekspir yaradıcılığına təsiri barədə ingilis professorları A.Y.Arberi, S.Harold Bayley, A.K.Ləmpton, L.Lokart və onlarla başqaları tədqiqatlarında V.Şekspirin N.Gəncəvi əsərlərinin təsiri ilə yazdığını söyləmişlər.

Nizami ilə Şekspir paralellərinin tədqiqində hər iki şairin şerlərində müəyyən bənzərlik, eynilik ideyalarına rast gəlmək mümkündür.

N.Gəncəvi bir qəzəlinde yazırdı ki:

Bəlkə bir ləhzəni qurban edəsən,
Bu yanıq könlümə dərman edəsən.

¹ *F.Quliyev*. Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun poeması ingilis ədəbi-bədii mühitində (tərcümələr, şərhlər və səsleşmələr). Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1990, s.117.

² Yenə orada, s.117.

³ Yenə orada, s.117.

⁴ *Cəfər Cabbarlı*. Əsərləri. III cild. Bakı, “Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1989, s.339.

Qanlı yaşlar məni onsuz da boğur,
Qorxuram hicr ilə tufan edəsən.

Ürək əldən gedib... ondan vaz keç,
Bəlkə sən ruhuma imkan edəsən.

Damğa vur, tökmə qanım, çox zəifəm,
Dəyməz ol rəncə ki, al qan edəsən.

Həsretəm ləblərinin halvasına,
Hünərin varmı ki, mehman edəsən?

Möhrünü basdı Nizami ləbinə,
Məni mehrinlə Süleyman edəsən¹.

V.Şekspir isə eşq iztirablarını özünəməxsus şair duyğudüşüncəsiylə aşağıdakı kimi təqdim etmişdir.

Whoever hath her wish, thou hast thy "Will,
And "Will to boot, and "Will in overplus;
More than enough am I that vex thee still,
To thy sweet will making addition thus.
Wilt thou, whose will is large and spacious,
Not once vouchsafe to hide my will in thine?
Shall will in others seem right gracious,
And in my will no fair acceptance shine?
The sea, all water, yet receives rain still,
And in abundance addeth to his store;
So thou, being rich in "Will, add to thy "Will
One will of mine, to make thy large "Will more.
Let no unkind, no fair beseechers kill;
Think all but one, and me in that one "Will².

Dünyada hər kəsin öz arzusu var,
Sənin arzuların gəlməyir sana.
Bir istək qəlbimi yandırır yaxar:
Arzumu qatasan arzularına.

Geniş qucağında diləklərinin,
Tapılmır arzuma bir sığınacaq.
Arzular gül açır lütfünlə sənin,
Nə vaxt mənim arzum çiçək açacaq?

¹ *Nizami Gəncəvi*. Lirika. Sirlər xəzinəsi. Şərəfnamə. Bakı, "Yazıçı, 1988, s.47.

² *William Shakespeare*. The Sonnets. London, 1988, p.70.

Ümmanlar nə qədər sudan bolsa da,
Gizlədir qoynunda yağışı yenə.
Sənin istəklərin sonsuz olsa da,
Arzuna bir yer tap, rəhm elə mənə.

Aşiqi öldürmə bəd rəftarınla,
Həyat ver arzuma arzularınla¹.

Göründüyü kimi, N.Gəncəvi ilə V.Şekspirin poetik nümunələrində bədii-obrazlı deyim də, duyum da, ruh da biri-birinə yaxın paralelləri ilə diqqəti cəlb edir.

V.Şekspir sonetlərinin tədqiqatçısı, mərhum alim, ədəbiyyatşünas C.Cəfərov “hicran odunda yanarkən belə, Şekspir məhəbbətin qüdrətini tərənnüm edir² deyəndə bu fikri ilə V.Şekspirin Şərq poeziyasından bəhrələndiyini təsdiq etmək istəmişdir. O yazırdı ki: “Şərq şerində belə bir obraz vardır: sevgililər bir-birlərindən ayrılmağı arzulayırlar, çünki onların arasında qırılan sapı yenidən düyünləyərkən məsafə qısalır, onlar bir-birlərinə daha yaxın olurlar. Şekspir də belə düşünür:

Goy boranlı saatlar çulğasın qəlbimizi
Ki, yazın hərarəti yaxşı isitsin bizi.

Başqa bir sonetdə Şekspir bu fikri belə ifadə edir:

Qəlbimizi ikiyə bölməkdədir bu hicran
Ki, dostu mədh eləmək bizimçün olsun asan³.

C.Cəfərovun V.Şekspir sonetlərində Şərq poeziyasının güclü təsirini axtarması təbii ki, şairin Şərq ədəbi mühitinin, xüsusilə Nizaminin məhəbbət qəzəllərinin onun yaradıcılığına göstərdiyi təsirlə daha çox bağlı olmuşdur.

Şekspir sonetlərinin vahid bir süjetlə bağlandığını, bu süjetin mərkəzində isə əsasən üç qəhrəmanın – şairin – Şekspirin özünün, kişi dostunun – qraf Sauthəmptonun, “qarabəniz xanımın dayandığını söyləyənlərin fikirlərində nə qədər böyük həqiqət olsa belə, “bu

¹ *Vilyam Şekspir*. Sonetlər. Bakı, 1992, s.148.

² *C.Cəfərov*. Şekspirin şer yaradıcılığı. Bax: “Vilyam Şekspir. Sonetlər və poemalar kitabına. Bakı, 1964, s.11.

³ *C.Cəfərov*. Şekspirin şer yaradıcılığı. Bax: “Vilyam Şekspir. Sonetlər və poemalar kitabına. Bakı, 1964, s.11-12.

sonetlərin hamısının vahid bir mövzu ətrafında bağlı olmadığını¹ söyləyən C.Cəfərovun ümumi nəticəsi ilə biz də razıyıq. Gənclik və qocalığın, sədaqət və xəyanətin, eşq və riyakarlığın, xoşbəxtlik və bədbəxtliyin, dünyanın acı həqiqəti ilə yalan və fitnəkarlığın və onlarla həyat təzadlarının fəlsəfi-estetik qatlarına enən V.Şekspirin sonetlərində onun həyat yoldaşı Anna Hətəvey və digər şəxslər də şekspirşünaslıqda müəyyən qədər öyrənilmiş, tədqiq edilmişdir.

Lakin V.Şekspirin sonetlərində özünəməxsus yeri olan “qarabəniz xanım obrazının açılınması hələ də çətin bir düyünə düşmüşdür. İngilis şekspirşünası A.L.Rouzinin fikrincə “...qarabəniz xanımın aydınlığından – şəxsiyyətinin müəyyənləşdirilməsindən başqa sonetlərin (V.Şekspir Sonetlərinin – *S.X.*) bütün əsas problemləri öz həllini tapır, suallara cavab verilir...”²

Əlbəttə bu suallı problemlərin həlli V.Şekspirin yazdığı əsərlərin materialları əsasında tarixi metodla müəyyən edilə bilər. Lakin Renessansın sonet ədəbiyyatında V.Şekspirin sonetlərindəki qarabəniz xanım obrazı kimi bir obraz yox dərəcəsidir. Təbii ki, V.Şekspir öz ömür payından, həyatından, öz ürəyindən, ürəyinin çırpıntılarında doğan nidaları sonetlərin mətninə çevirmişdir. Bəlkə də öz varlığını, varlığındakı bütün müqəddəs duyğuları sənət eşqilə alovlandıran şair bütün yaradıcılığı, “Hamleti, o cümlədən sonetləri ilə “peyğəmbər şair zirvəsinə ucala bilmişdir.

Bu da həqiqətdir ki, kraliça Yelizavetanın dövründə gözəlliyin əsil, həqiqi meyarı Venesiyalı rəssamlarının yaratdığı mavi gözlü, qızılı, yaxud qırmızı qızıl rəngli saçlar idi. Lakin V.Şekspirin təsvir etdiyi, poeziyaya gətirdiyi onun öz gözündə çox gözəl olan zil qara saçlı və qara gözlü qarabəniz xanım olmuşdur.

V.Şekspir 127 sayılı sonetində yazır:

In the old age black was not counted fair,
Or if it were, it bore not beauty's name;
But now is black beauty's successive heir,
And beauty slander'd with a bastard shame:
For since each hand hath put on nature's power,
Fairing the foul with art's false borrow'd face,
Sweet beauty hath no name, no holy bower,
But is profaned, if not lives in disgrace,

¹ Yəni orada, s.10.

² A.L. Rowse William Shakespeare: A Biography. New York, 1963. p.161.

Therefore my mistress' eyes are raven black,
Her eyes so suited, and they mourners seem
At such who, not born fair, no beauty lack,
Slandering creation with a false esteem:
Yes so they mourn, becoming of their woe,
That every tongue says beauty should look so¹.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, V.Şekspirin bir sıra sonetləri N.Gəncəvi qəzəllərindəki mövzu, deyim oxşarlığını, obrazlılığını özündə təcəssüm etdirir, Gəncəvi ser və poemalarından “Leyli və Məcnunnun reminissensiyasını (şərdə, musiqidə, başqa əsərin izi, təsiri – Ş.X.) görmək mümkündür.

Lakin “qarabəniz xanımbrazının kimliyi indiyə qədər nə tarixçilər, nə də ədəbiyyatşünaslar tərəfindən müəyyənləşdirilməyə də, elə hesab edirik ki, belə bir naməlum obrazın Nizami yaradıcılığının təsiri ilə yaradıldığını söyləmək mümkündür.

Əslini təqdim etdiyimiz 127 saylı sonetin dilimizə tərcüməsinə diqqət yetirək:

Gözəl sayılmazdı əvvəl qara rəng,
İndi gözəlliyə tək odur varis.
Sünilik hər yerdə adlanır qəşəng,
Təbii boyadan qalmayıb bir iz.

Əsl gözəlliyi süni boyalar
Gizlədib, gözəllik dustaq olubdur.
Onun nə adı var, nə ünvanı var,
Bütün gözəllərdən uzaq olubdur.

Qarğa qanadıdır yarın qaşları,
Gözləri gecədən heç cür ayrılmaz,
Geyinib əyninə matəm paltarı,
Gözlər gözəlliyə sanki tutur yas.

Bunu hər gördükcə qəmlənir ürək,
Qara rəng gözəllik olaydı gərək².

Nizaminin şer və poemalarında ağbəniz, qarabəniz qadın obrazlarının hər birinin özünəməxsus gözəlliyi poetik ifadəsini tapsa

¹ *William Shakespeare. The Sonnets. London, 1988, p.66.*

² *Vilyam Şekspir. Sonetlər. Bakı, “Azərənəşr, 1992, s.139.*

da, əsil qadın gözəlliyinin cizgilərinin Şərqi şəri üslubunda təsviri şerin “şahə qalxan misralarında daha gözəl, daha rəngarəngdir. Nizami qəzəllərinin birində yazırdı ki:

Öz yaman halımı açdım sənə, diqqət verəsən,
O qara gözlərinə azca nəsihət verəsən¹.

Başqa bir qəzəlində şair söyləyirdi ki:
Ey möcüzə Ay, sən kimə mehman olacaqsan?
Bu hüsn-cəlal ilə kimə can olacaqsan?
Axşam başın üstündə səma çətrini açmış,
Sən Ay çətirinlə kimə sultan olacaqsan?

İlk baxışdan bu səsleşmə və Şekspir soneti ilə tam adekvatlıq təşkil etməsə də, N.Gəncəvinin eşq mövzulu qəzəllərinin ümumi ahəngi, ritmi şerin bu janrları arasında oxşarlığı təsdiq edir.

V.Şekspirin qarabəniz xanıma həsr etdiyi başqa bir sonetində (132-ci sonet – Ş.X.) deyilir ki:

Thine eyes I love, and they, as pitying me,
Knowing thy heart torments me with disdain,
Have put on black and loving mourners be,
Looking with pretty ruth upon my pain.
And truly not the morning sun of heaven
Better becomes the grey cheeks of the east,
Nor that full star that ushers in the even
Doth half that glory to the sober west².

Qara gözlərini sevirem sənin,
Mənə mərhəmətlə baxırlar hər an.
Sanki, yas paltarı geyib gözlərin,
Hal tutub qəlbinin cəlladlığından.

Nur saçır üzünə odu, atəşi,
Necə də yaraşır gözlər hüsnünə!
Axşamın ulduzu, sübhün günəşi
Belə yaraşmayır göyün üzünə³.

(İngiliscədən tərcümə S.Mustafanıdır)

¹ *Nizami Gəncəvi*. Lirikası. Sirlər xəzinəsi. Şərəfnamə. Bakı, “Yazıçı”, 1988, s.31.

² *William Shakespeare*. The Sonnets. London, 1988, c.68.

³ *Vilyam Şekspir*. Sonetlər. Bakı, “Azərənəşr”, 1992, s.145.

Azərbaycan ədəbiyyatında bir şair kimi böyük xidmətləri olan Tələt Əyyubovun V.Şekspir sonetlərini keçən əsrin 50-ci illərində sevə-sevə dilimizə tərcümə etməsi ədəbi ictimaiyyətimiz tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Onun tərcümələri rus dili vasitəsi ilə olsa belə bir sıra sonetləri, o cümlədən 132-ci sonet yüksək sənətkarlıq məziyyətləri və obrazlılığı ilə daha çox diqqəti çəkir. Həmin tərcümə belədir:

Mən sənin gözlərini sevirəm. Onlar mənə
Rəhm eləyir, lütf edir daim aman verərək.
Rədd edilmiş bu dostu qoyub qəbrin içinə,
Matəm saxlayır kimi geyinmişdir qara rəng.

İnan ki, yeni doğan qızıl günəşin nuru,
Heç bu qədər yaraşmır səhər şərqi üzünə;
Bir ulduz ki, gətirir axşamı bizə doğru,
Bir ulduz ki, bənzəyir qərb səması gözüne¹.

“Qara rəngli gözəlliyin vurğunu olan şairin (V.Şekspirin – Ş.X.) bu qarabəniz xanımın gözəlliyində görüb qiymtələndirdiyi nə varsa, onun Şərqi Qərb dünyasına ərnağan gətirdiyi bütövlükdə bu sonetin eslinə, T.Əyyubov tərcüməsində çox təbii və rəvandır.

N.Gəncəvinin bir qəzəlində də gözlərin gözəlliyi vəsf olunur:

Öz yaman halımı açdım sənə, diqqət verəsən,
O qara gözlərinə azca nəsihət verəsən.

Bəlkə məndən də betər sən vurularsan özünə,
Baxmağın şölə sala, aynaya zinət verəsən.

Tutar ahım deyibən qorxudan ah çəkməmişəm,
Bəs rəvamı mənə sən bunca məşəqqət verəsən?!

Ey dağım, ey dayağım, qıyma yada arxalanım,
Umuram könlümə qüdrət və mətanət verəsən²...

Bu beytlər məna-məzmun kontekstində müəyyən qədər biri-birinə çox yaxındır. Təbii ki, bir orijinal şerin müxtəlif tərcümələrinin də bir-birinin əkiz təyləri olmadığı həqiqətindən çıxış etsək, V.Şekspirin və N.Gəncəvinin qarabəniz qadın obrazları da tam şəkildə bir-birinin eyni olmasa da, müəyyən bənzərliklərinin mövcudluğunu görmək mümkündür.

V.Şekspirin qarabəniz xanıma həsr etdiyi daha başqa bir soneti (130-cu soneti – Ş.X.) nəzərdən keçirək:

My mistress' eyes are nothing like the sun;
Coral is far more red than her lips' red:
If snow be white, why then her breasts are dun;

¹ *Vilyam Şekspir*. Sonetlər və poemalar. Bakı, 1964, s.148.

² *Nizami Gəncəvi*. Lirika. Sirlər xəzinəsi. Şərəfnamə. Bakı, “Yazıçı”, 1988, s.31.

If hairs be wires, black wires grow on her head¹.

Qəndab demək azdır, nabatım, neyşəkərimdən,
Cansızlara sən can verən ümman olacaqsan.

Zülmət gecəmin gur çırağı, bəd gözə gəlmə,
Ey abi-həyat, sən hələ loğman olacaqsan².

N.Gəncəvinin məhəbbət haqqında yazdığı bu qəzəldə onun sevgi düşüncələri humanizm-insanlıq idrakı, mənəviyyəti ilə qovuşaraq daha aydın, bəllür fikir işığına çevrilmişdir. V.Şekspir duyğuları ilə Nizami fikirləri üst-üstə düşsə də, onların hər birinin səmimi eşq duyğularının poetik ifadələri biri-birindən gözəl və mənalı görünür.

V.Şekspirin 130-cu sonetinə istinad edən A.L.Rouzi qeyd edir ki, "... amma biz onun adını biləcəyikmi; adını heç vaxt bilməyəcəyimiz bu qadın, naməlum qarabəniz xanım heç vaxt unudulmamışdır. Onun bütün çatışmazlıqları və bəd xasiyyəti haqqında isə heç bir reallıq yoxdur³.

Həmin sonetin bəzi beytlərinə diqqət yetirək:

I have seen roses damask'd, red and white,
But no such roses see I in her cheeks;
And in some perfumes is there more delight
Than in the breath that from my mistress reeks.
I love to hear her speak, yet well I know
That music hath a far more pleasing sound:
I grant I never saw a goddess go,
My mistress, when she walks, treads on the ground:
And yet, by heaven, I think my love as rare
As any she belied with false compare⁴.

Bu sonetin T.Əyyubov və S.Mustafa tərcümələrində bir-birinə çox oxşarlıq, yaxınlıq olsa da, ikinci tərcüməçi nədənsə "Dəməşq gülləri ifadəsini tərcüməsində ya unutmuş, ya da şerin misralarına sığışdırma bilməmişdir. Həmin tərcümə belədir:

Gızılgül görmüşəm, al, zərif, incə,

¹ *William Shakespeare. The Sonnets, London, 1988, p.67.*

² *Nizami Gəncəvi. Lirikalar. Sirlər xəzinəsi. Şərəfnamə. Bakı, "Yazıçı, 1988, s.38.*

³ *A.L.Rowse. William Shakespeare: A Biography. New York, 1963, p.189.*

⁴ *William Shakespeare. The Sonnets. London, 1988, p.67.*

Onun yanağında açmaz heç biri.
Bahar mehi deyim, axı, mən necə,
Yoxdur nəfəsində çiçəyin ötri.

Səsi musiqitək deyildir qəşəng,
Fəqət danışanda gülür ürəyim.
Hələ görünməyib göydə bir mələk,
Gəzir yer üstündə mənim mələyim.

O heç geri qalmaz, inanıram mən,
Yalan təşbehlərlə bəzənmişlərdən¹.

Bu tərcümədə “Dəməşqin qırmızı və ağ rəngli qızılgüllərini görmüşəm deyən V.Şekspirin Azərbaycan tərcüməsində “Dəməşq sözünün unudulması da tədqiqat üçün bəzi incəliklərin görünməsinə müəyyən çətinlik yaradır.

Lakin belə bir tarixi həqiqəti unutmaq olmaz: 1516-cı ildən birinci dünya müharibəsinin sonunadək bu günkü Səudiyyə Ərəbistanı Respublikasının paytaxtı olan Dəməşqin (Şam şəhəri – Ş.X.) heç şübhəsiz ki, V.Şekspirin sonetində işlədilməsi təsadüfi deyildir. Fikrimizcə şairin o dövrdə İngiltərəyə gətirilən kənzilər içərisində gözəl qarabəniz xanımın adı məlum olsa da, onun Dəməşq – ərəb qızı olduğunu ehtimal etmək olar. Bu şairin sonetində onun Dəməşq qızılgülünü görməsi ifadəsində aydınlığı ilə diqqəti cəlb edir.

Böyük alman şairi Haynrix Hayne məktublarının birində Şərqə, Şərq xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının poeziyasına sevgi və heyrətini ifadə edərək yazırdı: “Ah, Firdovsi! Ah, Nizami! Ah, Sədi! Bilsəydiniz ki, sizin buradakı (Almaniyadakı – Ş.X.) qardaşınız nə əziyyətlər çəkir! Bilsəydiniz ki, Şirazın gülləri üçün nə qədər darıxmışam! Almaniyanın özünün yaxşı tərəfləri var, mən onları heç endirmirəm. Almaniyanın böyük şairləri də vardır... Amma onlar Hafizin, Nizaminin yanında heç nədir².

Qərbi Avropa, o cümlədən ingilis ədəbiyyatının nəhəngi VŞekspirin dahi şairimiz N.Gəncəvi yaradıcılığı arasında oxşar paralellər və səsleşmələr haqqında mərhum ədəbiyyatşünas alim Əkbər Ağayevin aşağıdakı fikri ümumi nəticə kimi dəyərlidir: “Əgər biz Nizaminin... poemalarına nəzər salsaq görürük ki, Şərqdəki feodal münasibətlərin və xüsusi mülkiyyətin doğurduğu ağır mühitdə faciəli

¹ *Vilyam Şekspir*. Sonetlər. Bakı, 1992, s.142.

² *Haynrix Hayne*. Əsərləri külliyyatı. IX c. M., 1959, s.344 (rusca).

surətdə məhv olan Leyli və Məcnunun həm sevgisində, həm də keçirdikləri ağır əzablarda, Şirinin və Fərhadın kədərində, faciəsində, yeddi gözəlin danışdığı hekayələrdə öz məhəbbətini, öz həyat eşqini müdafiə edən insanın səsi eşidilir. Bu motivlər Qərbi Avropa intibahının ən qüdrətli nümayəndəsi olan Şekspirin “Hamlet, “Kral Lir, “Romeo və Cülyetta, “Yuli Sezar və “Antoni və Kleopatra kimi məşhur əsərlərini gözəlləşdirən səciyyəvi motivlərdir¹.

İstər Nizaminin, istərsə də Şekspirin qələmə aldığı irili-xırdalı bütün əsərlərində həyatın bütün üzü, onun varlığı, təntənəsi aydınlığı, çılaqlığı ilə böyük sənət eşqi, məhəbbəti ilə təsvir olunmuşdur. Həyat eşqi ilə güclü mübarizə ehtirası hər iki bəşəri duyğulu sənətkarın yaradıcılıq amalına çevrildiyindən, onların yaradıcılığına dair araşdırmaların yazılmasına böyük ehtiyac vardır. Tanınmış şərqşünas, akademik S.Braginski yazırdı: “Bir halda ki, milli mədəniyyətlər biri-birindən fərqlənsə də, biz bəşəriyyətin inkişafının tarixi qanunauyğunluqları kimi, ədəbiyyata ümumbəşəri dünya ədəbi prosesi kimi baxırıq, cəsarətlə deyə bilərik ki, Nizami poeziyası Şərqdə başlanan, Qərbə yayılıb XVII əsrdə İngiltərəyə və başqa ölkələrə çatan dünya renessansının inkişafında çox mühüm mərhələdir².

XIX əsrin tanınmış fransız şairi və ədəbiyyatşünası Teofil Qotye (1811-1872) “Mirvarilər və incilər kitabına (1852) daxil etdiyi bir şerində Nizami ilə Şekspir adının və dühasının qoşa çəkilməsi hər iki sənətkarın yaradıcılığının oxşarlığını və sənət zirvəsini poetik deyimdə canlandırmışdır:

Çevrildi Nizami, Şekspir yenə,
İlham mənbəyinə səndəl ətritək.
Qələmindən çıxan hər nəğməsinə,
İlham pərisi də köks ötürəcək³.

Nizami ilə Şekspiri biri-birinə yaxınlaşdıran, əsərlərində hələ tədqiqə ehtiyacı olan onlarla məqamlar, paralel və səsleşmələr ədəbiyyatşünaslığımız üçün böyük fayda verə bilər. Bu dahi sənətkarların ölümqabağı qələmə aldıkları epitafiyalarında da (məzar kitabələrində – Ş.X.) bir oxşarlıq, bənzərlik vardır.

Nizami:

¹ Əkbər Ağayev. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı, 1964, s.72.

² S.Braginski. Sənət dühası. – “Ədəbiyyat və incəsənət qəz., 6 oktyabr 1981.

³ Bax: Əsgər Sərkəroğlu. Nizami fransız mənbələrində. Bakı, 1991, s.62.

Salam ver, hörmətlə məndən salam al,
Gəl qəbrim üstünə, edim istiqbal
Hər zaman diriyəm sənin kimi mən.

Mən cana gələrəm sən cana gəlsən.
Bu yerdə sanma yar-yoldaşsız məni,
Məni görməsən də, görürəm səni¹.

Şekspir:

Good friend for Jesus' sake for bear
To dig the dust enclosed here.
Blessed the man that spears these stones
And cursed be he that moves my bones².

Bu epitafiyanın poetik tərcüməsi belədir:

Ey dost, Allah eşqinə sən,
Sümüyümə dəyməyəsən.
Ömrün-günün nurla dolsun,
Əl vurana lənət olsun!..³

V.Şekspirin belə bir epitafiyasındakı “hədə-qorxu hər şeydən əvvəl, o dövrdə müqəddəs Trinit kilsəsində müəyyən vaxt keçdikdən sonra buradakı qəbirlərin qazılıb bir qədər aralıdakı çalada yenidən dəfn edilməsi “qorxusu ilə bağlı olmuşdur. Uzaqgörən V.Şekspir N.Gəncəvidən fərqli olaraq ölüm epitafiyasını ona görə başdaşına həkk etdirmişdi ki, İsa Peyğəmbərdən çəkinən qəbirqazanlar şairin Stratforddakı sümüyünü, ruhunu incitməsinlər. Amma şair Nizami özünün dediyi kimi məzarının bir zamanlar (XVII əsrin əvvəllərindən – Ş.X.) baxımsız vəziyyətə düşməsinə, məzarı uçub dağılmasını, balıncının düşməsinə (XIX əsrin sonlarında avropalı heyət ləğim ataraq Nizaminin qəbrindən yazılı başdaşını aparmışdır – Ş.X.) irəlicədən söyləmişdir.

¹ Yəne orada, s.134.

² *Holy Trinity Church*. Stratford – Upon – Avon. Printed by Lithographics, Worcester, England.

³ *Şahin Xəlilli*. Bütün zamanların böyük ədibi. – “Kitablar aləmində jurnalı, №2, 1989, s.30.

Yuxarıda təhlilini verdiyimiz bu kimi keyfiyyətlər dünya poetik fikrinin şah zirvəsində dayanan iki sənət dahisinin – Nizami Gəncəvi və Vilyam Şekspirin yaradıcılığının Azərbaycan-İngiltərə elmi-estetik fikir kontekstində hərtərəfli araşdırılmasına müəyyən istiqamət verə bilər.

N.Gəncəvi və V.Şekspir paralellərinin, ələlxüsus ingilis nizamşünaslığının tədqiqinin aşağıdakı istiqamətləri isə bu mövzunun daha əhatəli tədqiqində müəyyən rol oynaya bilər:

– N.Gəncəvi əlyazmalarının ingilis ədəbi mühitinə təsirinin əsas mənbə və səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi;

– İngilis dilinə edilmiş N.Gəncəvi əsərlərinin tərcümələri və ingilis şərqşünaslığının apardığı ardıcıl tədqiqatların sistemli şəkildə öyrənilməsi;

– Həmin tərcümələrin və ingilis şərqşünaslığının tədqiqlərinin ingilis ədəbi mühitinə təsirinin araşdırılması.

§ 3. KLASSİK İNGİLİS POEZİYASINDA SƏSLƏŞMƏLƏR VƏ PARALELLƏR

Azərbaycan və ingilis poeziyasında oxşarlığın ən əsas səbəblərindən biri həmin poetik nümunələrdə yüksək bədii ifadəsini tapmış bəşəri ideyaların, dini baxışların müəyyən mənada biri-birinə bənzərliyi, yaxınlığı ilə bağlıdır. İngilislərin ilk şairi sayılan VII əsrdə yaşayıb yaratmış Kədmən əslində anqlosaks dövrünün çox məşhur söz ustası kimi tanınmışdır. Onun ingilis xalqına həsr etdiyi məşhur himninin aşağıdakı misralarına diqqət yetirək:

Now we must praise to the skies the Keeper of the heavenly kingdom,

The might of the Measure, all he has in mind

The work of the Father of Glory, of all manner of marvel...¹

Biz indi göylərin ilahi krallığının tacidarını mədh etməliyik,

Mizan-tərəzinin qüdrəti, hər şey –

Bu şan-şöhrət Atasının gördüyü işlər, möcüzənin bütün üsulları ondadır.

¹ 10-16 oktyabr 1999-cu ildə Bakıda keçirilən Britaniya həftəsində ingilis ədəbiyyatına həsr olunmuş sərginin materiallarından.

Ümumtürk mədəniyyətinin zəngin xəzinəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqudun VII əsrdə yeniləşən, Məhəmməd peyğəmbərin adı ilə yeni əlavələrini özündə əks etdirən müdriklik təntənəsi ilə Kədmönün misralarının məna yükündə yaxın paralelləri görmək mümkündür:

Heç kimə bənzəməyən, bütün aləmləri yaradan tanrıya-allaha əhsən!..

O təriflədiyim uca tanrı dost olub, sənə kömək etsin, xanım, hey!¹

Kədmönün himnində Allahın təsviri ilə “Kitabi-Dədə Qorqud mətnlərindəki təsvirlərin oxşarlığını bir sıra xalqların aforist (aforizmlə yazılmış ədəbiyyat – Ş.X.) ədəbiyyatında da müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu o demək deyildir ki, Kədmön “Kitabi-Dədə Qorqudla tanışlıqdan sonra belə bir himni yaratmışdır. Sadəcə olaraq istər poeziyada, istərsə də prozada oxşarlıqlara rast gəlmək mümkündür. Bu isə, hər şeydən əvvəl, yuxarıda qeyd etdiyimiz əsas bir səbəblə – hər hansı xalqın Allaha inamı və bu inancın sözün qüdrəti ilə obrazlı, oxşar ifadəsi onların həyat tərzinin, əqidə və inamının eyniliyini, oxşarlığını sübuta yetirir.

“... müxtəlif xalqların ədəbiyyatında müşahidə olunan oxşar cəhətləri yalnız ayrı-ayrı yazıçılar arasındakı qarşılıqlı və ya birtərəfli əlaqə nəticəsi kimi izah etmək düzgün deyildir. Bu cəhətlərin kökünü, hər şeydən əvvəl, ədəbiyyatların inkişaf etdiyi tarixi şəraitdə axtarmaq lazımdır² yazan Ş.Qurbanovun mühakiməsi ilə müəyyən qədər həmfikir olmaq olar. Lakin ədəbiyyatda araşdırılıb eyniləşdirilən oxşar cəhətləri, yaxud səsləşmələri tarixən həmin xalqların mənəviyyatına və ədəbiyyatına daxil olmuş vahid bəşəri duyğuların iqtibası kimi qiymətləndirmək daha məqsədəuyğun olardı.

Ədəbi əlaqələrin ən müqəddəm şərtlərindən biri qarşılıqlı, yaxud birtərəfli əlaqə və təsir problemlərini öyrənməkdirsə, digər şərt insanların, ölkələrin birliyini ifadə və tərənnüm edən bəşəri duyğuların ümumiliyini ədəbiyyat nümunələrində tədqiq etməkdir.

Bu bir tarixi həqiqətdir ki, X əsrdən etibarən bütöv Yaxın və Orta Şərqdə, o cümlədən İranda və Azərbaycanda şairlər üçün fars dili poeziya dilinə çevirmişdir. Dini və elmi ədəbiyyat əsasən ərəb dilində

¹ Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, “Yazıçı, 1988, s.131.

² *Şıxəli Qurbanov*. Ədəbi əlaqələrin tədqiqində yeni vəzifələr (birinci məqalə). – Əsərləri. Üçüncü cild. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1969, s.279.

yazılırdı. Azəri türklərinin də danışiq dili öz doğma dili azəri türkcəsi idi.

Bəs bu dövrdə İngiltərədə vəziyyət necə idi? Hələ XI əsrdən normand işğalçıları tərəfindən bu ölkədə rəsmi dövlət dili fransız, kilsə və Orta əsrlər elminin işlətdiyi dil latın, xırda dvoryanların, xüsusilə sadə ölkə əhlinin danışdığı dil isə öz ana dili – ingilis dili idi. Yalnız 1362-cü ildən London parlamentinin qərarı ilə rəsmi olaraq ingilis dili dövlət dili elan edildi. Və Orta əsrlər ingilis ədəbiyyatının klassiki, “ingilis poeziyasının atası Cefri Çoser məhz XIV əsrin sonlarında – 1386, yaxud 1387-ci illərdən ömrünün sonrakı illərində özünün məşhur “Kəntربی hekayələrini öz ana dilində yazdı.

“Kəntربی hekayələri haqqında oksfordlu professor Nevil Koqhillin (o, C.Çoserin eyni adlı əsərini Orta əsrlər ingilis dilindən müasir ingilis dilinə çevirmişdir – *Ş.X.*) C.Çoserin hekayələrinə yazdığı ön sözündəki aşağıdakı fikrə diqqət yetirək. Alim yazırdı ki, kitabda təqdim olunan “bu zəvvarların söylədikləri hekayələr bütün Avropadan, onların çoxu Çoserin yaxın müasirlərinin əsərlərindən gəlir. Bu hekayələrin bəziləri isə daha uzaq ölkələrdən, antik yazıçılardan, Şərqdən gəlir. Onlar (hekayələr – *Ş.X.*) bütün Avropanın yaradıcılıq fantaziyasına bir nümunədir, bu isə ayrılıqda hekayələrə, ələlxüsus bir sıra aydın məramı və müəyyən aforizmi, əxlaqi-nəticə, yaxud ideyanı özündə əks etdirən hekayələrə çevrilmişdir. Demək olar ki, hər bir hekayə onun məzmun-mündəricəsindən doğan zərb-məsəllə, yaxud müdrik kəlamla və müsahibinə verilən xeyir-dua ilə sona çatır¹.

Proloqdan və 23 zəvvarın dili ilə poetik obrazlı dildə nəql olunan maraqlı həyatı məcaraları özündə cəmləşdirən 24 hekayə C.Çoserin Şərq tarixinə və mədəniyyətinə yaxından bələd olduğunu söyləməyə zamanət verir. Əvvəla, belə bir faktı xüsusilə qeyd etmək olar ki, XIV əsrdə C.Çoserin şəxsi kitabxanasında 60 kitab saxladığını göstərən rus tədqiqatçısı İ.Kaşkin bu sayda kitabın Çoser əsri üçün çox böyük bir rəqəm olmasını açıqlamışdır: “...bu elə bir dövr idi ki, bir kitabın dəyəri bütöv bir kitabxananın tikintisinə çəkilən xərcə bərabər sayılırdı².

¹ *Nevill Coghill*. Introduction. – Geoffrey Chaucer. The Canterbury Tales. The United States of America, Penguin Books. 1977, p.13.

² *İ.Kaşkin*. Джеффри Чосер. – Джеффри Чосер. Кентерберийские рассказы. Москва, “Правда”, 1988, s.6.

Fransada iki dəfə hərbi əməliyyatlarda silahdar kimi iştirak edən, 1373 və 1378-ci illərdə Dante, Petrarca və Bokkaççonun vətəni İtaliyada olan C.Çoser sonralar fransız və italiya ədəbiyyatının bir sıra klassik nümunələrinin süjetlərini özünün məşhur “Hekayələrinin ideya və süjet xəttinə çevirmişdir.

Təbii ki, əldə etdiyi kitabları qiymətləndirən və sevən C.Çoser Yaxın və Orta Şərq xalqlarının tarixinə, mədəniyyətinə də bələd olmuşdur. “Kəntərberi hekayələrində “sufilik türk təriqəti, Şərq gülüşü Skiflər ölkəsi (Scythia), hunların tacıdarı Attila (təqr. 400-453), eramızdan əvvəl VIII əsrin sonunda vahid dövlət kimi tanınan Midiya, eləcə də İran hökmdarları sülaləsinin – Əhəmənilərin böyük tacıdarı Kir (e.ə. 558-530), I Dara (e.ə. 522-486), Sasani hökmdarı II Şapur (? - 379) və digər təriqət, yer və şəxs adlarının verilməsi C.Çoserin Şərqlə yaxından tanışlığını əsaslandırır. Və bir çox vacib tarixi həqiqəti də qeyd etmək istərdik ki, XIX əsrə qədər, eləcə də bir qədər sonrakı dövrlərdə ayrı-ayrı tarixi qaynaqlarda Azərbaycanın daha çox İran, Manna, Midiya, Atropatena adları altında verilməsini nəzərə alsaq, C.Çoserin bu gizlin həqiqətləri görə bilməməsi təbii haldır. Lakin C.Çoserin Şərq müdrikliyinin təntənəsini ifadə edən aforizm və hikmətli sözlərinin hər birində dilimizin oxşar hikmətlərini görmək mümkündür. Məsələn: “Biz yaşaya-yaşaya qəbrə doğru bir yol gedirik;

Dil deyingəndir – cindi, əcinnədi, bədxah düşməndir;

Allah öz mərhəməti ilə bütün insanların dilini dişləri və dodaqları ilə çəpərə almışdır. Bunu ona görə belə etmişdir ki, kimsə nə qədər səfeh, vicvicə olsa belə, danışmazdan əvvəl düşünüb-daşına bilsin¹.

Əlbəttə, bu kimi müdrik kəlamların və aforizmlərin birbaşa Azərbaycan qaynaqlarından, yaxud klassiklərimizin əsərlərindən iqtibas olunduğunu sübuta yetirmək məqsədində deyilik. Sadəcə olaraq Şərq müdrikliyinin təsiri ilə C.Çoserin “Hekayələrinə daxil olmuş belə aforizmlərin Qafqazdan gəldiyini digər kəlamlar da təsdiq edir. ... Çoser yazır ki, “bir kəndlinin qaranlıq komasındakı kösövü götür və burdan Qafqaz dağlarının zirvəsində ocaq qala, bu ocaq sönməyənəcən onun alovu gün işığı kimi aydın nur saçacaq².

Fikrimizcə, C.Çoserin “Kəntərberi hekayələrinin gələcəkdə Şərq-Qərb ədəbi əlaqələri prizmasından araşdırılması Azərbaycanın

¹ *Şahin Xəlilli*. Çoserin Şərq motivləri. – “Elm və həyat jurn., №3-4, 1999, s.12.

² Yenə orada, s.12.

tarixinə, mədəniyyətinə, eləcə də ədəbiyyatına dair müəyyən məlumatların açıqlanmasına gətirib çıxara bilər.

İngilis ədəbiyyatının daha bir nəhəngi, ingilis dramaturgiyasında V.Şekspir kimi dahilik zirvəsində dayanan faciəvi taleli Kristafor Marlonun (1564-1593) Kəntriberidə anadan olduğu, Kembric Universitetində 6 il oxuduğu, magistr dərəcəsinə aldığı ədəbiyyat tarixçilərinə yaxşı məlumdur. Lakin onun ingilis renessansının (intibahının) dan ulduzuna çevrilməsində gənclik illərində yazdığı “Böyük Teymurləng – Şərq əfsanəsinin, “Doktor Faustun faciəli hekayəsi – Qərb əfsanəsinin rolu təkzibedilməzdir. K.Marlo bu pyesləri ilə sənət aləmində dünya şöhrəti qazanmışdır.

Qəsbkar Teymur obrazının Qərb, o cümlədən ingilis oxucusunda və tamaşaçısında oyadacağı təsir gücünə K.Marlo yaxşı bələd idi. Pyesin birinci hissəsi 1587-ci ildə yazılmış və tezliklə tamaşaya qoyulmuşdur. “Böyük Teymurləngin ikinci hissəsi isə 1590-cı ildə yazılmış və həmin ildə birinci hissə ilə birlikdə nəşr edilmişdir.

Bu tarixi bir həqiqətdir ki, XVI əsrin birinci yarısında Osmanlı imperiyası Avropa üçün böyük təhlükə sayılırdı. Avropa dövlətləri Lepanto ətrafında döyüşlərə qədər (1571-ci ilə qədər – *Ş.X.*) türkləri məğlub edə bilmədiklərinə görə türkləşmiş barlaş tayfasından olan Əmir Teymurun türklər üzərində qələbəsini heyrət və heyranlıqla qarşılaşmışdılar. K.Marlo türk tarixinin bu dövrünü diqqətlə öyrənmiş, Əmir Teymurun keçdiyi döyüş yolunu, eləcə də Qərbi Avropa şərqşünaslığının bu haqda tarixi sənəd və salnamələrini incə təfərrüatı ilə öyrənərək Böyük Teymurləngin qəsbkar obrazını yaratmışdır.

K.Marlonun tarixi faciəsinin bədii obrazları kimlərdir? Farsistan (İran) şahı Misets, onun qardaşı Xosrov, fars şahzadələri. Skifli çoban, sərkərdə Teymurləng özü, onun havadarları Tekelles, Üzümkəsən, Türkiyə sultanı Bəyazid, Əlcəzair, Mərakeş və Ərəbistanın şahları, Misir sultanı, Dəməşq hakimi, Midiya şahzadələri, Ərəbistan sultanının qızı, Teymurun zövcəsi Zenokrat və başqaları.

“Göydə Allah tək olduğu kimi, yer üzündə də ancaq bir padşah olmalıdır. Bəşəriyyətə iki padşah ağalığ edə bilməz deyən Teymurləngin bütün dünyaya hökmranlıq iddiası yalnız Şərqi deyil, Qərbin də ən böyük təhlükə hesab etdiyi qorxunc bir siyasət idi. K.Marlo özündən təxminən 2 əsr əvvəl yaşamış istilacı obrazını yaradarkən XVI əsrin məşhur kartoqrafı Abraham Ortelinin atlasından

bir mənəbə kimi istifadə etmiş, Əmir Teymurun istila etdiyi ölkələrin tarixinə nəzər salmışdır. Pyesdəki bəzi məqamlara diqqət yetirək. Əvvəla, pyesdə bir sıra tarixi adlar özgələşdirilmiş, xüsusi bədii donda təqdim edilmişdir. Məsələn Əmir Teymurun oğulları Xəlif, Əmir və Selebin kimi verilmişdir. Pyesdəki oğul Əmir obrazı Azərbaycanın cənub bölgələrində hökmranlıq edən qəddar, zülmkar Teymurun oğlu Miranşahın prototipi kimi daha çox diqqəti cəlb edir. Pyesin dördüncü pərdəsinin 1-ci şəklində Əmir (Miranşah – Ş.X.) deyir:

Now in their glories shine the golden crowns
Of these proud Turks, much like so many suns
That half dismay the majesty of heaven.
Now, brother, follow we our father's sword
That flies with fury swifter than our thoughts
And cuts down armies with his conquering's wings¹.

Bu vüqarlı, təkəbbürlü türklərin indi zəfər-qalibiyyətdə qızılı taclar par-par yanır, o türklər ki, daha çox günəşlərə bənzəyirlər. Və onların yarısı göylərin varlığına, canına vəlvələ salıbdır. İndi, qardaşım, gərək biz atamızın qılıncının ardınca gedək, O qılınc ki, fikir-düşüncələrimizdən belə tez ötüb keçən qəzəb-qeyzlə bir uçuş

Və bu qılınc onun zəfər qanadlı ordularını məhv edəcəkdir.
(İndigis dilindən sətri tərcümə – Ş.X.)

Qeyd etdiyimiz bədii nümunədən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, K.Marlo öz pyesində Əmir Teymurun 1392-ci ildə başladığı “beş illik, yaxud 1399-cu ildə başladığı “yeddi illik yürüşləri zamanı Azərbaycan torpaqlarına hücumunu ayrıca təsvir obyektinə çevirməmişdir. Lakin əsərdə rast gəldiyimiz bir çox bədii parçalarda müəllifin daha incə qatlarına enə bilmədiyi üçün Azərbaycan həqiqətləri daha çox İran adı ilə verilmişdir.

Azərbaycan dramaturgiyasında K.Marlonun “Böyük Teymurləngindən təxminən 335 il sonra – 1925-ci ildə qüdrətli yazığımız və dramaturqumuz Hüseyn Cavidin (1882-1941) yazdığı “Topal Teymur faciəsi² ilə müəyyən oxşar paralelləri görmək mümkündür. “Şekspirin sələflərindən Kristafor Marlonun “Doktor

¹ *Christopher Marlowe*. Tamburlaine the Great. – Two Tragedies, Moscow, “Vyssaja Skola, 1980, p.100.

² *Hüseyn Cavid*. Topal Teymur. – Dram əsərləri. Bakı, 1975.

Faustun faciəli tarixi dramında Lütsifer...¹ kimi H.Cavidin məşhur “İblis faciəsində İblis obrazı arasında oxşarlıqların olduğunu göstərən görkəmli alimimiz Əkrəm Cəfərin fikrinə istinad edərək Azərbaycan - ingilis dramaturgiyasında mövcud əlaqələrin tarixi köklərini öyrənmək daha qiymətli və vacibdir. Xüsusilə “Böyük Teymurlənglə “Topal Teymurun müqayisəli təhlili, ingilis və Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında qarşılıqlı əlaqə və təsir məsələlərinin araşdırılması, bütövlükdə isə dramaturgiyada ədəbi əlaqələrin tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan və rus dramaturgiyasında qarşılıqlı əlaqələrə dair maraqlı bir tədqiqatın müəllifi, böyük alim və şairimiz Xəlil Rza Ulutürkün aşağıdakı fikri bu baxımdan diqqəti cəlb edir: “Ədəbi əlaqələr probleminin dialektikcəsinə həlli milli ədəbiyyatın daxili qanunauyğunluqlarını və özgə milli ədəbiyyatın təsir dərəcəsini müəyyənləməyi tələb edir. Məhz bu iki amilin vəhdəti zəminində məsələni dürüst araşdırmaq və elmi nəticələr əldə etmək mümkündür².”

Ona görə ki, “dünya ədəbiyyatının tarixi həm də dünya xalqları arasında ədəbi təsir və əlaqələrin tarixidir. Təsir və əlaqə ədəbi prosesin öz üzvi, daxili qanunudur. Bunsuz bədii fikrin inkişaf yolunu, bu yolun dünya miqyasında vahid və bütöv bir xətti kimi bitkin mənzərəsini təsvir etmək mümkün deyil (Yasar Qarayev)³.”

Azərbaycan - ingilis qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin inkişaf yolunda dramaturgiyada ədəbi təsir və əlaqənin öyrənilməsi və tədqiqi ayrıca bir mövzu olsa da, elə hesab edirik ki, dramaturgiyasız əlaqənin və əlaqəsiz dramaturgiyanın dünya ədəbiyyatı tarixində mövcudluğu mümkün, ağlasığmaz hadisədir. Və qeyd etdiyimiz mövzu xüsusi araşdırmanın aparılmasını tələb edir.

İngilis romantik poeziyasında Şərqi poeziyası üstə köklənən yeni lirik-romantik tipli “Şərqi poemaları ilə Avropa və dünya ədəbiyyatında möhtəşəm sənət incilərini yaradan C.G.Bayronun müasiri, əslən irlandiyalı Tomas Murun (1779-1852) “Lalla Rook poeması (Bu Şərqi hekayəsi ilk dəfə 1817-ci ildə “Lalla Rookh. An Oriental Romance adı ilə nəşr olunmuşdur – Ş.X.)⁴ klassik Azərbaycan poeziyası ilə yaxından

¹ *Əkrəm Cəfər*. Böyük şair, mütəfəkkir. – Hüseyn Cavid. Əsərləri. I cild. Bakı, “Yazıçı, 1982, s.11.

² *Xəlil Rza*. Dramaturgiyada ədəbi əlaqələr. Azərbaycan və rus dramaturgiyasının inkişafında qarşılıqlı ədəbi əlaqə və təsirin rolu. Bakı, “Elm, 1987, s.7-8.

³ Yəni orada, s.275.

⁴ *Thomas Moore*. Lalla Rookh. – The Poetical Works. Collected by Himself. In Five Volumes. Vol. III, Vol. IV, Leipzig, “Bernard Tauchnitz, 1842.

tanışlığın daha parlaq ifadəçisi kimi ədəbi tənqidin diqqətini cəlb etmişdi: "... Mur digər Avropa şairlərindən Şərq epik poeziyasının ədəbi nümunələrinə – "Xosrov və Şirin poemasına daha yaxından bələd olmuşdur: "Hammerin fars dilindən tərcümə etdiyi Lala Rukun "Şirinlə (N.Gəncəvinin "Xosrov və Şirin poeması ilə – *Ş.X.*) oxşarlığı onun məzmun - mündəricəsində, yaxud əfsanəsində (süjetində) o qədər hiss olunmasa da, hissələrin təmtəraqlı, mübaliğəli ifadəsində bu oxşarlıq daha güclüdür. Şərq öz gözəlliyi ilə "Şirini ("Xosrov və Şirin poemasını – *Ş.X.*) ötür keçən elə bir sənət nümunəsi yaratmamışdır; Qərb "Lala Ruku yaratdı və Şərq poeziyasının bu gözəl tədqiqi ilə müqayisə edilə biləcək ikinci bir əsər yoxdur¹. 1830-cu il 11 sayılı "Vestnik Yevropı jurnalından götürülən bu rəy XIX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Avropa tənqidçilərinin demək olar ki, yekdil rəyi olduğunu göstərən tanınmış rus alimi M.P.Alekseyev hələ 1820-ci ildə gənc V.Hüqonun "avropalıların belə tez-tez tədqiq etmək iqtidarında olmadığı fikrinə istinadən onun "Lala Rukunda Şərq ekzotikasının, parlaqlığı, Şərq təxəyyülünün həqiqiliyi, obraz və bədii boyaların təmtəraqlılığı ilə sevildiyini təsadüfən qeyd etməmişdir².

Təbii ki, ingilis şərqşünaslarının əksəriyyət hallarda İran ədəbiyyatına daxil etdiyi və tərcümə etdiyi azəri türk yazılı abidələri ilə tanış olan ingilis romantik şairləri də onları Şərqin ekzotik dünyasını nəzmə çəkməyə daha çox meyl göstərmişlər.

"Lala Ruk silsiləsinə daxil olan sayca üçüncü əsər "Atəşpərəstlər ("The Fire Worshippers) adlanır. Bu hissədə İran, o cümlədən Azərbaycan atəşpərəstlərinin – qəbrlərinin müsəlman işğalçıları kimi təqdim olunan nümayəndəsi ərəb əmiri Əl-Həsənlə mübarizəsinin dramatik məqam və epizodları təsvir edilir. M.P.Alekseyev bir sıra Avropa tənqidçilərinin fikirlərinə istinad edərək T.Murun "Atəşpərəstlərində qəbrlərlə irlandlıların fikrən biri-birinə bağlılığına daha böyük meyl göstərdiyini³ söyləmişdir.

"Lala Ruka daxil olan "Xorasanın pərdələnmiş Peyğəmbəri adlı poemada İsfahan üslubunda gənc bir qadının lirik mahnısı (Bu mahnı Xorasan peyğəmbərinə həsr edilmiş poemanın süjetilə birbaşa əlaqə yaratmasa da, poemanın ümumi ahəngində gözəl poetik, bədii təsviri

¹ *M.P.Alekseev. Tomas Mur i russkie pisateli XIX veka. – Russko-anqliyskie literaturnie svəzi (XVIII vek – pervəə polovina XIX veka). Moskva, "Nauka, 1982, s.690.*

² Yəne orada, s.690.

³ Yəne orada, s.681.

xüsusi ilə diqqəti cəlb edir – *S.X.*) Bəndəmir çayının (lakin tarixən bu çay Makedoniyalı İsgəndərin dövründə belə yunanlara Araz çayı kimi məlum idi – *S.X.*) sahilində, “Çilminar xarabalıqlarından çox da uzaq olmayan yerdə səsləndirilir. Bu dörd bənddən ibarət olan mahnı “Lala Rukdan ayrılıqda romans kimi məşhurluq qazanmış, ona musiqi bəstələnmiş, lirik şerlər müntəxəbatında çap edilmiş, dillər əzbəri olmuşdur¹.

Dünya dili, yaxud dünyanın beynəlxalq dili statusunu qazanmış ingilis dili vasitəsi ilə klassik ədəbiyyatımızın tərcüməsi, eləcə də onun öyrənilməsi Azərbaycan, ingilis qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir problemi üzərində xüsusi monoqrafik tədqiqat işinin aparılmasını tələb edir. Dissertasiyada qeyd edildiyi kimi bu sahədə hələlək az da olsa, müəyyən işlər görülmüşdür.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir problemlərinin öyrənilməsinə həsr edilmiş əsərlərin dörd əsas mövzu üzərində qruplaşdıran Şıxəli Qurbanovun təsnifatında xarici ölkə xalqları ilə ədəbi əlaqələrimizin öyrənilməsinin sonuncu qrupa daxil edilməsi təsadüfi deyildir².

Azərbaycan – xarici ölkə xalqları ədəbi əlaqələrinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında az öyrənilmiş bir sahə olduğunu qeyd edən müəllif haqlı olaraq bu sahədə tanınmış ədəbiyyatşünaslarımızdan M.Arif, H.Araslı, C.Xəndan, Ə.Sultanlı, M.A.Sultanov və başqalarının diqqəti cəlb edən əsərləri olduğunu göstərmişdir³.

Ötən əsrin 40-50-ci illərində yazılmış həmin tədqiqat əsərləri rus dili vasitəsi ilə dilimizə tərcümə edilmiş xarici ədəbiyyat materialları əsasında aparıldığından indi xarici dillərin incəliklərinə bələd olan yeni nəsillər ədəbiyyatşünas alimlərimiz Azərbaycan ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatı ilə əlaqələrini daha əhatəli və dərinlən öyrənmək, tədqiq etmək üçün ciddi elmi axtarışlar aparmalı, ədəbi əlaqələrimizin yeni tədqiqatlarını yaratmalıdırlar.

Fikrimizcə, Azərbaycan – ingilis qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi və tədqiqi ilə əlaqədar gələcəkdə aşağıdakı mövzuların diqqətlə araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır:

¹ *M.P.Alekseev*. Tomas Mur i russkie pisateli XIX veka. – Russko-anqliyskie literaturnie svəzi (XVIII vek – pervəə polovina XIX veka). Moskva, “Nauka, 1982, c.684.

² *Şıxəli Qurbanov*. Ədəbi əlaqələrin tədqiqində yeni vəzifələr (ikinci məqalə). – Əsərləri. Üçüncü cild. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1969, s.269.

³ Yenə orada, s.326.

– Azərbaycan ədəbiyyatının İntibah dövrünün sənət adamlarının əsərləri ilə ingilis renessansının (intibahının) sairlərinin sənət şedevrləri arasında ideya, fikir yaxınlığının, obrazlar harmoniyasının müəyyənəşdirilməsi və öyrənilməsi.

– Hər iki ədəbiyyatda (Azərbaycan və ingilis ədəbiyyatında) qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirin konkret ictimai-siyasi köklərinin və səbəblərinin müəyyənəşdirilməsi;

– Orta əsrlər dövrü klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ingilis ədəbi mühitinə, xüsusilə ingilis şair və yazıçıların yaradıcılığına təsirinin müqayisəli tipoloji tematikasının müəyyənəşdirilməsi (məsələn, N.Gəncəvi və V.Şekspir, Sufilik və onun ingilis ədəbiyyatında təsviri və dərkə yolları, N.Gəncəvi və C.Q.Bayron, N.Gəncəvi və T.Mur, Azərbaycan və ingilis renessansı, Azərbaycan romantizmi ilə ingilis romantizminin paralelləri və sair) və ümumiləşdirmələrin aparılması;

– İngilis dilinə tərcümə edilmiş klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri ilə ingilis ədəbi mühitinə təsir dairəsinin, Orta əsrlər Azərbaycan və İngiltərə epik ədəbiyyatının tipoloji oxşarlıqlarının müəyyənəşdirilməsi.

Qərb estetik fikri tarixində Azərbaycan klassiklərinin şedevrlərinin tənqidi – analitik təhlili, eləcə də onların poetik baxışlarının, əsərlərinin aparıcı ideyalarının, xüsusilə Şərq-Qərb ədəbi tənqidi kontekstində Şərq və Qərb poetik səsləşmələrinin, oxşar poetik fikirlərinin tipoloji - müqayisəli təhlili ingilis şərqşünaslığının xüsusi tədqiqat obyektindən kənar qalmışdır. Mövcud monoqrafiyada bu sətirlərin müəllifi yuxarıda qeyd olunan problemlərin belə bir prizmadan təhlil və şərhinə xüsusilə üstünlük vermişdir. Ədəbiyyatşünaslığımızın nəzəri müddəalarına, ədəbi cərəyanların səciyyəvi xüsusiyyətlərinə və dövrləşdirmə prinsiplərinin müqəddəm şərtlərinə əsaslanan müəllif klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ingilis şərqşünaslığında öyrənilməsini və kompleks şəkildə sistemli tədqiqatını monoqrafiyasının başlıca məqsədinə çevirmişdir.

Hazırda Şərq-Qərb qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinə aid yazılmış məqalə, rəy, namizədlik və doktorluq dissertasiyalarında daha çox diqqəti cəlb edən bir məqam bu əlaqələrin əksəriyyət hallarda birtərəfli tədqiqi ilə bağlıdır. Xarici dillərin gözəl biliciləri olan tədqiqatçı alimlərimiz əsasən Qərb ədəbiyyatında Şərq o cümlədən Azərbaycan mövzusunun araşdırılmasına daha güclü meyl göstərmişlər. Halbuki, tarixən ədəbi

Əlaqələr qarşılıqlı inkişaf etmiş və belə bir əlaqələr fonunda ikincinin birinci ilə əlaqələrinin əsaslı problemləri də həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır.

II fəsil

KLASSİK AZƏRBAYCAN POEZİYASI İNGİLİS DİLİNDƏ

Tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində Azərbaycanın həm Şərqi, həm də Qərbi ölkələri xalqları ilə mədəni və ədəbi əlaqələri bu xalqların mədəni, ədəbi həyatında müəyyən izlər buraxmışdır. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının Qərbi, o cümlədən ingilis şərqşünaslığında qarşılıqlı ədəbi əlaqələr kontekstində öyrənilməsi bir tərəfdən klassik ədəbiyyatımızın bəzi nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi, ikinci bir tərəfdən isə Şərqi təzkiyəçilərinin əsərləri üzərində qurulmuşdur. Təbii ki, klassik poetik fikrimizin həm ingilis dilinə tərcüməsi, həm də ingilis şərqşünaslığında öyrənilməsi və tədqiqi dünya şərqşünaslığında ədəbi irsimizə ciddi maraq yaratmış, onun inkişafına təkan vermişdir. Lakin Qərbi, o cümlədən ingilis şərqşünaslığında XI-XII əsrlərdə əsasən fars, qismən ərəb dilində yazılan klassik ədəbiyyatımız, yalnız monqol istilasından sonra tədricən türkdilli ədəbiyyatla əvəz olunmuş, daha doğrusu öz yaranışına qayıtmışdır. Xüsusilə XIX əsrdə anadilli poeziyamızın görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı Yaxın və Orta Şərqi, Qərbi Avropanın, o cümlədən İngiltərənin tərcüməçi və şərqşünaslarının nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. XVI əsrin əvvəllərində vahid Azərbaycan dövlətinin yaranması ilə klassik poeziyamızın daha yüksək bir mərhələdə dayandığı dövrdə poetik fikrimizin tədqiqi xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur.

Azərbaycan-ingilis qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələlərində klassik Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi və ingilis şərqşünaslığında öyrənilməsinin təxminən 4 əsrlik tarixi vardır. İndi qarşımızda 2700 illik mədəniyyət və ədəbiyyat tarixi olan azəri türklərinin İngiltərə ilə mədəni və ədəbi əlaqələrinin ikinci — daha böyük mərhələsinin inkişafını izləyib tədqiq etmək durur. Belə bir araşdırma arealında “Osmanlı poeziyasının tarixini tədqiq edən məşhur

ingilis şerqşünası E.C.V.Gibbin aşağıdakı fikrini xatırlatmaq istədik: “Digər İslam xalqlarının arasında olduğu kimi, Türklərdə də intellektual həyat iri müəyyən mənbədən yaranmışdır, onlardan biri semit, digəri ellin (qədim yunan) olmuşdur. Birincidən din, ikincidən isə fəlsəfə daxil olmuşdur. Həm din, həm də fəlsəfə dünyanı dərk etməyi öyrətmişdir, amma onların təlgin etdikləri heç də həmişə eyni olmamışdır¹.

Lakin, mədəniyyət və ədəbiyyat tariximizin daha qədim tarixi olduğunu nəzərə alsaq, ayrı-ayrı dünya xalqları ilə azəri türklərinin qarşılıqlı mədəni və ədəbi əlaqələrinin zəngin və çoxşaxəli olduğunu heç cür inkar etmək olmaz. Bununla belə klassik Azərbaycan ədəbiyyatının və poeziyasının təşəkkülündə və inkişafında həm xalq ədəbiyyatının, həm də islamiyyətin böyük təsirini görmək mümkündür. Görkəmli türk alimi M.F.Köprülüzadənin aşağıdakı fikri bunu bir daha təsdiq edir: “Sair ləhcələr ədəbiyyatları kimi Azəri ədəbiyyatı da başlıca iki böyük mənbədən istifadə etmiş, onlardan aldığı ənasirin birləşməsilə vücud bula bilmişdir. Bunların birincisi xalq ədəbiyyatı, ikincisi islami İran ədəbiyyatı təsiridir².

Monqol istilasından sonra belə klassik azəri türk ədəbiyyatına “nümünə vəzifəsi (M.F.Köprülüzadə) gətirən İran ədəbiyyatının İslami təsiri olsa da, milli mədəni varlığımızın ana dilimizdə yaranan klassik nümunələri Həsənoğlu, Qazi Bühranəddin, S.İ.Nəsimi və digər şairlərimizin adı ilə bağlı olmuşdur.

“... demək olar ki, bütün Osmanlı şairlərinin ya Sufi olduqları, ya da Sufi dilində yazdıqları³ni göstərən E.C.V.Gibb Türk dünyasının poetik fikrinin ən incə mətləblərinə toxunsa da, azəri türk ədəbiyyatının və poeziyasının inkişaf mərhələlərini ayrıca tədqiq etməyi qarşısına məqsəd qoymamışdır. Lakin türkşünas alimin “Osmanlı poeziyasının tarixi adlı araşdırmasında klassik poeziyamızın təkamülünün öyrənilməsi üçün zəngin material vardır.

Osmanlı türklərinin ədəbi tarixinin 600 il əvvəl başladığını göstərən E.C.V.Gibb təbii ki, tarixi həqiqətlərə istinad etmiş, bu

¹ E.J.W. Gibb. A History of Ottoman Poetry. Volume I. London, 1958, p.33.

² Köprülüzadə Məhəmməd Fuad. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı, “Sabah nəşriyyatı, 1996, s.13.

³ E.J.W. Gibb. A History of Ottoman Poetry. Volume I. London, 1958, p.34.

ədəbiyyatın türk mədəniyyəti tarixində xüsusi yer tutduğunu müəyyənləşdirməyə səy göstərmişdir.

E.C.V.Gibbin Osmanlı poeziyasını iki böyük bölmədə təqdim etməsi, bu baxımdan xüsusilə diqqəti cəlb edir:

I. Qədim, yaxud Asiya məktəbi;

II. Yeni, yaxud Avropa məktəbi.

Müəllifin qədim, yaxud Asiya məktəbi adlandırdığı birinci mərhələ təxminən beş əsr yarım dövrü əhatə edir. Müəllif yuxarıda adını qeyd etdiyimiz məktəblə bağlı 5,5 əsrlik bu dövrü dörd mərhələyə bölmüşdür.

1-ci mərhələ: Eramızın 1300-1450-ci illəri;

2-ci mərhələ: Eramızın 1450-1600-cü illəri;

3-cü mərhələ: XVII əsri;

4-cü mərhələ: XVIII əsri və XIX əsrin birinci yarısını əhatə edir¹.

Belə bir bölgü əsasında Osmanlı türk poeziyasının sistemli şəkildə öyrənilməsinin məqsədəuyğun olduğunu göstərən E.C.V.Gibb türk xalqlarının ədəbiyyat tarixinin inkişaf mərhələlərinin daha diqqətlə öyrənilməsinə Qərb ədəbi-estetik fikir tarixi üçün vacib və faydalı olduğu nəticəsinə gəlmişdir: “Və beləliklə biz müəyyənləşdirmişik ki, Orta əsrlər Qərb poeziyası məhz Orta əsrlər Şərfinin eyni idealları ilə ilhamlanmışdır². Bu fikrin təsdiqində E.C.V.Gibb ədəbi əlaqələrin eyni tarixi inkişaf mərhələlərində Şərq və Qərb poetik təfəkkürünün ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığına nəzər salaraq onların sənət sədəvrlərindəki eyni idealların paralelizmini müəyyənləşdirməyə səy göstərmişdir. Qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin güclü təsiri məsələsinə gəldikdə isə müəllif Şərq şairlərinin bütün tarixi mərhələlərdə monopoliya sahibi olduğunu və onların qədim farslardan (amma E.C.V.Gibb nədənsə qədim mədəniyyət tarixi olan azəri türklərinin yetirməsi sayılan muğ tayfasının Zərdüşt peyğəmbərinin “Avestasından bir kəlmə belə söz açmamışdır – Ş.X.) irsən əfsanələri aldığı qeyd edərək Qərb şairlərinin də bu sahədə Roma klassiklərindən öyrəndiyini, bəhrələndiyini qeyd etmişdir³. Amma müəllifin bir qədər əhatəli təhlilini verdiyi daha vacib bir cəhət isə Şərq və Qərb mədəniyyətlərində yaranan paralelizm, Şərfin Qərbə göstərdiyi güclü mədəni və ədəbi təsirlə bağlıdır.

¹ E.J.W. Gibb. A History of Ottoman Poetry. Volume I. London, 1958, p.4-5.

² Yəni orada, s.446.

³ E.J.W. Gibb. A History of Ottoman Poetry. Volume I. London, 1958, p. 444.

Klassik ədəbiyyatımızın tədqiqi ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə istər Qərbi Avropa, o cümlədən ingilis, istərsə də azəri türk ədəbiyyatının nəzəriyyəçi alimləri tərəfindən müqayisəli tədqiqat müstəvisindən araşdırılmış, bu haqda müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür.

Bu baxımdan tədqiqatçı alim Ş.Vəliyevin (Körpülü) XX əsrin əvvəllərində (1900-1920) Azərbaycan ədəbi-bədii fikrində özünə-məxsus yeri olan “Füyuzatçıların klassik ədəbiyyat məsələləri haqqında elmi nəzəri ümumiləşdirmələrində diqqəti çəkən məqamlar çoxdur. Qarşılıqlı ədəbi əlaqələrimizin tədqiqində “Füyuzatçıların klassik irsin öyrənilməsindəki ədəbi təcrübəsi bu günümüz üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir: “Füyuzatçıların Şərq və Qərb, müsəlman və xristian aləminin mədəniyyət və ədəbiyyatının qarşılıqlı əlaqə və müqayisədə təhlili onların bütöv dünyanı anlamaq istəyinə əsaslanırdı¹.

Şərq və Qərb mədəniyyətinin, eləcə də ədəbiyyatın vəhdətdə öyrənilməsi yolu ilə çağdaş milli intibaha xidmət göstərməyin mümkünlüyünə inanan “Füyuzatçıların belə bir tendensiyası mütərəqqi meyl kimi qiymətləndirilməlidir. Şərq və Qərb mədəniyyətinin, ədəbiyyatının bütövün iki tərəfi, tərəf müqabil olan mədəniyyətlər sistemi kimi qiymətləndirilməsi² əslində ədəbiyyatşünaslıqda yeni və mütərəqqi ədəbi hadisə sayılmalıdır.

Ş.Vəliyev (Körpülü) “Füyuzatçı A.Surun klassik irsə münasibətini ümumiləşdirərək düzgün nəticəyə gəlmişdir: “Poetik təfəkkür tariximizi konkret milli məcrada deyil, dünya poeziyası ilə qarşılıqlı ədəbi əlaqələr fonunda öyrənməyin nəticəsidir ki, tənqidçi (A.Sur – Ş.X.) klassik şairlərin sənətkarlıq qüsurlarını da göstərir və müasirlərini imalələr, yaraşıqsız həcv, təkrarlar və ahəng pozmuşluğundan çəkindirirdi³.

Şərq və Qərb ədəbi irsinin vahid təhlil prizmasından öyrənilməsi, bəşəri meyarlarla klassik ədəbiyyatın araşdırılması “Füyuzatçıların Qərb ilə Şərq ədəbi əlaqələrinin daha aydın və real mənzərəsinin yaradılmasına yönəldilmiş ədəbi xidməti kimi səciyyələndirilməlidir.

Klassik dövr poeziyamızın mahiyyətini, məfkurə istiqamətini araşdırıb təyin etmək, xüsusilə onun Qərb, o cümlədən ingilis ədəbi-mədəni yüksəlişi müstəvisində qarşılıqlı təsir və əlaqələrinin əhatəli

¹ *Şamil Vəliyev (Körpülü)*. Füyuzat edebi mektebi. Ankara, “Ejdat yayınları, 2000, s.135.

² Yenə orada, s.135.

³ Yenə orada, s.177.

tədqiqinə bu gün böyük ehtiyac vardır. Lakin indiyə qədər klassik sənətkarlarımızın ədəbi-bədii irsi və şəxsiyyətinin öyrənilməsi əksəriyyət hallarda birtərəfli mövqedən işıqlandırılmışdır. Yəni, sadəcə olaraq klassik ədəbiyyatın yaradıcılarının tarixi-xronoloji ardıcılıqla həyat və yaradıcılığı elmi təhlilə gətirilmiş, ciddi ümumiləşdirmələr aparılmamışdır.

Şərq – Qərb qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin təkamül yolunun paralel şəkildə öyrənilməsi müqayisəli tədqiqatda xüsusilə vacib və əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan ingilis şərqşünası E.C.V.Gibb bütün XIV əsr boyu və XV əsrin böyük bir hissəsində daha qabarıq şəkildə davam edən və ədəbiyyatda geniş əksini tapan Şərq-Qərb paralelizminin müəyyən cəhətlərini açıqlamışdır. O yazır: “Tarixən biri-birinə çox oxşar şəraitdə, mədəniyyət və sivilizasiya təbii ki, paralel inkişaf yolu keçmişdir. Və biz Orta əsrlər Qərbinin Orta əsrlər Şərqi kimi eyni ideallardan ruhlandığını görürük¹.”

Qərb romantiklərinin Nizami və Şeyxi kimi Şərq (türk) şairlərinin etibarlı davamçıları olduğunu qeyd edən E.C.V.Gibb bu xalqların ədəbiyyatları arasında qarşılıqlı anlamada eyni yolda uzun müddət “tərəf müqabil səyyah olduğunu ifadə etmişdir².”

Klassik Azərbaycan poeziyasından seçmə nümunələrin ingilis dilinə tərcüməsi, hər hansı klassik sənət fədaimizin yaradıcılığının ingilis şərqşünaslığında araşdırılması Azərbaycan-ingilis qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

¹ *E.J.W. Gibb. A History of Ottoman Poetry. Volumc I. London, 1958, p.446.*

² Yəni orada, s.447.

§ 1. XIII–XVII ƏSRLƏR KLASSİK AZƏRBAYCAN POEZİYASININ İNGİLİS ŞƏRQŞÜNASLIĞINDA ÖYRƏNİLMƏSİ

XIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində sufiliyin görkəmli nümayəndələrindən biri Şəms Təbrizinin (? – 1245-ci illər arasında) (onun əsil adı Şəmsəddin Məhəmməd ibn Əli ibn Məlikdad Təbrizi olmuşdur – *Ş.X.*) “Divanından seçmə şerhərin ingilis dilinə tərcüməsi, eləcə də ingilis şərqsünası E.Q.Braunun şairin həyat və yaradıcılığı haqqında ədəbi tənqidi fikirləri müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın indiyə qədər tədqiqatdan kənar qalmış faktiki materialı kimi diqqəti cəlb edir. Onun əhatəli şəkildə araşdırılması Azərbaycan – ingilis qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin ardıcıl sisteminin, xüsusilə inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsində xüsusilə vacibdir.

Lakin ədəbiyyatşünaslığımızda Ş.Təbrizinin həyat və yaradıcılığı demək olar ki, tədqiqatdan kənar qalmış, bu haqda yazılan məqalələr empirik xarakter daşımışdır.

Şəms Təbrizi şəxsiyyəti, eləcə də onun zəngin yaradıcılığı, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının, o cümlədən türk xalqının mütəfəkkir şairlərinin dünyagörüşünün, həyata baxışının formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır. Bu baxımdan Türkiyədə ingilis dilində nəşr olunan “Altınoluk jurnalında dilimizin, mədəniyyət və ədəbiyyatımızın gözəl bilicisi Osman Nuri Topbaşın Şəms Təbrizi ilə Cəlaləddin Ruminin görüşü və bu görüşdən sonra Ruminin “tarixin yaddaşında qalan əsil Mövlana kimi əbədiləşdiyi incə ştrixləri ilə tədqiq edilmişdir¹. Həmin araşdırmanın aşağıdakı məqamına diqqət yetirək:

“Şəms, əslində, Cəlaləddin Rumiyə öz varlığını, sahib olduğu dəyərləri tanıdaraq, onun ayağındakı zəncirləri qopardı. Çünki Mövlana uçmağa hazır bir qartaldı. Şəms onun ayağındakı bu bağları çözdü. Ona könül pəncərəsindən o tərəfi-əngin üfüqləri göstərdi. Bundan sonra Həzrəti-Mövlana işıq ətrafındakı pərvanələr kimi Şəmsdəki təcəllinin cazibəsinə qapılaraq yanmağa başladı. Həzrəti-Mövlana “Divani-Kəbirində Şəmslə başlanmış olan macərəsini bu şəkildə anladır:

“Şəms Mövlanaya:

– Alimsən, başbilənsən, rəhbərsən; səltənət sahibisən!..

¹ *Osman Nuri Topbas*. Hazrat Mawlana, Shems and “Wedding Night – Altınoluk. English Edition. No: 18, February 2000; No: 19, March, 2000.

“Mövlana da ona:
— Bundan sonra zahiri aləmin alimi deyiləm; başı-başçısı da deyiləm; rəhbəri deyiləm... Sənin yandırdığın məşəlin aydınladığı fəvqəlağil bir aləmdə yoxsul və qərib bir səyyaham!.. dedi.
Şəms təkrar:
— Səndə hələ ağıl var! Bu səbəblə divanə olmadığın üçün bu evin məhrəmi deyilsən - dedi.
“Mövlana da:
— Bundan sonra ağıma könlümlə örtük örtüdüm. Divanə oldum. Himmətinlə artıq bu aləmin məhrəmiyəm! - dedi.
“Şəms yenə:
— Sən hesabını bilirsən! Könül sərxoşluğu halında deyilsən! Bu aləmin xaricindəsən!.. Bu aləmi aydınladan ağıl deyil, eşqdir! Önünü görə bilmirsən! - dedi.
“Mövlana, Şəmsə minnətdarlıqla:
— Bundan sonra himmətinlə başdan-başa atəş kəsildim. Hər yanımı eşq və özününutmaqlıq sərxoşluğu bürüdü!.. dedi.
“Şəms bu səfər:
— Sən bu camaatın məşəlisən! Yer in yüksəkdədir! – dedi.
“Mövlana isə:
— Bundan sonra artıq o məşəlim söndü. Gözümdə onların may böcəklərinin yanıb-sönən parıltısından fərqli bir dəyəri yox! Artıq başqa məşəllərin aydınlığında yol gedirəm — cavabını verdi.
“Şəms:
— Sən ölü deyilsən. Sən zahiri diriliyini mühafizə edirsən! Bu qapıdan o birisinə bu vəziyyətdə keçilməz! Fani varlığını bütün ehtişam və dəbdəbəsiylə tərk etməyin gərəkdir... dedi.
“Mövlana:
— O əsgidən eləydi! Səni tanıdıqdan sonra insanların bildiyi mənada diri deyiləm... Başqa bir diriliklə tapışaraq belə oldum!.. — dedi.
“Şəms ona:
— Hələ nəfsani istinadların var! Məqamın, mövqeyin, vəzifən... Bunlardan qurtul! - dedi.
“Mövlana da:
— Bundan belə Sənin məni çəkib apardığın ləduun aləmində (ilahi elmdə – Ş.X.) mövqə və mənsub aramaqdayam... Əvvəlki varlığıma aid hər şeyi tərk etdim; onların üstündən aşıdım... - dedi.
“Şəms:

— Qolun-qanadın var! Mən sənə qol-qanad verə bilmərəm!... - dedi.

“Mövlana:

— Bundan sonra Sənin qolun-qanadın olmaq üçün qolumu və qanadımı qırdım...

Şəms isə bu iqrar qarşısında vəzifəsinin bitdiyinə qənaət gətirib, ona ilahi təcəllilər ilə dolu əbədiyyət üfüqlərində yanması üçün bir qanad taxdı...¹

Əslində, həqiqət varlığı ilə yoğrulmuş bu bədii parça Şəms Təbrizinin türk dünyasında yaratdığı mənəvi təsir, xüsusilə Cəlaləddin Ruminin həyatında və yaradıcılığında oyatdığı dirçəlişin aydın ifadəsidir. Bir cəhəti də xüsusilə qeyd etmək istərdik ki, yuxarıda təqdim etdiyimiz bədii nümunənin türkcədən dilimizə tərcüməsi tanınmış şairimiz Məmməd Aslana məxsusdur (Bax: Osman Nuri Topbaş, Mövlana dərgahından əsintilər. Bakı, “Gənclik, 1997).

Həyat və yaradıcılığı haqqında çox az yazılmış Ş.Təbrizinin “Məqalət adlı əsərini ölümündən sonra müridlərinin toplayaraq kitab halına gətirdiyi² ədəbiyyat tarixçilərimizə yaxşı məlumdur. Lakin ingilis mütərcimi R.A.Nikolsonun 105 il əvvəl – 1898-ci ildə Ş.Təbrizi “Divanından seçmə şerlərinin ingilis dilinə tərcüməsi, monoqrafiyası³ İngiltərə ədəbi mühitində Azərbaycan poetik fikrinə olan marağın artmasına səbəb olmuşdur. Bu haqda ingilis şərqşünaslarından E.Q.Braunun “İranın ədəbi tarixi kitabının II cildinə daxil etdiyi həmin tərcümələrdən bəzi nümunələr, eləcə də təhlil və şərhlər fikrimizi bir daha təsdiq edir. Lakin farsca yazmaq məcburiyyətində qalmış görkəmli Azərbaycan şairinin İran ədəbiyyatı tarixinə daxil edilməsi bizim üçün nə qədər ağır olsa da, bu, hər şeydən əvvəl farsdilli Azərbaycan poeziyasının tarixi zəruriyyətdən doğan inikası kimi qəbul edilməlidir.

Ş.Təbrizinin ingilis dilinə tərcümə edilmiş aşağıdakı şerinə diqqət yetirək:

“Lo, for I to myself am unknown, now in God’s name what must I do?

¹ *Osman Nuri Topbas*. Hazrat Mawlana, Shems and “Wedding Night. – Altinoluk. English Edition. No: 18, February 2000, pp. 18-19.

² *Q.Cahani, İ.Həmidov*, “Məqaləti-Şəms Təbrizi kitabı haqqında. — Azərbaycan EA Xəbərləri (ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası), 1973, №4.

³ *Selected Poems from the Diwan-i - Shams-i Tabriz*. Edited and Translated with an Introduction, Notes, and Appendices by R.A.Nicholson. Cambridge, 1898.

I adore not the Cross nor the Crescent, I am not a Giaour or a Jew.
East nor West, land nor sea is my home, I have kin nor with angel
nor gnome,

I am wrought not of fire nor of foam, I am shaped not of dust nor of
dew.

I was born not of China afar, not in Saqsin and not in Bulghar;
Not in India, where five rivers are, nor' Irag nor Khurasan I grew.

Not in this world, nor that world I dwell, not in Paradise neither in
Hell;

Not from Eden and Ridwan* I fell, not from Adam my lineage I
drew.

In a place beyond uttermost Place, in a tract without shadow of
trace,

Soul and body transcending I live in the soul of my Loved One
anew!¹

Həmin şerin dilimizə sətri tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

Eşit məni, mən özüm özümə tanınmaz bir kəsəm, indi Allahın adına
mən nə etməliyəm?

Mən nə Xaçə, nə də Aynapaya sidq-ürəkdən vurulmamışam, mən
nə gəvür, nə də yəhudi deyiləm.

Nə Şərq, nə Qərb, nə torpaq, nə də dəniz mənim evim deyildir,
mən nə ilahə, nə də cinlə qohum deyiləm.

Mənim nə od, nə də köpüklə işim yoxdur, mən nə toz, nə də
şəhdən yoğrulmamışam.

Mən nə Çindən uzaqlarda, nə Saksin, nə də Bulqar ölkəsində
doğulmamışam;

Nə beş çay axarlı Hindistanda, nə İraqda, nə də Xorasanda
böyüməmişəm.

Nə bu dünyada, nə də ki o dünyada, nə Cənnətdə, nə də
Cəhənnəmdə yaşamamışam;

Mən nə Behiştədən (cənnətdən) və onun mələk-mühafizindən yerə
düşməmişəm,

Nə də Adəmdən nəsil seçərəmi almamışam.

Dünyanın ən uzaq bir guşəsində həyat yolunun kölgəsi düşməyən
bir yerdə qəlblə bədənin hədd hüdudu aşıb keçdiyi bir məkanda

* Ridwan is the Guardian of Paradise.

¹ *Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume II. Cambridge. 1969, p.524.*

Mən sevdiyim bir kəsin qəlbində təzədən yaşayıram.

İngilis poetik ifadə vasitələrinin, sadə və obrazlı oynaq misra yükünün, Ş.Təbrizinin lirik duyğularının tərcümədə incə təfərrüatlı rezonansı bu şerin tərcüməsinin bütövlükdə uğurlu olduğunu deməyə əsas verir. Şairin “Divanına daxil edilmiş hər bir poetik parçanın orijinal ruhuna sədaqət göstərməyə cəhd edən R.A.Nikolsonun ingilis tərcümələri haqqında E.Q.Braunun fikirləri xüsusilə diqqətəlayiqdir. R.A.Nikolsonun Ş.Təbrizidən etdiyi şerlərin tərcüməsini və onun ayrıca kitab şəklində nəşrini “indiyə qədər bu mövzunun (Ş.Təbrizi yaradıcılığının – Ş.X.) öyrənilməsinə həsr olunmuş ən orijinal nəşrlərdən biri¹ olduğunu göstərən E.Q.Braunun fikirlərində bir həqiqət vardır. Ş.Təbrizi şerlərinin istedadlı mütərcimi R.A.Nikolsonun Azərbaycan şairinin sənət dünyasına nüfuz edə bilməsi, eləcə də onun bu tərcümələrdə bir alim kimi çıxış etməsi E.Q.Braunun diqqətindən yayınmamışdır. “Ələlxüsus onun (R.A.Nikolsonun – Ş.X.) peşəkar alimliyi... İslam sufiləri ilə İsgəndəriyyə neo-platonistləri arasında mövcud olan doktrinaların yaxın əlaqələrini diqqətlə saf-çürük və nümayiş etdirməyə imkan vermişdir².

E.Q.Braun neo-platonist təsir nəzəriyyəsi məsələsini araşdırarkən Ş.Təbrizi “Divanından seçmə şerlərin uğurlu tərcüməsini yaradan R.A.Nikolsonun Sufi mistisizminə dair fikirlərinə istinad etmişdir. Azərbaycanın “sufi şeyxlərinin – sənət adamlarının bir sıra dünya xalqlarının ədəbiyyat xadimlərinin yaradıcılığına göstərdiyi təsirini axtaran E.Q.Braunun aşağıdakı fikrinə diqqət yetirək: “... mən risqlə bəyan edərdim ki, Ekartın, Tanlərin, yaxud Santa Terezanın kəlamlarının çoxu fars dilinə tərcümə edilmiş olsaydı, asanlıqla Sufi şeyxlərinin sözlərinə çevrilərdi³.

Ş.Təbrizinin ən yaxın məsləkdaşı, böyük Türk şairi (amma əfsuslar olsun ki, bir sıra türk şairləri kimi Cəlaləddin Rumi də E.Q.Braunun araşdırmasında fars şairləri sırasında təqdim olunmuşdur – Ş.X.) C.Ruminin “ingilis mütərcimləri sarıdan həddən-ziyadə bəxti gətirdiyini qeyd edən E.Q.Braun yazırdı: “... cənab R.A.Nikolsonun Şəms Təbrizinin “Divanından seçmə, redaktə olunmuş, Müqəddimə,

¹ *Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume II. Cambridge, 1969. p.521.*

² Yəne orada, s.521.

³ *Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume II. Cambridge, 1969, p.421.*

Qeydlər və Əlavələrlə təqdim edilmiş şerləri (Kembric, 1898) mənim fikrimcə indiyə qədər bu mövzuda nəşr olunmuş ən orijinal və peşəkarlıqla öyrənilən işlərdən biridir¹.

E.Braun fikirlərində bir həqiqət vardır – ingilis şerqşünası və mütərcim – alimi R.A.Nikolson Ş.Təbrizi yaradıcılığına dərinləndirən nüfuz etmiş, Azərbaycan Sufi şairinin yaradıcılığına xas ən diqqəti çəkən mətləblərə toxunmuşdur. O, xüsusilə “İslam sufileri ilə İsgəndəriyyə neo-platonistlərinin doktrinaları arasında yaxın əlaqələri açıb göstərməyə səy göstərən R.A.Nikolsonun alim, şair və mütərcim peşəkarlığını nümayiş etdirdiyini göstərmişdir². Sufilərin İsgəndəriyyə məktəbi ilə son əlaqəsini açıqlayan R.A.Nikolson, Ş.Təbrizin “Seçmə şerlər kitabının ingilis nəşrinə yazdığı Müqəddimədə özünəməxsus alim cəsarəti ilə bu problemlərə toxunmuşdur.

Sual oluna bilər. Bəs neoplatonizm nədir? Qədim yunan idealist filosofu, müsəlman Şerqində Əflatun kimi tanınmış Platon (eramızdan əvvəl təxminən 428-348-ci illər) fəlsəfəsinin ziddiyyətli ünsürlərini sistemləşdirib Aristotelin bir sıra ideyaları ilə birləşdirmək məqsədi daşımış bu idealist cərəyanın banisi Platon (III əsr) olmuşdur. Neoplatonizmə görə ideyalar dünyası əlçatmaz və dərkənilməzdir. Neoplatonizmin əsas ideya və məzmunu Platonun “vahid, “zəka və “ruhdan ibarət olan triadasının dialektikası üzərinə, qurulmuşdur. Varlığın iyerarxiyasında materiya ən aşağı halda “dünya ruhunun emanasiyasıdır, onun üzərində “ruh, lap yüksəkdə isə “ilk mahiyyət və ya “vahid durur. Neoplatonizmə görə yüksək məqsədə mistik ekstaz yolu ilə çatmaq olar. Ancaq bu yolla “günahlardan təmizlənmək və ilahi mahiyyətə yaxınlaşmaq mümkündür. Neoplatonizmdə Şerq mifologiyası ünsürləri də vardır³.

Lakin yunan neoplatonizmi ilə Azərbaycan sufizminin doktrinaları arasında yaxın əlaqələr, eləcə də ikincinin birinciyə təsiri məsələsi ciddi tədqiqatların aparılmasını tələb edir. Xüsusilə Ş.Təbrizi “Divanının Sufizm mistisizminin öyrənilməsi bu baxımdan daha çox diqqəti cəlb edir.

Sufilik - sufizm dini fəlsəfi, həm də ədəbi cərəyan kimi VII yüzillikdə Ərəbistan və Suriyada təşəkkül tapsa da, onun ilkin qaynağının eramızdan əvvəl VIII-VII əsrlərin qədim kitabəsi

¹ Yəne orada, s. 521.

² Yəne orada, s.521.

³ Azərbaycan Ensiklopediyası. VII cild, Bakı, 1983, s.192.

Zərdüştün “Avestasından gəldiyini söyləmək daha məqsədəuyğundur. Tanınmış alim Baloğlan Şəfizadə Zərdüşt “Avestasının “Qatlarında “savadan (söz) qopan “sufinin yarandığını, bu sözün saf, səf, sufi biçimlərinə düşdüyünü göstərmişdir.

Bəşər tarixində ilk dəfə – dünyanın işıq başlanğıcı (emanasiya) və bütün yaranmışların tərkibində, batinində od (enerji) olduğunu¹ irəli sürən Zərdüştün sufizm təriqətinin həm leksik formasının, həm də fəlsəfi məzmununun formalaşmasında müəyyən izləri olduğunu nəinki etiraf etmək, hətta qəbul etmək elmi məntiqə uyğun gəlir. Təbii ki, Platonun “eləcə də neoplatonçuların öz nəzəriyyəsinin “Avestadan götürdüklerini maddi mədəniyyət və arxitektura abidələrinin tədqiqi də təsdiq edir².

“... sufilər, örtülü də olsa, özlərindən öncəki əlaqədar gələnlərlə bağlı olmuşlar, ancaq öz cərəyanlarının məqsədini yalnız Qurana tapınaraq söyləyə bilmişlər... Sufilər insanın obrazını Tanrı səviyyəsinə qaldırmışlar. Quranda deyilir ki, cənnət anaların ayağının altındadır. Sufi şerində məşuqə-qadın bəşər anası kimi tərənnüm olunur, sufi şeyxlərinin mənəvi ucalığı oradadır ki, insanı Tanrı kimi görmək istəyir, ona ulu dəyər verirlər³.

Sufi mistisizminin neoplatonizmdən fərqli olaraq tamamilə müstəqil biixtiyar, xarici təsirlərdən asılı olmayaraq inkişaf etdiyini göstərən E.Q.Braun fikrini təsdiq etmək üçün cənab Nikolsonun aşağıdakı qeydini diqqət mərkəzinə çəkmişdir: “İki təriqətin (sufizmin və neoplatonizmin – Ş.X.) oxşarlığı onlardan hansınınsa digərindən törəndiyini sübuta yetirmir: onlar (sufizm və neoplatonizm – Ş.X.) oxşar səbəblərin nəticələri ola bilər⁴.

Heç bir xarici əlaqələrsiz və təsirsiz ayrı-ayrı epoxalarda əksəriyyət xalqların mədəniyyətində oxşar təriqətlərin mövcud olduğunu hökmə çevirmək fikri ilə razılaşmaq çətindir.

Lakin sufizm ilə neoplatonizm arasında əlaqələrin olduğunu qəbul etməklə “Neoplatonistlərin öz fəlsəfəsinin hansı elementlərini Şərqdən və ələlxüsus İrandan ilk mənbə kimi götürdüyünü ritorik suala çevirən E.Q.Braun bu sualın arxasınca Platonun bioqrafı Porfirinin (Porhyry)

¹ Baloğlan Şəfizadə. Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan... (Maq sivilizasiyası). Bakı, “Elm, 1996, s.59.

² Yəne orada, s.43.

³ Muxtar Qiyasi. Sufilik. – “Azərbaycan XXI əsr qəzeti, 12-18 iyun 2002.

⁴ Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume II. Cambridge, 1969, p.421.

məlumatlarına əsasən orada (İranda) öyrədilən fəlsəfi sistemləri aydın dərk etmək, öyrənmək üçün İrana getdiyinin səbəbini vermişdir¹.

İslamın qızıl əsrində – IX əsrdə Neoplatonist fəlsəfəsinin müsəlman ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda yaxşı məlum olduğunu qeyd edən E.Q.Braun iki sualın müəyyən cavabının verildiyini ön plana çəksə də, neoplatonizmin əsas doktrinalarının Sufizmədən yaranmasa da, Şərqi çox erkən zamanlarda neoplatonizmle tanış olduğunu² irəli sürmüşdür.

Yeddi neoplatonist filosofun Custinianın hövsələsizliyi ilə öz evlərindən didərgin salındığı, Nuşirəvanın hakimiyyəti dövründə (təxminən 532-ci ildə) İranın şah sarayında sığınacaq aldıkları, həmin ölkədə (İranda) ideyalarını yaymaq üçün bir məktəbdə məskunlaşmış, neoplatonist təsirinin nəzəriyyəsini hazırlamışlar.

Şəms Təbrizi “Divanına daxil olan lirik şeirlərin toplanması haqqında təzkirəçilərin ayrı-ayrı fikirlərinə baxmayaraq R.A.Nikolson “Şəms Təbrizinin hələ öz sağlığında “Divanının bir hissəsinin tərtib edildiyi, bir qədər sonrakı (ölümündən sonrakı – Ş.X.) dövrə aid³ olduğunu göstərmişdir.

Şərqi silsiləsi (“Oriental Series) ilə ingilis dilinə tərcümə edilib nəşr olunmuş Cəlaləddin Ruminin, Azərbaycan türk şairi Şeyx Mahmud Şəbüstərinin (şairin “Gülşəni Raz (“Mystic Rose Garden) məsnəvisinin mütərcimi cənab E.H.Vinfil İrən, Azərbaycan panteist mistisizminin araşdırılmasında və tərcüməsində çox əla bir iş görmüşdür – Edvard Q.Braun)⁴ şeirlərinin ingilis nəşrləri içərisində cənab R.A.Nikolsonun Şəms Təbrizi “Divanından seçmə nümunələrin tərcüməsi, xüsusilə bu haqda həmin topluya yazdığı Müqəddimə, Qeyd və Əlavələri təhlil etdiyimiz kitabın monoqrafik nəşr olduğunu təsdiq edir. E.Q.Braunun yazdığına görə “Şərqi “Divan, “Məsnəvi ilə müqayisədə həddən-ziyadə az oxunur və araşdırılır, bununla belə bir neçə Avropa alimləri tərəfindən o (“Divan – Ş.X.) poetik dəyərinə və orijinallığına görə daha yüksək tutulur⁵. Şəms Təbrizi “Divanının ingilis dilinə tərcüməsini dünyanın dini sistemləri içərisində özünəməxsus yeri olan

¹ Yenə orada, s. 420.

² Yenə orada, s. 421.

³ Bax: Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume II. Cambridge, 1969, p.519.

⁴ Yenə orada, s.521.

⁵ Yenə orada, s.523.

sufizm haqqında ingilis şərqşünaslığında daha aydın və əhatəli təsəvvürün yaradılmasında E.Q.Braunun xidmətləri az deyildir. İranın sufi şairləri sırasında Ş.Təbrizin sufi mistisizminin ən incə mətləblərinə toxunan müəllif R.A.Nikolsonun ingilis dilinə böyük məharət və zəhmətlə tərcümə etdiyi qəsidələrinin müəyyən qismini təhlil etməyə səy göstərmiş, təsəvvürlərini ümumiləşdirmişdir. R.A.Nikolsonun aşağıdakı tərcüməsinə diqqət yetirək:

Poor copies out of heaven's original,
Pale earthly picture mouldering to decay,
What care although your beauties break and fall,
When that which gave them life endures for aye?¹

Göylərin əslindən – üzündən qopan o miskin əlyazmalar
Solğun, bihudə-rəsmlər məhvə doğru səpələnirlər.
Nə olsun, sənin gözəlliklərin parçalanıb dağılsa belə
Bir vaxt onlara can verdiyin həyat indi buna həmişəlik tab gətirə
biləcəkmiz?

(İngiliscədən sətiri tərcümə — Ş.X.)

Əslində bu şerin ideyasında dayanan əsas mətləbə diqqət yetirmək lazımdır. Əvvəla, sufilər Tanrını yaranışdan işıq dənizinə bənzətmişlər. Və sufilər olumun timsalı olan Günəşin ölü olan su gölməçəsində surətinin əks olduğunu adətən bir nümunə kimi qələmə almışlar. Günəşin (Fenomenal Dünyanın) əks olunması tamamilə “mümkün və təsadüfi bir haldır; ona görə ki, o, dərhal göyün üzündən ötüb keçən buludla məhv edilə bilər; yaxud qəfil əsən küləyin ani şiddəti ilə korlana bilər; o, tamamilə Günəşdən asılıdır, Günəşin özü isə ondan demək olar ki, asılı deyildir. Və bu belə davam etdiyi bir müddətdə, o çox, yaxud az dərəcə sədaqətlə özünün dəyişməz prototipinin təbiətini, məxsusi cizgilərini aşıyan edir. Ş.Təbrizi qəsidəsinin yuxarıda nümunə gətirilən bəndində də məhz bu ideya təlqin edilmişdir².

Lakin Sufi sisteminin daha aydın dərk olunmasında R.A.Nikolsonun Ş.Təbrizidən etdiyi tərcümələr, eləcə də bu tərcümələrə yazılmış şərh

¹ Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume I. Cambridge, 1969, p.440.

² Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume I. Cambridge, 1969, p. 439-440.

və əlavələr ingilis oxucusunda şairin yaradıcılığı haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Məlum olduğu kimi, sufi poeziyasında məşuqə Tanrı obrazı, aşiq isə öz Tanrısına – sevgilisinə ürəkdən vurulmuş Tanrı bəndəsi obrazı kimi təqdim olunmuşdur. Öz məşuqəsinə – Tanrısına qovuşmaq, vüsala yetmək üçün bu eşq, Tanrı bəndəsi min bir əzab-əziyyətə qatlaşır, çətin bir yol keçir. Sufilər təbiətin dörd dönməsinə isə aşağıdakı ardıcılıqla vəsf etmişlər: (1) cəmadat (cansız təbiət); (2) nəbatat (bitkilər); (3) heyvanat (heyvanlar); (4) insanat (insanlar). Bu dövrlərdən keçib nəhayət öz işıq dənizinə – ulu Tanrısına qovuşmaq üçün sevən aşiq daha dörd dönməyə sahib olmalıdır. Onlar aşağıdakılardır:

Şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət.

Bu dövrləri keçən, ona sahib olan sufinin özünün Tanrı səviyyəsinə çatması, tanrılaşması sufi poeziyasında özünəməxsus çalarları ilə tərənnüm edilmişdir.

Bütövlükdə götürüldə isə Şəms Təbrizin sufi idealları haqqında ingilis oxucularına müəyyən qədər bilgi, məlumat verən “Divanının bir hissəsinin ingilis dilinə tərcüməsi ədəbi əlaqələr tariximizdə ayrıca bir mövzu kimi araşdırılmalıdır. Eləcə də ingilis şərqşünaslığının sufi təriqəti və Şəms Təbrizi yaradıcılığına həsr olunmuş məqalə və monoqrafik nəşrlər xüsusi tədqiqat mövzusu kimi qeyd etdiyimiz birinci araşdırmanı tamamlamalıdır. Qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin güclü təsir və nüfuzundan çıxış etsək, gələcəkdə yazılan hər hansı ciddi tədqiqat hər iki xalqın mənəvi varlığı haqqında təsəvvürləri genişləndirər, qarşılıqlı təsirin yeni tiplərini üzə çıxara bilər.

Qədim elm və mədəniyyət mərkəzi kimi məşhur Marağa şəhərində dünyaya gələn (1274) görkəmli Azərbaycan şairi Marağalı Əvhədi ədəbiyyat tariximizdə Nizami Gəncəvinin davamçılarından biri kimi özünəməxsus yer tutur. İngilis şərqşünaslığında onun həyat və yaradıcılığı haqqında şərqşünas alimlərdən Edvard Q. Braunun şərh və təhlilləri, eləcə də, şairin “Həft — iqlim məsnəvisindən ingilis dilinə tərcümələri xüsusilə diqqəti cəlb edir. M.Əvhədinin yaradıcılığında xüsusi yer tutan “Cami-Cəm poemasının XI əsrin məşhur sufi şairi Qəznəli Sənainin “Həqiqətül-həqaiq adlı məsnəvisinin təsiri altında yazıldığını göstərilmişdir¹. Rus şərqşünası A. Krımski də belə bir təsirin olduğunu qeyd almışdır.

¹ *Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume II. Cambridge, 1969, p.141.*

E.Q.Braun Ə.Marağalının “Cami-cəm poemasının yaxşı vəziyyətdə olan əlyazmasını (hicri tarixi ilə 916-cı ildə (1510-1511-ci illərdə) surəti çıxarılan bu əlyazmanın mətninin 4500 beytdən ibarət olduğu göstərilmişdir – Ş.X.) əldə etdiyini vurğulamışdır. Lakin ingilis şərqşünası və mütərcimi, Əvhədinin “Həft-iqlim məsnəvisinə xüsusi diqqət yetirmiş, həmin əlyazmadan bir qəsidəni ingilis dilinə tərcümə etmişdir. Həmin qəsidənin tərcüməsinə diqqət yetirək:

“How Long wilt pride in beard and turban take?
That Friend adopt as friend: all else forsake.
With stir and movement fill thy heart with pain:
The soul in rest and quiet strength doth gain.
All scent and hue of self do thou efface,
That He may clasp thee tight in His embrace.
Till thou art contrite vainly shalt thou seek
In truth the beauty of that lovely cheek.
If thou canst do what He enjoins on thee
He'll do what thou dost ask assuredly.
He's kin enough: all else forsake forthwith:
When wilt thou free thyself from kin and kith?
Ask of thyself, when from thyself set free,
God-vexer, where and who thy God may be?
Who is't in thee who speaks of “us and “me?
Who fixed the evil and the good for thee?
If there are “others, prithee point them out:
Art thou alone? The wherefore “others flout?
To be united is not as to see:
In this my speech is no hypocrisy.
Were sight and union one in fact and deed
The eye on looking at the thorn would bleed.
A cup he gives thee: spill not, drink it up!
Hold fast when I bestow another cup!
One is the Master's Face: pluralities
From Mirror and from Mirror - holder rise.
One the King's portrait and the coining-die:
Numbers in gold and silver coinage lie.
One sap supplies the flower which doth adorn
The rose-bush, and the sharp and cruel thorn.
Orange and fire alike¹ their hue derive
From that life-giving sun whereon they thrive.

¹ Or “Orange and pomegranate, for nar has both meanings. (*yaxud “narınc və nar, nar sözü qeyd olunan hər iki mənanı ifadə edir. Bu, E.Q.Braunun qeydidir – Ş.X.*).

A thousand circles issue from the point
What time the compass doth enlarge its joint.
The world entire reveals His Vision bright:
Seck it, O ye who are endowed with sight:
All things His praises hymn in voices still,
Sand in the plain and rocks upon the hill¹.

On doqquz beytdən ibarət olan bu qəsidə dərin fəlsəfi mahiyyəti, panteizm ideyalarının tərənnümü ilə Edvard Q. Braunun diqqətini cəlb etmişdir. Görkəmli alimimiz M.Quluzadə bu parçada (daha doğrusu M.Quluzadə bu qəsidənin fars mətninə əsaslanmışdır – *S.X.*) M.Əvhədinin “panteizm dünyagörüşünü ifadə edərək “ruhi-küll, “ruhi-mütləq adlanan Allahın kainatda, “kəsət (“çoxluq) aləmində təcəssüm etdiyini və ilahi qüvvənin hər şeydə cəlvələnərək varlığın mənə və məzmununu təşkil etdiyini göstərmişdir².

“Həft-iqlimdən verilən qəsidənin 19 beytdən sonuncu 7 beytinin farscadan sətri tərcüməsinə diqqət yetirək:

Xacənin (burada Allahın) surəti birdən artıq deyil,
Çoxluğun səbəbi isə ayinə və ayinə sahibidir.
Şahın sikkəsi və sikkəyə vurulan nəşq eynidir,
Say isə dinar və dirhəmdədir.
Gül ağacının başında gül və tikan bitərsə
Hamısı bir sudan qidalanır
İstər narınc (sarı), istər nar (qırmızı) olsun,
Hər ikisi bir günəşdən rəng alır.
Əgər pərgarın ayağı irəli hərəkət etsə,
Bir nöqtə ətrafında min dairə çəkmək olar.
Bütün dünya onun özünün (Allahın) nişanəsidir,
Ey bəsirət sahibləri, görün, tapın!
Hamı ona şükr edir:
Səhrada qumlar, dağlarda daşlar³.

Sətri tərcümə ömrü poeziyanın “müvəqqəti ölümü olsa da, müqayisəli tədqiqatda müəyyən hallarda ona böyük ehtiyac duyulur. Bu baxımdan rus şairəsi B.A.Axmadulinanın “tərcüməsi lazım olan

¹ Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume III. Cambridge, 1969, pp.142-143.

² M.Quluzadə. Marağalı Əvhədi. – Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild, Bakı, 1960, s.236.

³ Bax: M.Quluzadə. Marağalı Əvhədi. - Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild, Bakı, 1960, s.236.

şerin çətin, üç dəfə ömr sürməsi¹ (ana dilində, sətri tərcümədə və tərcümə olunan dildə – Ş.X.) fikrində bir həqiqət vardır. Lakin klassik Azərbaycan poeziyasının xeyli nümunələrinin bu gün dörd dəfə ömr sürməyə (fars və ərəb dillərində yazılmış sənət abidələrimizin yenidən öz dilimizə tərcümə edilməsi ədəbiyyatımızın özünə qayıdışıdır — Ş.X.) daha böyük reallığı görünür. M.Əvhədinin “Cami-Cəm poemasının farscadan dilimizə Qulamhüseyn Beqdeli və Xəlil Həmid oğlu gözəl tərcüməsini yaratmış, mərhum tənqidçi alimimiz M.Sultanov çox maraqlı ön sözü ilə Marağalı poeziyasının incə mətləblərinə toxunmuşdur².

Bilik arxasınca yürü hər zaman, Biliklə Allaha gedib çatarsan³ – deyən M.Əvhədinin “Həft iqlimi doğma dilimizə tərcümə edilməsə də, ingilis mütərcimi Edvard Q.Braun həmin məsnəvinin orijinal əlyazmasından biri neçə qəsidənin ingilis dilində ritmik, poetik tərcümələrini yaratmışdır.

M.Əvhədinin iri həcmli “Dəhnamə və “Cami-Cəm poemaları, habelə lirik şeirlərinin ingilis şərqşünaslığında doğurduğu əks-sədanın başlıca səbəbi şairin sufi şeri üslubunda yazdığı panteist məzmunlu əsərlərinin yaşadığı mühitin real əks etdirilməsi ilə bağlı olmuşdur.

E.Q.Braun, M.Əvhədinin “Cami-Cəm (əsrin adı ingilis dilində “Cup of Jamshid (Cəmşidin camı), eləcə də “World - displaying Glass (Dünyanı özündə əks etdirən şüşə) kimi tanındığı qeyd olunmuşdur – Ş.X.) poemasının məziyyətlərini yüksək qiymətləndirmişdir. Şairin yaradıcılığında xüsusi yer tutan poemanın bir ay içərisində dörd yüz nüsxəsinin hazırlanıb və yaxşı qiymətə satıldığını, lakin hicri 892/1487-ci ildə isə bu əsərə çox az rast gəlindiyini və az oxunduğunu qeyd edən E.Q.Braun əslində təzkirəçi Dövlətşahın fikirlərinə⁴ əsaslanmışdır. “Məcmaül-Füsaha əsrinin müəllifi Azərbaycanın görkəmli təzkirəçisi Rzaqulu Xanın əsrinə istinad edən E.Q.Braun, M.Əvhədinin ölümündən sonra altı yaxud yeddi min şerdən ibarət (Dövlətşah isə 10.000 şerdən ibarət olduğunu göstərmişdir) “Divanın qaldığını göstərmişdir⁵.

¹ B.A.Axmədulina. Stixotvorenje, podlejahee perevodu..... - Perevod sredstvo vzaimnoqo sblijeniə narodov. Moskva, “Progress, 1987 s.456.

² Marağalı Əvhədi. Cami-Cəm. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970.

³ Yənə orada, s.38.

⁴ Yənə orada, s.141.

⁵ Yənə orada, s.141-142.

M.Əvhədinin “Həft iqlimindən götürülmüş E.Q.Braunun tərcüməsində aşağıdakı qəsidəyə diqqət yetirək:

Many a Spring shall Autumn follow when thou'rt passed away;
Many an evening, many a morning, many a night and day.
To the World thy heart incline not, though it seemeth fair;
Deem it not a faithful friend who for its friends doth care.
Thou to-day who like a scorpion everyone dost sting,
Snakes shall be thy tomb's companions, shame to thee shall bring.
Comfort some afflicted spirit; that is worth thy while;
Else to vex thy fellows' spirits easy is and vile.
Look not of carth's humble dwellers with a glance so proud:
Knowing not what Knight is hidden midst the dusty cloud¹.

Sən bu dünyadan köçəndə çox baharlar payıza vida deyəcək;
Çox axşamlar, səhərlər, gecə və gündüzlər biri-birini izləyəcəkdir.
Nə qədər haqq-ədalətli görünsə belə, sənin qəlbin dünyaya ram olmaq istəmir;

Bunu sədaqətli dostunun dostlarına göstərdiyi nəvaziş, qayğı ilə qarışıq salma.

Sən bu gün hamını sancan əqrəb kimisən.

İlanlar gor evinin cığırdaşları olub sənə xəcalət, rüsvayçılıq gətirəcək.

İndi səni narahat edib məyus edən ruhları sakitləşdir, ovundur; bir müddət bunu etməyə dəyər.

Bundan savayı öz həmkarlarının ruhlarını narahat edib həyəcanlandırmaq isə asan iş olsa da, bu alçaqlıq, rəzalətdir.

Sən dünyanın sadə, kasıb bəndələrinə belə fəxarətlə baxma;

Axı, bu nəgüman buludların arasında hansı Cəngavərin gizləndiyindən xəbərsizsən.

(İngilis dilindən sətiri tərcümə – Ş.X.)

Əvhədi Marağalının ingilis dilinə çox sadə və yüksək poetik dil ilə tərcümə olunmuş bu qəsidəsi Orta əsrlər yazılı abidəmizin ən gözəl, mənalı nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Nurlu dünyamızda xeyirli işlər görməyin, gözəl əməllər sahibi olmağın, sadəliklə, zəhmətlə insanlığa, bəşəriyyətə xidmət göstərməyin yolunu şərlərinin ana xəttinə çevirən Ə.Marağalının ingilis ədəbi mühitində

¹ *Marağalı Əvhədi*. Cami-Cəm. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970, s.145.

yaratdığı təsirin ən gözəl ifadəçisi qeyd etdiyimiz şerlərin poetik tərcümələri sayıla bilər.

Lakin klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin hər birinin yaradıcılığı haqqında ingilis şərqşünaslarının unuduğu və görə bilmədiyi əsas, ən böyük məqam və problem bu sənət adamlarının milliyyətinin, milli varlığının – azəri türklüyünün və türkçülüynün müəyyənəndirilməməsidir. Dünya ədəbiyyatşünaslığında da geniş diskussiyalara gətirib çıxaran hər hansı məşhur yazıçı və şairin milli mənsubiyyətinin düzgün təyin edilməsidir. Robert Bernsə ingilis şairi demək şotland xalqı üçün təhqir sayılırsa, yaxud Bernard Şouya ingilis dramaturqu demək irlandiyalılar üçün topdan atəş atmaq kimi qəbul edilirsə, Orta əsrlər klassik Azərbaycan poeziyasının görkəmli sənət adamlarını fars şairi kimi qələmə vermək azəri türkləri üçün ikiqat məsxərədir.

Azərbaycan-İngilis qarşılıqlı əlaqələrində on üçüncü yüzilliyin görkəmli alimi Nəsirəddin Tusinin (1201—1274) xidmətləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. N.Tusinin “Zic Elxani əsərində sinus və tangesin 60-lıq say sistemində üçrəqəmli triqonometriya cədvəlləri, eləcə də dünyanın 256 şəhərinin coğrafi koordinatlar cədvəli ingilis və ingilisdilli ölkələrdə diqqətlə öyrənilmişdir. Xristator Kolumbun müəllimi Toskanellinin sonuncu cədvəldən istifadə etdiyi elm aləminə yaxşı məlumdur. Həmin cədvəl 1652-ci ildə Londonda, 1711-ci ildə isə Oksfordda ərəb və latın dillərində nəşr olunmuşdur. İngilis riyaziyyatçısı C.Vallis N.Tusinin “Evklidin şərhı (“Təhriri - Öqlidis) adlı həndəsə elmindən bəhs edən əsərindən bəhrələnmiş, öz nəzəriyyəsinə inkişaf etdirmişdir¹.

“Əxlaqi-Nəsiri əsəri ilə daha böyük dünya şöhrəti qazanmış N.Tusi eyni adlı sənət şedevrinin bir yerində yazırdı: “İnsanlar bir-birinə, birinin bitkinlik və kamilliyi öz növündən olan başqalarının bitkinlik və kamilliyinə, bir-birinin zəruri köməyinə möhtac olduqlarından... heç kəs təklikdə bir kamala çata bilməz. Beləliklə, bir-birinə kömək edən bütün insanları vahid bir bədən timsalında birləşdirən bir quruluşun yaranması zəruriyyəti meydana çıxar².

Bu mühakimədə bir həqiqət vardır. Qarşılıqlı əlaqələr vasitəsilə elmin bütün sahələrində dünyanın ayrı-ayrı zəkalarının yaratdıqları əsərlərdən qarşılıqlı bəhrələnmə yolu ilə bəşəriyyətin işıqlı gələcəyini

¹ Azərbaycan Ensiklopediyası. VII cild, Bakı, 1983, s.231.

² *Xacə Nəsirəddin Tusi*. Əxlaqi-Nəsiri. İkinci nəşri. Bakı, “Elm, 1989, s.180.

yaratmaq mümkündür. Qəbirdaşı üzərində “Elmin köməkçisi, elm ölkəsinin şahı. Dövr anası belə oğul hələ doğmamışdır aforizmdən çox, həqiqəti deyən bu kəlamlar Azərbaycanın elm fədaisi N.Tusinin fəaliyyətinə verilən ən səmimi “qiymətdir. Elə hesab edirik ki, ədəbi əlaqələr tariximizin inkişaf yolunda nəhəng elmi xidmətləri ilə ingilis elmi ictimaiyyətinə tanındılmış N.Tusinin həm ədəbi, həm də elmi fəaliyyətinin daha aydınlığını yaratmaq üçün onun Britaniya muzeyində saxlanılan əlyazmalarının və haqqında yazılmış əsərlərin geniş təhlil və şərhə ehtiyacı vardır. N.Tusi və ingilis elmi adlı mövzunun gələcəkdə əhatəli şəkildə araşdırılmasına həm zəruriyyət, həm də ehtiyac vardır.

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan poeziyasında sufizmin nəzəri-fəlsəfi əsaslarına nüfuz edən təxminən min beytlik məşhur “Gülşəni-raz məsnəvisi ilə Yaxın Şərqdə, eləcə də Qərbi Avropada çox məşhur olan Şeyx Mahmud Şəbüstəri (1287–1320) haqqında da ədəbiyyatşünaslığımızın kifayət qədər məlumatı yoxdur. Allahın əmri ilə iki aləmin – varlığın və yoxluğun yaranışı ilə insanın dünyaya gəldiyini yazan filosof-mütəfəkkir şair dörd ünsürün – su, od, torpaq və havanın Allah tərəfindən yaradıldığını və kainatdakı bütün varlıqların onların tərkibindən peyda olduğunu söyləmişdir. O, bunu deyərkən yalnız dini ehkamların təliminə arxalanmamış, eləcə də dövrünün elmi-fəlsəfi fikrinin qaynaqlarına istinad etmişdir. Əvvəlcə üç varlığın - cəmadın, nəbatın, heyvanın yarandığını, ən axırda isə insanın dünyaya gəldiyini söyləyən M.Şəbüstəri sufi poeziyasının qüdrət və ecazkarlığı ilə dini, eləcə də elmi mülahizə və mühakimələrinin poetik mənzərəsini yaratmışdır. “Şəbüstərinin “Gülşəni-Raz (“Rose Garden of Mystery) Trubnerdə 1880-ci ildə nəşr olunmuş Vinfildin redaktə və tərcümə etdiyi gözəl müqəddiməsi və işıqlı şərhləri olan ən yaxşı Şərq əlyazması¹ kimi yüksək qiymətləndirilmişdir. E.Braunun ingilis alimi və mütərcimi E.Vinfildin tərcüməsində sufi mistisizminin öyrənilməsinə qarşısında əsas qayəyə çevirməməsi yəqin ki, M.Şəbüstərinin poeziyasının dərin fəlsəfi qatları ilə bağlı olmuşdur.

“Gülşəni-Raz məşhur məsnəvisi əsli ilə birlikdə ilk dəfə 1836-cı il Vyanada alman tərcüməsində nəşr olunmuşdur. 44 il sonra isə Avropa şərqşünaslarının, xüsusilə ingilis E.Vinfildin nəzər-diqqətini cəlb edən

¹ *Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume I. Cambridge, 1969b, p.444.*

M.Şəbüstəri məsnəvisi ingilis nəşri¹ ilə ədəbiyyatımızın İngiltərədə yayılmasında müstəsna rol oynamışdır. Lakin “İslamın qızıl əsrində din və fəlsəfənin inkişafına dair tarixi və ədəbi təhlil bölməsində E.Braun “hətta sonrakı dövrlərdə, eramızın XIII əsrinin əvvəllərində İranlı (Azərbaycan türk şairi – Ş.X.) Sufi şair Mahmud Şəbüstərinin çox məşhur “Gülşəni-Raz əlyazmasında bu ənənəyə (Cəlaleddin Rumi və digər sufi şairlər ruhun bədəndən ayrılmasına “Allaha qovuşmasına inanır və “ilahi ruh doktrinasını təbliğ edirdilər; həmin təlimə görə insan – şəriət, təriqət, mərifət və nəhayət həqiqət, yəni Allahın özü ilə birləşmək yolu ilə özünü və maddi varlığını unudaraq “tərkidünya olmalıdır – Ş.X.) münasibətini aşağıdakı beytdə axtarmışdır:

Every man whose faith is other than pedestinarian
Is, according to the Prophet, even as a guebre²

Kimin ki, taleyə, alın yazısına inamı yoxdursa, Peyğəmbərimiz buyurur ki, o, kəbr kimi bir şəxsdir.

(İngilis dilindən sətiri tərcümə — Ş.X.)

Əslində E.Vinfildin ingilis tərcüməsinə istinad edən E.Braun bu bədii nümunənin təmsalında sufizmin dünya, eləcə də bəşər övladının yaranışı, “ilahi ruhun doktrinası haqqında ən gözəl deyimi türk M.Şəbüstəri məsnəvisində tapması təsadüfi deyildir. Ona görə ki, sərrast deyim, poetik ifadə tərz, fikir yükü, bundan əlavə həmin məsnəvinin böyük sənətkarlıqla ingilis dilinə tərcüməsi ədəbi təhlil obyektinə çevrilmişdir.

E.Q.Braun Azərbaycanın Təbriz şəhərinin yaxınlığındakı Şəbüstər kəndində (qəsəbəsində) eramızın on üçüncü əsrinin təxminən ortalarında dünyaya gələn gələcək sufi şairin – Sədəddin Mahmudun öz doğma yurd-yuvasının – Şəbüstəri adı ilə tanındığını qeyd edərək onun “Gülşəni-raz (ingiliscə “Rose-Garden of Mystery kimi verilmişdir – Ş.X.) məsnəvisi haqqında yazırdı: “O (Ş.M.Şəbüstəri – Ş.X.), heç də çox yazan, məhsuldar qələm əhli olmamışdır, lakin onun (Ş.M.Şəbüstərinin – Ş.X.) təxminən min beytdən ibarət olan “Gülşəni-raz, yaxud “Rose-Garden of Mystery məsnəvisi sufilərin ən yaxşı və

¹ *Mahmud Shabistari*. Rose-Garden of Mystery. Ed. and transl. by E. Whinfield, Trubner, 1880.

² *Edward G. Browne*. A Literary History of Persia. Volume I. Cambridge, 1969, p.282.

yığcam təlimatlarından biri olmuşdur və hətta indiki günlərimizdə öz şan-şöhrətini qoruyub saxlayır. Bu (“Gülşəni-raz əsəri – Ş.X.), cənab E.Vinfildin tərcüməsi (indilis dilinə tərcüməsi – Ş,X.), Müqəddiməsi və dəyərli qeydləri ilə nəşr olunmuşdur. E.Vinfild yazdığı Müqəddimədə müəllif (Ş.M.Şəbüstəri – Ş.X.) və onun şerinin (məsnəvisinin – Ş.X.) tarixi haqqında bəzi məlum məqamları təqdim etmişdir¹.

Ş.M.Şəbüstərinin “Gülşəni-raz məsnəvisi 1700-cü ilin ən erkən çağlarında Avropa səyahətçilərinin diqqətini cəlb etmiş, həmin əlyazmaları müəyyən Qərb kitabxanalarına aparılmışdır.

1821-ci ildə Doktor Toluk özünün “Sufismus əsərində Şəbüstəri məsnəvisindən faydalanmışdır, 1825-ci ildə isə “Blüthensammlung aus der Morgenlandischen Mystik kitabında eyni adlı əsərdən bir parçanın alman dilinə tərcüməsi verilmişdir. 1838-ci ildə Hammer Purqştallın alman dilinə etdiyi bütöv poetik tərcüməsi nəşr olunmuşdur.

Lakin bu nüsxənin ədəbiyyatşünaslığımızda ilk dəfə hicri 1253 (1837)-cü ildə nəşr edilməsi tarixi² yanlıştır. Təbii ki, “Gülşəni-razın elmi-tənqidi mətnini hazırlayan Qurbanəli Məmmədzadə dünyanın ayrı-ayrı kitabxanalarında saxlanılan bütün əlyazmalarından və nəşr nüsxələrindən yalnız 6 nüsxəsindən istifadə etdiyindən qeyd etdiyimiz tarixin müxtəliflikləri onun daha diqqətlə öyrənilməsinə tələb edir.

Əvvəla, Xorasanın məşhur alimi Əmir Hüseyn Hərəvinin hicri 717-ci ildə (1317-ci ildə) mənzum məktubla Şeyx Mahmud Şəbüstəriyə müraciət etməsi, Ş.M.Şəbüstərinin isə ilk əvvəl həmin 15 saylı suala Təbriz alimləri qarşısında şerlə cavab verməsi ədəbiyyatşünaslığımıza yaxşı məlumdur. Və həmin bu suallar əsasında isə şair verdiyi cavablarını daha əhatəli və obrazlı şəkildə “Gülşəni-raz məsnəvisində ifadə etmişdir. Lakin E.Q.Braun “Gülşəni-razın hicri 710-cu ilin Şəvval ayında (fevral-mart, 1311-ci ildə) yazıldığını göstərmiş, həmin məsnəvidə öz bədii əksini tapmış 15 sualı aşağıdakı kimi yekunlaşdırmışdır:

1. Düşüncə, fikrin təbiətinə uyğun şəkildə;
2. Nə üçün fikir, düşüncə hərdənbir günah, bəzi hallarda isə borc, vəzifəyə çevrilir, bəs elə isə hansı növ fikir, düşüncə təsəvvüfün (sufizmin) sahibkarıdır?

¹ Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume III. Cambridge, 1969, p.146.

² Şeyx Mahmud Şəbüstəri. Gülşəni-raz. Bakı, “Elm, 1972, s.11.

3. “Mən nəçiyəm? “Bir kəsin özünə qayıtması nə deməkdir?
4. “Ziyarətçi nə deməkdir, “kamil insan deyəndə nə başa düşülür?
5. Birliyin sehr-cazibəsinə bələd olan “Arif nə deməkdir?
6. “Əgər məlum və məlum olmayanın cövhəri birdirsə, bu ovuc dolu tozun yaratdığı təsir necə olur?
7. “Mən haqqam deyən kəlmə hansı qütbə məxsusdur?
8. “Neyçün onlar canlı məxluqu “müttəfiq adlandırırlar? O, “səyahətə, səfərə necə nail ola bilər?
9. “Labüd, zəruri və “təsadüfinin birliyi nə deməkdir? “Yaxın və “uzaq, “nisbətən çox və “nisbətən az nə deməkdir?
10. “Sahili nitq olan o Dəniz nədir? Dərinliklərində tapılan o mirvari nə deməkdir?
11. Öz Bütövlüyündən nisbətən böyük olan həmin o bir Hissə özü nə deməkdir? Həmin o Hissəni tapmaq üçün yol nədən ibarətdir?
12. “Əbədi və Müvəqqəti ayrılıq necə olur? Bunların biri Dünya, o birisi Allahdırımı?
13. Özünəməxsus (kinayəli) kəlamları ilə təsəvvüf nə deməkdir? O, “göz və “dodaqla nəyə işarə vurur? “Yanaq, “qıvrım saç, “zərif tük və “xal sözləri ilə o, nə demək istəyir? (O, məhz o şəxs ki, öz “Yerində və “Mülkündədir).
14. “Şərab, “məşəl və “gözəllik sözlərində hansı mənə ifadə olunmuşdur? Meyxananın daimi müştərisi olmaq deyəndə nə nəzərdə tutulur?
15. Bu söhbətdə bütələr, qurşaqlar və xristianlıq hamısı bir yerdə inamsızlıq, dinsizlikdir; yox əgər belə deyilsə, söylə, bəs onda onlar nədir?¹

Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz məsnəvisinin ingilis dilinə gözəl tam tərcüməsini ingilis oxucusuna çatdırmasında E.H.Vinfildin əvəzsiz xidmətini E.Q.Braun yüksək qiymətləndirmişdir². E.H.Vinfildin “Gülşəni-raz məsnəvisinin 1880-ci ildə London nəşri bu fəlsəfi, ədəbi-estetik dəyərli əsərin ingilis oxucuları tərəfindən asan başa düşülən dəyərli mənbə olması ingilis şərqşünaslığında xüsusilə qeyd olunmuşdur.

¹ Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume III. Cambridge, 1969, p.147-148.

² Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume III. Cambridge, 1969, p. 119, 146, 148, 446, 448.

E.Q.Braunun aşağıdakı qeydinə diqqət yetirək: “Bu kitab (“Gülşəni-raz – Ş.X.) yalnız suallara verilən cavablardan deyil, eləcə də bir sıra epizodik izahatlardan, ibrətli hekayə və haşiyədən çıxmalardan ibarətdir. Amma bu əsər xüsusilə Əbdürrəzzaq əl-Lahicinin çox gözəl şərhi ilə birlikdə indiyə qədər mövcud olan Sufi teosofiyasında (dini fəlsəfəsində – Ş.X.) ən yaxşı təlimatlardan biridir¹. Əslində E.Q.Braunun “Gülşəni-raz məsnəvisinin yalnız ingilis nəşri ilə deyil, habelə bu məsnəvinin əlyazmaları ilə yaxından tanışlığı onun mühakimə və şərhələrinə zənginlik gətirmişdir.

Şərqsünas tədqiqatçı-alim Qurbanəli Məmmədşadınin Britaniya muzeyinin əlyazması (London, inv. №OR=9591) haqqında həmin muzeyin 8 yanvar 1964-cü il tarixli məktubuna əsasən yaratdığı fikir aydınlığı xüsusilə diqqəti cəlb edir: “...əlyazması (Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz məsnəvisinin əlyazması – Ş.X.) 1925-ci ildən burada (Britaniya muzeyində – Ş.X.) saxlanılmaqdadır. Əsərin əvvəlində Xacə Nəsirəddin Tusinin “Osafül-əşraf adlı əsəri və sonuna Əziz ibn Məhəmməd Nəsəfinin “Məqsəd-ül-əşya və məbdəvə məəd adlı əsəri, habelə Ohədi Kirmani və başqalarının şerləri daxil edilmişdir².

Həmin məktubda əlyazmanın katibi və yazılma tarixi göstərilməsə də, tənqidi mətnin müəllifinin Britaniya muzeyindən əldə etdiyi əlyazmanın fotosurətinə görə onun – “Gülşəni-raz əsərinin əlyazmasının XIV əsrin sonu, yaxud XV əsrin əvvəllərində köçürülməsi ehtimalı elmi həqiqət kimi sübuta yetirilməsə də, əlyazmanın qorunub saxlanması mühüm hadisədir. Lakin “Gülşəni-razın daha iki əlyazmasının (1) OR=1226 sayılı nüsxəsinin hicri 877 (1472)-ci ildə, (2) Add=7750 sayılı nüsxəsinin isə hicri 878(1473)-cü ildə köçürülməsi sübuta yetirilmişdir³.

Fikrimizcə, Şəbüstəri yaradıcılığının şah zirvəsində dayanan “Gülşəni-raz məsnəvisinin ingilis dilinə tərcüməsi, eləcə də ingilis şərqsünaslığında şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında təhlil, diskussiyalar geniş tədqiqat üçün kifayət qədər materialları özündə cəmləşdirmişdir. Bu baxımdan “Şeyx Mahmud Şəbüstəri və ingilis şərqsünaslığı ayrıca tədqiqat mövzusu kimi araşdırılmalıdır.

¹ Yəne orada, s.148.

² *Şeyx Mahmud Şəbüstəri*. Gülşəni-raz. Bakı, “Elm, 1972, s.16.

³ *Şeyx Mahmud Şəbüstəri*. Gülşəni-raz. Bakı, “Elm, 1972, s.7.

Fəlsəfi məzmunu baxımından sufilik ilə üzvi surətdə bağlı olan hürufilik ərəbcə “hərflər sözündən yaranmışdır. Bu təriqətin yaradıcısı isə Azərbaycanın görkəmli şairi və mütəfəkkiri Şah Fəzlullah Nəimi Təbrizi (təqr. 1339/40 – təqr. 1393/94) (ingilis şərqşünaslığında isə o, Astarabadlı Fəzlullah (Fadlu’llah of Astarabad), yaxud Fəzlullah Hürufi (Fadlu’llah the Hurufi) kimi təqdim olunmuşdur – *S.X.*) olmuşdur. Onun həyatı və yaradıcılığı haqqında ingilis şərqşünaslarından E.Q.Braun, E.C.V.Gibb və başqalarının araşdırmaları ədəbiyyatşünaslığımız üçün qiymətli mənbələr kimi diqqəti cəlb edir. Lakin onların elmi təhlil və şərhindən əvvəl hürufiliyin məzmun, ideya və yayılması haqqında müəyyən cəhətlərə diqqət yetirməyi məqsədə uyğun hesab edirik. Əvvəla, ilk dəfə Astarabad və Naxçıvanda yayılan hürufilik Fəzlullahın şagirdi Əli ül Əlanın başçılığı ilə Türkiyə ictimai, eləcə də ədəbi mühitində daha geniş yayılmışdır. Hürufiyə görə Allahın yaratdığı dünya daimi dövr edir və Allah iki yolla təzahür edir: (1) Allahın özünə bənzər yaratdığı insanda və (2) Allahın nitqində – Quranda və şeylərin adında.

Allahın insanda təzahürü isə üç mərhələyə aid edilə bilər: (1) peyğəmbərlik (nəbüvvət), (2) ilahi himayədarlıq (vəlayət) və (3) ilahilik (uluhiyyat).

Allahın ikinci təzahür yolu səsə, nitqdə və hərfdə olduğundan Fəzlullah yaratdığı təliminin adını hürufilik adlandırmışdır. Fəzlüllaha görə qeyri-maddi Allah nitqinin səsi onun formasından yüksəkdir və Allahın dünyanı yaratdığı yeganə yoldur... Allahın insanda və Quranda (sözdə) təzahürünün bir-biri ilə bağlılığı haqqında Fəzlullahın müddəasından insan surətinin və ərəb əlifbası hərfləri cizgilərinin bağlılığı barədə mistik mühakimələr meydana çıxırdı. Gözəl üz ilə Quran vərəqləri və ya ondakı şerhləri, üz və hərf cizgilərini müqayisə edərək yaradılan xüsusi obrazlar sistemi buna əsaslanırdı. Hürufi təsvirində gözəl insan yalnız “Allahın taxtı deyil, hətta Allahın özüdür. Bu müddəə Fəzlullahın ilahiləşdirilməsinə səbəb olurdu¹.

“İrənin ədəbi tarixi kitabının “Hürufi təriqəti və onun yaradıcısı Astarabadlı Fəzlullah adlı bölməsində E.Q.Braunun “Teymurun hakimiyyəti dövründə hamıya məlum olan Astarabadlı Fəzlullah tərəfindən yaradılmış və yayılmış Hürufilər (“Literalists) adlı qəribə küfr (cəfəng, hədyan) təriqət haqqında nəsə bir söz deməyin zəruri

¹ Azərbaycan Ensiklopediyası. X cild, Bakı, 1987, s.280.

olduğunu¹ yazması ilk baxışdan müəllifin hürüfilik haqqında mükəmməl bilgiləri olmadığını təsdiq edir. Lakin müəllifin elə həmin fikrin ardınca “yalnız qeyri-adi doktrinalarına və böyük ədəbiyyata (xüsusilə türk dilində olan az qisim poeziyanı daxil etməklə) görə deyil, bir sıra tarixi əhəmiyyətli hadisələr hesabına, bir tərəfdən təqiblərə, ikinci bir tərəfdən qətlərə görə bu diqqətə layiq təriqətin üzə çıxmasına meydan açdığını² söyləməsi müəllifin tarixi həqiqətlərdən çıxış etdiyini göstərir.

Hürüfliyin uzun müddət İranda duruş gətirmədiyini göstərən E.Q.Braun bu təriqətin Türkiyədə pərvəriş tapdığını və onun inkişaf etdirilməsində özünə tərəfdarlar tapdığını, Bəktəşi dərvişlərinin bu sahədə müəyyən işlər gördüyünü söyləməsi müəyyən həqiqətləri ilə diqqəti cəlb edir. Lakin “bu təriqət (Hürüfilik təriqəti – Ş.X.) və onun yaradıcısına gəldikdə isə bu barədə həmin dövrün fars tarixçilərinin qəribə də olsa susması...³ E.Q.Braun üçün müəmmalı görünmüşdür. Lakin bunun səbəbi tamam başqadır. Bu təriqətin yaradıcısının əsil azəri türkü olması gələcəkdə azəri türklərinin İran mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində müstəsna yerindən ehtiyat edən fars alimləri bu haqda danışmamağı daha üstün tutmuşlar. Amma möhtərəm şərqşünas E.Q.Braun ingilis olduğundan onun İran arxivlərində işlədiyi müddətdə fars ədəbi dairələrinin təsirini tədqiqatçının 4 cildlik araşdırmasında açıq-aşkar hiss etmək o qədər də çətin deyildir. E.Q.Braun azəri türk şairi Fəzlullah haqqında İbn Həcər əl-Əsqalaninin (hicri 852/1448-9-cu illərdə vəfat etmişdir) “İnba əsərindən seçib götürdüyü aşağıdakı qeydinə diqqət yetirək: “Təbrizli Əbu Məhəmmədin oğlu Fəzlullah özlərini asketik (zahidlik, tərki-dünya) bilik sahəsinə yönəldənlərin novatorlarından biri olmuşdur. O, asketik doktrina ilə nəhayət Hürufi kimi tanınan təriqəti yaratdı, ona əsaslandı ki, əlifbanın hərfləri (Hüruf) bir sıra başqa lazımsız və əsassız təsəvvürlərlə insanların metamorfozalarıdır. O, Əmir Teymuru (Təmerlanı) öz küfrlərini qəbul etməyə dəvət etdi, lakin o (Əmir Teymur – Ş.X.) isə onu (Astarabadlı Fəzlullah – Ş.X.) öldürmək iddiasına düşdü. Bu iş onun (Teymurun) oğluna (Miranşaha) həvalə olunmuşdu, o (Fəzlullah) ondan (Miranşahdan – Ş.X.) daldalanacaq verilməsinə səy göstərmişdi, amma

¹ Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume III. Cambridge, 1969, p.365.

² Yəne orada, s.365.

³ Yəne orada, s.365.

o (Miranşah – Ş.X.) öz əli ilə onun (Fəzlullahın – Ş.X.) başını kəsmişdi. Bu xəbər Teymura çatdırılanda o (Teymur – Ş.X.), onun (Fəzlullahın – Ş.X.) başını və bədənini tələb etmiş və onları birlikdə hicri 804/1401-2-ci ildə yandırmışdı¹.

Lakin Mövlana Astarabadlı Fəzlullahın ölümü ilə bağlı müxtəlif versiyalar mövcuddur. E.Q.Braun qədim əlyazmalara əsaslanaraq hicri 23 Rəbi II, 829-cu (4 mart, 1426) il, ya da ondan sonrakı ilin eyni günündə (21 fevral, 1427) Teymurun oğlu və varisi Şahruxa adi ibadət mərasimində “Mövlana Astarabadlı Fəzlullahın müridi kimi təsvir olunan məlum Əhmədi Lur, o (Fəzlullah – Ş.X.), Heratdakı məsciddən çıxarkən xəncəri qarnına soxmuş, qətlə yetirmişdir. Qanın izini itirmək üçün qatil Şahın xidmətçilərindən olan Əli Sultan Kuçin adlı bir şəxs tərəfindən qanına qəltan edilmişdir².

Astarabadlı Fəzlullahın “Cavidani-Kəbir (“The Great Eternal – “Yaşarı əbədi əsərinin əlyazmaları Konstantinopolda müqəddəs Sofia kitabxanasında, Leydəndə (Niderlandda, Cənubi Hollandiyadakı əyalətin kitabxanasında – Ş.X.) Britaniya Muzeyində (Or. 5957), Kembriç Universitetinin kitabxanasında (EE. 1.27) və mərhum ingilis şərqşünası E.Q.Braunun şəxsi arxivində saxlanılır – Ş.X.) adlı kitabının müəyyən hissəsi ərəb dilində, bir hissəsi farsca, bir hissəsi isə fars dialektində yazılmışdır. E.Q.Braunun axtarışlarına görə bu qeyri adı, maraqlı kitabının ilk Avropa təsvirini Leyden Əlyazmalarına dair 1866-cı il tarixli qədim Leyden Kataloqunda rast gəlmək mümkündür (cild IV, səh. 298)³.

Astarabadlı Fəzlullahın kitabı haqqında daha geniş şərh və təsviri şərqşünas alim M.Klement Huart “Aziatik jurnalın (“Journal Asiatique”) 1889-cu il nəşrində (VIII Serie, t.XIV, pp. 238-70) “Notice d’un manuscript pehlevi - musulman (Pəhləvi müsəlmanın əlyazması haqqında qeydlər) adlı yazısı A.Fəzlullahın Konstantinopol əlyazmaları əsasında işlənmişdir. Bu araşdırma, E.Q.Braunun fikrincə, Konstantinopol əlyazması müəllifin – A.Fəzlullahın əsərinə verdiyi mükəmməl adla deyil, “Quranla bağlı məsələlər (“Questions Connected with the Quran) kimi açıq-aşkar sərlövhəyə gətirilmişdir⁴.

¹ Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume III. Cambridge, 1969b, p. 367.

² Yəne orada, s.366.

³ Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume III. Cambridge, 1969, p. 367.

⁴ Yəne orada, s.367.

M.Klement Huart bu əlyazmaların dili qədər onun məzmun-mündəricəsi ilə o qədər maraqlanmamış, bu əlyazmanı o vaxtlar “Cavidani-Kəbir kimi, ya da hürüfilərin əsas mətn kitabı kimi, ya da Astarabadlı Fəzlüllahın əsəri kimi qəbul etməmişdir¹ E.Q.Braun 1896-cı ildə nəşr etdirdiyi “Kembriç Universitetinin kitabxanasında fars əlyazmalarının kataloqu əsərinin böyük bir hissəsini (s. 69-86) “1681-ci ilin oktyabrında Konstantinopolda on Lion dollar qiymətinə alınmış “Cavidani-Kəbirin çox əla bir nüsxəsi haqqında şərh və mülahizələri ilə tamamlamışdır².

E.Q.Braunun fikrincə, onun əldə etdiyi Konstantinopol əlyazmasında nəzər diqqəti cəlb edən əsas cəhət fars dialektində (“fars dialekti ifadəsi E.Q.Braun tərəfindən dəfələrlə yanlış ifadə olunmuşdur – bu fars dialektində yazılmış mətnlər əslində fars əlifbası ilə qələmə alınmış türk azəri dilidir. İkinci bir tərəfdən Qərbi Avropa alimlərinin “pəhləvi müsəlmanı kimi nəzərdə tutduqları A.Fəzlüllah əsil azəri türküdür; müəyyən hallarda “pəhləvi dili kimi təqdim olunan dil də, tarixən İran ərazisində, elə bu günün özündə də mərdliyi, şücaəti ilə çox böyük bir xalqın – azəri türklərinin “pəhləvan mənasını ifadə edən pəhləvi dili kimi qəbul edilməlidir – Ş.X.) bu əlyazmanın əlavəsində ehtimala görə Fəzlüllahın özünün gördüyü çoxsaylı yuxular sətiraltı şərh və qeydlər qırmızı rənglə bir qədər təfsilatı ilə izah edilmişdir. Və bütün yazıların əksəriyyəti ən erkən zamanlarda “yuxuların görüntü və interpretasiyasının yozmaları mükafatlandırıldığı vaxtlarda - hicri 765/63-4-cü illər; sonrakı hicri 796/1393-4-cü illər tarixi ilə qeydə alınmışdır. E.Q.Braunun bu əsərin əlyazmasına dair qeydlərinə, əsasən bu əsərin 30 illik bir mərhələni və çoxsaylı yer və şəxs adlarını özündə cəmləşdirdiyini söyləmək mümkündür. Yer adları arasında Astarabad, Bağdad, Bakı, Burucird, Dəməğan, Misir, Firuzkuh, İraq, İsfahan (xüsusilə oradakı imarəti Tuxci yaxud Tukçi adlanan imarət), Xvarəzm, Mesopotamiya (Cəzirə), Qəzvin, Səmərqənd, Təbriz və quldurların iki çox məşhur Rübər (Astarabadın yaxınlığında) və Girdi-Kuh qalası xüsusilə diqqəti cəlb edir. Tarixi şəxsiyyətlər sırasında isə Əmir Teymur (Teymurləng), Şeyx Uveys, Toxtamış xan, Pir Paşa, Seyid İmadəddin (azəri türk Hürufi şairi

¹ Yəne orada, s.367-368.

² Yəne orada, s.368.

Nəsimi), Seyid Şəmsəddin, Seyid Tacəddin və başqalarının adlarının qeyd olduğu göstərilmişdir¹.

“Hürufiliyə görə kainat və insanın əsası ruh deyil, maddədir. Ruh maddənin bir vəsfi, bir mənasıdır. Varlığın özü səsdir. Səs insanda söz halına gəlir. Söz isə hərflərdən düzəlir². Azərbaycanın ədəbi estetik, eləcə də fəlsəfi fikri tarixində “Cavidannamə əsəri ilə hürufizm təliminin yaradıcısı Şeyx Fəzlullah Nəimi olmuşdur. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, professor M.Y.Quluzadə yazırdı: “Onun (Ş.F.Nəiminin – Ş.X.) “Cavidannaməsi 32 (farsca si vu do) hərfdən ibarətdir. İnsanın üzündə anadangəlmə yeddi xətt vardır: iki qaş, dörd kiprik, bir saç. Bunlar dörd ünsürdən, yəni su, od, torpaq və havadan (ab, atəş, xak, bad) əmələ gəlidiyi üçün hər biri dörd hesab edilir. Hamısının sayı isə 28 olur. Saç ortadan ikiye ayrıldıqda yeddi xətt səkkiz olur, səkkizi dörd ünsürə vurduqda isə otuz iki alınır. İnsanda gənclikdən çıxan yeddi ata xətti vardır: iki saqqal, iki bıç, iki burun tükləri, bir alt dodaq tükü. Bunların da yekunu 28 və 32 edər. Hürufilər bundan başqa bir çox digər rəqəmlərlə hərflərdən ibarət rəmlər yaradırlar ki, hamısının nəticəsi Allahın, ilahi ruhun insanda və Fəzlullahda təcəssüm etdiyini sübut etmək üçündür³.

Ş.F.Nəimi Təbrizi həyatı və yaradıcılığının ingilis şərqşünaslığında öyrənilməsi klassik Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasının inkişaf mərhələlərinin tədqiqində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şairin hürufiliyə dair fikir və baxışlarının ingilis şərqşünaslığında araşdırılması isə ədəbi əlaqələr kontekstində gələcəkdə ciddi təhlil və ümumiləşdirmələr aparılmasını tələb edir.

XIV əsrdə yaşayıb-yaradan Qazi Bürhanəddin (1344-1398) klassik Azərbaycan poeziyasının ən gözəl nümunələrini yaratmış, Həsənoğludan sonra anadilli poeziyamızın inkişafında misilsiz xidmətləri ilə seçilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında tuyuq janrının banisi hesab edilən Q.Bürhanəddin ingilis və ingilisdilli xalqların sənət varlığında istedadlı şair-hökmdar kimi daha böyük şöhrət qazanmışdır. Amerika Lisan məktəbi müdiri F.Qodsel 1922-ci ildə yazdığı “Qazi Bürhanəddin tuyuqları adlı məqaləsində Azərbaycan şairini tuyuq

¹ *Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume III. Cambridge, 1969, p. 368.*

² *Qasımzadə F. Müasir Türkiyə alimləri Nəsimi və hürufilik haqqında. – “Azərbaycan jurnalı, 1969, №7, s.202.*

³ *M.Y.Quluzadə. Ön söz. İmadəddin Nəsimi. – İmadəddin Nəsimi. Beşinci cild, Bakı, “Elm, 1985, s.8-9.*

ustadı kimi təqdim etmişdir... Məşhur ingilis şərqşünas alimi Gibb 1900-cü ildə yazdığı “Osmanlı ədəbiyyatı tarixi əsərində ilk dəfə olaraq Avropa oxucularını Qazi Bürhanəddin sənəti ilə tanış etmişdir. O, şairin əsərlərindəki lirizm və təbiiliyi əsas məziyyət kimi göstərmiş, şerlərindən nümunələr gətirmişdir¹.

Ömrünün 17 ilini hökmdar taxtında keçirən, ədalətli tacidar kimi çox məşhur olan Q.Bürhanəddinin klassik poeziyamızın taxt-tacında daha şərəfli və uzun ömrünü yaşamışdır. Onun qəzəl, tuyuq və rübailərindən ibarət “Divanının bir hissəsinin 1922-ci il Amerika nəşri ingilisdilli oxucuların ciddi marağına səbəb olmuşdur: “Əsrinin bütün görkəmli adamları kimi Q.Bürhanəddin də qılınc və qələm sənətini mükəmməl öyrənmişdi. Bir tərəfdən miniçilik idmanı üçün at üstündə gəzir, bir tərəfdən xətti-siyaqat təmrini ilə məşğul olurdu və mizraq oyunlarından yorulduqca türk, ərəb, əcəm şerlərinin mütaliəsinə başlayırdı. Mümtaz qazi, mümtaz vəzir, alim və şücaətli hökmdar, həqiqi igid və şair oldu. Əşəri məsti şərəb və məsti – məhəbbət ilə tərənnüm edilmiş ilhamatı – qəlbdir... Zira, son təhlildə Qazi Bürhanəddin bir eşq şairidir, gah Füzuli kimi yanıq, gah Nədim qədər sux, gah Alfred de Mussetdən daha səmimidir².

Q.Bürhanəddinin ingilis nəşrinə yazılan ön sözdə gedən bu fikirlərdə bir həqiqət vardır. Ona görə ki, “Qazi Bürhanəddin poeziyası dünyəvi və bəşəri ədəbiyyatımızın kamil bir nümunəsidir (Əlyar Səfərli).

“Qılıncı və zəkası kimi qələmi də çox güclü olan Q.Bürhanəddin azəri türkcəsində yazdığı iki minə yaxın şerləri ilə yanaşı bir sıra elmi əsərlərin müəllifi kimi də tanınmışdır.

Salur qəbiləsinə mənsub olan “...ərəbi-farsi şerlər yazan bu şairin (Q.Bürhanəddinin – Ş.X.) qezəllər, rübailər və tuyuqlardan mürəkkəb türkcə divanı Azəri ləhcəsinin bütün övsatını (sifətlərini – Ş.X.) göstərdiyini³ qeyd edən M.F.Köprülüzadənin, Q.Bürhanəddinin klassik Azərbaycan poeziyasının inkişafında və formalaşmasında böyük xidmətlərini ön plana çəkməsi təsadüfi deyildir.

¹ *Əlyar Səfərli*. Ön söz. – Qazi Bürhanəddin. Divan. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988, s.6.

² *Əlyar Səfərli*. Ön söz. – Qazi Bürhanəddin. Divan. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988, s.7.

³ *Köprülüzadə Məhəmməd Fuad*. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı, “Sabah nəşriyyatı, 1996, s.16.

Mərhum alimimiz S.Məmmədova, Q.Bürhanəddinin əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsi, onun həyat və yaradıcılığının ingilis şərqşünaslığında tədqiqində E.C.V.Gibbin ilkin, mötəbər mənbələrə istinad etdiyini xüsusilə dəyərləndirmişdir¹. Lakin müəllif nədənsə ədəbiyyatşünaslığımızda Gibb kimi tanınmış və qəbul edilmiş müəllifi Cibb kimi təqdim etməyə səy göstərmişdir. Fikrimizcə, belə bir səsələnş ingilis dili üçün nə qədər düzgün, səciyyəvi olsa da, dilimizdə bu soyadın Gibb kimi verilməsi daha məqsədəuyğundur.

Q.Bürhanəddin “Divanının Britaniya Muzeyində saxlanılması tarixi haqqında E.C.V.Gibbin məlumatındaki əsil həqiqət belədir: “...1890-cı ildə Britaniya Muzeyi Konstantinopolda (İstanbulda – Ş.X.) Britaniya səfirliyinin Şərq üzrə keçmiş katibi cənab Tomas Fiott Hyuzun qəyyuamlarından... Qazi Bürhanəddinin iri həcmli və cazibədar əlyazmasından ibarət Divanını satın almışdır. Məlum olduğu kimi yeganə olan bu cild hicri 798 (1395-6)-cı ildə, şairin vəfatından iki il əvvəl yazıya alınmışdır. Bir sıra mənbələrə görə bu əlyazmanın Bürhanəddinin özü üçün hazırlandığını güman etmək olar².

Əslində qəzet məqaləsində ingilis şərqşünasının tərcümə və araşdırmasının əhatəli təhlilindən çox ümumi məlumat xarakterli tezislərin verilməsi təbii bir haldır. “Cibb (Gibb – Ş.X.) Qərbi Avropada Qazi Bürhanəddin haqqında nisbətən ətraflı məlumat verən ilk alimdir. O, şairin altı qəzəlini, səkkiz rübaisini və doqquz tuyuğunu ingilis dilinə tərcümə etmişdir³.

E.C.V.Gibb Britaniya Muzeyinin əlyazmaları əsasında 1895-ci ildə rus alimi M.Melioranskinin, Q.Bürhanəddinin “Divanından 20 rübainin və 12 tuyuğunun mətni və tərcüməsi ilə yanaşı əssesinin nəşr olunduğunu və bu nəşrin rus dilində olduğundan onun öz ölkəsindən kənarda çox az istifadə edildiyini göstərmiş⁴, şairin yaradıcılıq cizgilərinin açıqlanmasında müəyyən hallarda həmin məxəzə istinad etmişdir. Fikrimizcə, Q.Bürhanəddin yaradıcılığından hər hansı bir dilə edilən tərcümədə dilin böyüklüyü – kiçikliyi deyil, onun həmin dilə tərcümə keyfiyyəti əsas amil hesab edilməlidir.

¹ S.Məmmədova. İngilis şərqşünası Qazi Bürhanəddin haqqında. – “Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti, 16 oktyabr, 1976.

² E.J.W. Gibb. A History of Ottoman Poetry. Volume I. London, 1958, p.209.

³ S.Məmmədova. İngilis şərqşünası Qazi Bürhanəddin haqqında. – “Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti, 16 oktyabr, 1976.

⁴ E.J.W. Gibb. A History of Ottoman Poetry. Volume I. London, 1958, p.214.

Əvvəla, türkdilli xalqların poeziyasında dörd misralı şer şəkli olan tuyuq tarixən türk şifahi xalq yaradıcılığında daha geniş yayılmış, məclislərdə mahnı kimi oxunmuşdur. Bir qayda olaraq a a b a, müəyyən hallarda isə a b a b şəklində qafiyələnən tuyuğun cinas üzərində qurulduğuna da rast gəlmək mümkündür. Əsasən ərüzün rəməl bəhrində yazılan və daha çox Azərbaycan şairlərindən Q.Bürhanəddin və İ.Nəsiminin yaradıcılığında özünəməxsus yer tutan tuyuq türkdilli xalqlara və azəri türklərinə məxsus ayrıca şer şəkli kimi E.C.V.Gibbin tərtib etdiyi poetik sistemə daxil edilmişdir. Lakin ingilis şərşünasının ərüz vəznində yazılan rübai şer şəklinə aid mətnində tuyuq haqqında aşağıdakı qeydlərə nəzər yetirək: “Şerin müəyyənləşdirilməsində türklərə məxsus bir şer şəkli var, o, rübai ilə çox oxşardır, amma o, tamamilə müxtəlif ölçülərlə yaradılır. Bu şer forması Şərqi Türk ədəbiyyatında yaranmış və tuyuq (ingilis dilində Tuyuğh, yaxud Tuyuq transliterasiyasında verilmişdir – Ş.X.) heç vaxt Osmanlı ədəbi poeziyasına yol tapa bilməmişdir, amma o (tuyuq – Ş.X.), Mani kimi tanınan Osmanlı xalq şerində indi də yaşayır¹.

Şairin “Divanına daxil edilmiş tuyuqlarından biri belədir:

Görmədim sən tək lətif, nazik cəvan,
Tapuna olsun fəda canü cahan.
Qətrəcə lütfən bizə irər bolsa,
Qətrə tək ola qatumda bin iman².

Xalq dilinin zəngin ənənələrini, şəriyyətin ahəng və gözəlliyini tuyuqlarının klassik nümunələrində yaradan Q.Bürhanəddinin yuxarıdakı tuyuğu ingilis dilində incə lirizmi ilə diqqəti cəlb edir:

Youthful charmer like to thee I ne'er did see;
Let the soul, the world, be sacrifice for thee
Did there reach us of thy grace one single drop,
'Fore that drop a myriad seas one drop would be³.

Q.Bürhanəddinin 19 sayı ilə təqdim olunmuş rübaisinin ingilis tərcüməsinə diqqət yetirək:

¹ E.J.W. Gibb. A History of Ottoman Poetry. Volume I. London, 1958, p.90.

² Qazi Bürhanəddin. Divan. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988, s.615.

³ E.J.W. Gibb. A History of Ottoman Poetry. Volume I. London, 1958, p.223.

I said: That I thy lip shall drain, may it be?
To this my pain, assain or bane may it be?
To union winning not, I am fallen far off;
In dreams that I thy lip shall drain, may it be?¹

Şairin ana dilimizdə yazdığı, ilk dəfə 1988-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş “Divanından götürdüyümüz həmin rübainin əsl belədir:

Dedim ləbünü sorsamü əmsəm olamı,
Bu dərdümə bənüm əcəb əm-səm olamı?
Çün irməz əlüm vəslünə, düşmişəm irax,
Düşdə xəyalünün ləbin əmsəm olamı?²

Q.Bürhanəddinin daha bir rübaisinə diqqət yetirək:
Könlüm yenə ol Leyliyə Məcnun olmuş,
Yaşum yenə yar yolına Ceyhun olmuş,
Ləbləri çəkişmiş könülümü olamı,
Baxdum aralarında məgər xun olmuş³.

Again for you Leyli is my heart Mejnun - wode,
Again for you dearling are my tears Jeyhun - flood.
May it be that her lips have torn this heart of mine?
I looked, and behold, betwixen them was there blood!⁴

İngilis tərcümələrində Şərq şerinin ölçülərini dəqiq verməyin qeyri mümkün olduğunu qeyd edən E.C.V.Gibb tərcümədə təxmini ölçülərin saxlanılmasının mümkünlüyünü məqbul hesab edir. Bu baxımdan azəri türkcəsində tuyuq janrında yazılan poetik parçaların ingilis tərcümələrində mənə, ideya yükünün daha obrazlı verildiyini yalnız qiymətləndirmək lazımdır. Klassik şer nümunələrimizin böyük zəhmət və səylə başa gəlmiş ingilis tərcümələri klassik ədəbiyyatımızın ingilis ədəbi mühitində tanınmasında əlamətdar hadisə sayılmalıdır.

E.C.V.Gibb Q.Bürhanəddinin “Divanının bizə gəlib çatan Qərbi türklərin ədəbi lirik poeziyasının ən qədim abidəsi kimi təqdim edərək

¹ Yenə orada, 1958, s.220.

² *Qazi Bürhanəddin*. Divan. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988. s.608.

³ Yenə orada, s. 609.

⁴ *E.J.W. Gibb*. A History of Ottoman Poetry. Volume I. London, 1958, p.220.

yazırdı: “Mənə məlum olduğu kimi, Qazi Bürhanəddin Tuyuq adlanan qədim doğma şer formasında yazan Qərbi türklər arasında yeganə ədəbi şairdir¹.”

Q.Bürhanəddin “Divanının London (Britaniya Muzeyi) nüsxəsinə istinad edən E.C.V.Gibb şairin yaradıcılığına dair fikirlərinin tezisini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmişdir: “Bu cild (Q.Bürhanəddinin “Divanı – Ş.X.) iki bölmədən ibarətdir, birinci və həcmcə daha böyük hissəsi qezəllərdən, ikincisi əvvəlcə iyirmi rübaidən, onun ardınca tuyuqat (E.C.V.Gibbin fikrincə “Tuyuqat–Şərqi Türk dilində olan tuyuq sözünün ərəbcə özgələşdirilmiş cəm formasıdır. – Ş.X.) kimi səciyyələndirilmiş daha çox saylı ayrı-ayrı dördlülklərdən ibarətdir. Bu cildə daxil edilən qezəlləri sonrakı dövrdəki nəşrlərdən fərqləndirən iki cəhət nəzərə alınmalıdır. Onlardan birincisi budur ki, sonrakı dövrlərdəki divanlarda nəzərə alınan əlifba sırası ilə düzülüşə burada əməl olunmamışdır, biri-birinin ardınca verilən şerlərdə nəzəri cəlb edən systemsizlik var, heç bir sıra düzülüşünə riayət olunmamışdır. İkinci cəhət ondan ibarətdir ki, şair (Q.Bürhanəddin – Ş.X.) heç vaxt bu şerlərdə öz adını çəkmir; məxləsin, yaxud təxəllüsün işlədilməsi adəti Türklər arasında indiyədək yayılmamışdır².”

Bütövlükdə isə E.C.V.Gibbin Q.Bürhanəddinin diqqəti çəkən bədii üslubu, ideya-məna tutumlu poeziyasının ingilis şerqşünaslığında öyrənilməsinin, eləcə də onun zəngin poetik nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi klassik poeziyamızın şedevrlərini yaratmış əslən Salur tayfasından olan bir azəri türk oğlunun həm alim və şücaətli hökmdar, həm də sözün əsil mənasında həqiqi şair olması ilə əlaqələndirilməlidir.

Səfəvilər dövrü ədəbiyyatı və şerinin görkəmli sənətkarları içərisində XVII əsrin klassik Azərbaycan şairi Saib Təbrizinin (1601–1671) poeziyası Qərbi Avropa, o cümlədən ingilis şerqşünaslığında aldığı yüksək qiymət, hər beytində bəşər övladını düşündürən böyük məna yükünün, fəlsəfi təfəkkür sahibinin dayandığını təsdiq edir.

Elə bir dövrüdəsən incəliyi yoxdu duyan,
Saib, hər kəlmən axı dünyaca məna daşıyır³, —

¹ Yəne orada, s. 221.

² E.J.W. Gibb. A History of Ottoman Poetry. Volume I. London, 1958, p. 210.

³ Bax: *Azəroğlu*. Saib Təbrizinin sənət dünyası. Bakı, “Yazıçı”, 1981, s.26.

deyən S.Təbrizinin mütəfəkkir, novator şair olduğu ingilis şərqşünaslarından Edvard Q.Braunun araşdırmasında xüsusilə qiymətləndirilmişdir.

Akademik Həmid Araslı Saib Təbrizinin həyat və yaradıcılığına həsr etdiyi araşdırmasında E.Q.Braunun Saib yaradıcılığına dair bəzi fikirləri ilə razılaşmadığını haqlı olaraq belə ifadə etmişdir: “E.Braun da Saib yaradıcılığından bəhs edərkən hind və Türkiyə təzkirəçilərinin təriflərini və Rzaqulu xan Hidayətin mülahizəsini nəzərə alaraq belə yazır: “Saib o şairlərdəndir ki, hind və Rumda son dərəcə sevilir. Amma vətəninə (Azərbaycanda – Ş.X.) sevilir¹ (Bu fikir E.Braunun araşdırmasının fars dilinə tərcümə edilmiş Tehran, hicri 1316-cı il nəşrindən götürülmüşdür – Ş.X.).

Daha sonra müəllif yazır: “Şübhəsiz ki, Braunun çıxardığı nəticə doğru deyildir. Çünki Rzaqulu xan şəxsən Saib şeirlərini sevməyə bilərdi. Lakin şeirləri Azərbaycan və fars dili anlaşılan bütün ölkələrdə sevilə-sevilə oxunan bu böyük sənətkarı (S.Təbrizini – Ş.X.) inkar edə bilməzdi. Çünki XVII əsrdən bəri Azərbaycanda yazılmış elə bir cüng tapmaq olmaz ki, orada Saib şeirlərindən çoxlu nümunə verilməmiş olsun. Elə bir kitabxana, əlyazmaları saxlanılan muzey yoxdur ki, orada cildlərlə Saib “Divanı olmasın. O, vətəmindən xaricdə də eyni hərarətlə sevilmişdir².

Təxminən yüz iyirmi min beytlik ədəbi irs qoymuş XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında M.Füzuli ədəbi məktəbinin yetirmələrindən biri kimi ustad şair adına layiq görülmüş S.Təbrizi yaradıcılığının həm Şərq, həm də Qərb ədəbi mühitində qazandığı şöhrət təkzibedilməzdir.

İkinci bir tərəfdən isə, onu xüsusilə qeyd etmək istərdik ki, E.Q.Braun Saib yaradıcılığına nüfuz edən, “hər beytində bir dünya gəzdirən (B.Azəroğlu) şairin poeziyasına vurğunluğunu özünün məşhur “İranın ədəbi tarixi kitabının II cildinin ön sözündə Saibin aşağıdakı beytini nümunə gətirməsində axtarmaq lazımdır. Həmin beyt ingilis dilində aşağıdakı kimi tədqim edilmişdir:

Never in one place are found the luscious fruit and blossom fine:
Vain it is for one to hope both teeth and dainties to combine³.

¹ *Həmid Araslı*. Saib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı. – Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri). Bir cildə. Bakı, “Gənclik, 1998, s.563.

² Yenə orada.

³ *Edward G. Browne*. A Literary History of Persia. Volume IV. Cambridge, 1969, p. IX.

Heç vaxt bir yerdə ətirli meyvə ilə çiçəyin açmasının şikayətinə rast gəlməzsən:

Dişlərlə ləzzətli yeməkləri birləşdirmək ümidinə düşmək də insan üçün əbəsdir.

(İngilis dilindən sətiri tərcümə – *Ş.X.*)

Əslində, İranın, o cümlədən Azərbaycanın ədəbi tarixini arxiv materialları, qədim əlyazmaları və Şərqi təzkirəçilərinin əsərləri əsasında araşdırmasının başlıca mövzusunə çevirən E.Q.Braun məhz S.Təbrizinin müdrik, fəlsəfi yüklü, obrazlı beytinin qanadında Kembriç Universitetinin ağışında son dərəcə gərəkli əsərini dünya işığına gətirmişdir. Ədəbiyyatşünas alimimiz Həsən Bicarinin S.Təbrizi yaradıcılığının ingilis şərqşünaslığında öyrənilib araşdırılmasında E.Q. Braunun xidmətlərinin əvəzsiz rolunu qeyd etməsi təsadüfi edyildir. O yazırdı: “Avropa tədqiqatçıları içərisində Saib yaradıcılığı ilə ən çox və daha yaxından məşğul olan alim, professor Edvard Braundur. O, “İran ədəbiyyatı tarixi adlı əsərində Saib Təbrizinin tərcümeyi-halı və yaradıcılığından bəhs etmiş və onun şerhlərindən nümunələr gətirmişdir. Edvard Braun da Saibi XVII əsrin ən böyük şairi hesab edir və Şibli Nemanın sənətkara verdiyi yüksək qiymətlə şərik olur¹.

Qəsidələri, müləmmələri, rübailəri, qitələri, xüsusilə yaradıcılığının şah zirvəsində dayanan lirik qəzəlləri ilə yeni bir üslubun yaradıcısı kimi çıxış edən, məşhurlaşan S.Təbrizi yaradıcılığı haqqında hind ədəbiyyatşünası, şair və ictimai xadimi Şibli Neman Məhəmmədin (1857–1914) urdu dilində yazdığı “Şerül-Əcəm əsərində Saib yaradıcılığına dair fikirlərə istinad edən E.Q.Braun yazırdı: “Şiblinin fikrincə Saib Təbrizli (vəfat etdiyi tarix hicri 1088/1677-8) İranın sonuncu böyük şairi kimi Fərruxi və Mənuçöhrün sadəcə təqlidçisi hesab edilən müasirlərindən ən nəhəngi və ən məşhuru olan Qani ilə müqayisədə ondan çox-çox yüksəklərdə tutulmalıdır. Amma Rzaqulu xan (Nadir şahın oğlu – *Ş.X.*) Saibin (S.Təbrizinin – *Ş.X.*) “şairlərin açdığı cığırdə qəribə bir üslubu var ki, onun (S.Təbrizinin — *Ş.X.*) indiki günlərdə bəyənilmədiyini² yazmışdı.

¹ *Həsən Bicari*. Saib Təbrizi. – Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı, 1960, s.521.

² *Edward G. Browne*. A Literary History of Persia. Volume IV. Cambridge, 1960, p.265.

S.Təbrizi poeziyasının gücü, qüdrəti, hələ şairin sağlığında onun özünün XVII əsrin söz mülkünün zirvəsinə ucaldığını görməsi, hətta tanınmış rus alimi A.Krımskinin onu İran şairlərinin müəllimi adlandırması¹ Səfəvilər dövrü azəri türk ədəbiyyatının mövcud dəyərində sübut sayıla bilər.

Şair, tənqidçi - ədəbiyyatşünas B.Azəroğlunun E.Q.Braun araşdırmasının bəzi cəhətləri haqqında aşağıdakı qeydlərinə diqqət yetirək: “İngilis şərqşünası E.Braun “İran ədəbiyyatı tarixi adlı kitabında Saib Təbrizinin yaradıcılığı haqqında özünün həm mübahisəli, həm də orijinal fikirlərini söyləmişdir: “Hərçənd mənim əqidəmcə, şərqşünas Rionun bütünlükdə “Saib poeziyada yeni üslubun yaradıcısı və İranın yeni şairlərinin ən görkəmlisidir ibarətində mübaliğə vardır. Lakin şübhə yoxdur ki, o, XVII əsrdə parlayan ən böyük şairdir. Fikrimizcə, bu kitabda təfsilatı ilə şərhə layiq yeganə şəxsdir² (B.Azəroğlu bu fikri E.Braunun fars dilinə tərcümə edilmiş Tehran, hicri 1316-cı il, IV cild, s.189-dan götürmüşdür – Ş.X.).

Həsənoğlu və Qazi Bürhanəddindən sonrakı dövrdə azəri türkcəsində klassik şerimizin ən gözəl nümunələrini yaradan İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzulidən sonra müəyyən şerlərini doğma ana dilində yaradan Saib Təbrizi sevilən poeziyasını xalq yaradıcılığı üzərində kökləmişdir.

Görkəmli şairimiz, ədəbiyyatşünas alimimiz Balas Azəroğlunun “Saib Təbrizinin sənət dünyasına həsr etdiyi monoqrafiyasında aşağıdakı fikirlər ölməz şairin əsərlərindəki bəşəri, böyük ideyaların dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində özünün pərəstişkarlarını tapdığını deməyə əsas verir: “Saib Təbrizi hələ sağlığında onun hikmətamiz beytlərini qərəzlə təhlil edən, şairi qiymətdən salmaq istəyən bədxahlara xalq ifadələri ilə çox kəskin cavablar vermişdir.

Düşdü tasım al günəştək ol fələkdən torpağa,
Sadələvhlər tazədən istər edə rüsvay məni.

¹ *A.E.Krımkiy. İstoriə Persii, ee literaturı i dervişskoy teosofii. Tom I. Moskva, 1915.*

² *Azəroğlu. Saib Təbrizinin sənət dünyası. Bakı, “Yazıçı, 1981, s.160.*

Şairin “tası günəş kimi fələyin damından düşmüş, onun səsi və sorağı bütün dünyaya yayılmışdır. Sənətinin işığı yer üzünü tutmuş sənətkarı necə “rüsvey və ya inkar etmək olar?

Yenə də:

Asiman qadir deyil əzsın məni Saib, inan...

Və yaxud:

Sözümün qarşısını almağa var kimdə hünər...

Saib bir şam kimi orta əsrlərdə tez alışıb, tez də sönüb getmədi. Nə də onun poeziyasının qarşısına pərdə çəkmək mümkün oldu. O, sənət göylərində bir günəş kimi parladi, hərarəti ölkədən-ölkəyə yayıldı, işığı əsrlərdən-əslərə keçdi¹.

S.Təbrizinin klassik Azərbaycan poeziyasının inkişafında müstəsna xidmətləri onun qısa, lakonik şerlərinə hopmuş böyük bəşəri fikir və mənalı yüksək sənətkarlıqla həm Şərq, həm də Qərb xalqlarının ürəyinə yol tapmasıdır. Xüsusilə ingilis şərqşünaslığı bu haqda daha cəsarətli fikir söyləmişdir. Elə hesab edirik ki, yuxarıda qeyd olunanlar birinci və axıncı deyildir. Bu böyük Azərbaycan şairinin həyat və yaradıcılığına dair Qərbi Avropa şərqşünaslarının söylədiyi hər hansı bir fikir, yazılmış monoqrafiyalar müqayisəli ədəbiyyatşünaslığımızın tədqiqat obyektindən kənar qalmamalıdır.

İngilis şərqşünaslığının klassik Azərbaycan poeziyası, xüsusilə onun tanınmış sənət adamlarının həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat və tənqidi mətnləri, habelə ingilis tərcümələri əsasında elmi araşdırmaları, təbii ki, ədəbiyyatımızın bədii-estetik dəyərlərini öyrənmək üçün yeganə vasitələr olmuşdur. Fikrimizcə, hər hansı bir xalqın mənəvi dünyasına ya tərcümə, ya da ədəbi tənqid vasitəsi ilə “köç edən ədəbiyyat dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin mirvariləridir. Yəni tərcümə olunan, öyrənilən, tədqiq olunan ədəbiyyat dünya ədəbiyyatı deməkdir. Azəri türk ədəbiyyatı klassiklərinin xeyli hissəsinin fars dilində yazılmasına baxmayaraq onların əsərlərində Azərbaycan ədəbi məktəbinin zəngin ənənələrinin, dini fəlsəfi görüşlərinin bədii inkişafı ədəbiyyatımızın mənəvi varlığının təntənəsini nümayiş etdirmişdir. Lakin Yaxın və Orta Şərq xalqları içərisində öz dəst-xətti, dərin poetik təfəkkürü ilə dünya ədəbiyyatına Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi klassik

¹ *Azəroğlu*. Saib Təbrizinin sənət dünyası. Bakı, “Yazısı, 1981, s.163.

söz sərtaflarını bəxş edən Azərbaycan ədəbiyyatının İran ədəbi tarixində “gizlədilməsi mənəvi varlığımızın saxtalaşdırılması deməkdir. Bu baxımdan yeni nəsil ingilis şərqşünaslarının Azərbaycan ədəbiyyatını Azərbaycan tarixinin paralelləri əsasında daha dərinləndirən və ətraflı tədqiqinə istiqamətləndirilməsinə çalışmaq lazımdır.

Beləliklə bu fəsildə ingilis şərqşünaslarının klassik Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcıları ilə bağlı şərh və təhlillərinin ümumiləşdirilməsi bir daha onu təsdiq edir ki, Azərbaycan-ingilis qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin Orta əsrlər dövrü daha geniş və əhatəli tədqiqatların aparılmasını tələb edir.

§ 2. SƏFƏVİLƏR DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINA DAİR ARAŞDIRMALAR

Qərbi Avropa, o cümlədən ingilis şərqşünaslığında birbaşa azəri türk ədəbiyyatının tarixi haqqında monoqrafik nəşrlərin az olmasının əsas səbəblərindən biri milli mənəvi sərvətlərimizin çox hallarda ərəb, fars dillərində yazıya alınması ilə bağlı olmuşdur. Tanınmış ingilis şərqşünası E.C.V.Gibbin 6 cildlik “Osmanlı poeziyasının tarixi adlı çox qiymətli araşdırması (onun müəyyən hissəsi azəri türk ədəbiyyatının görkəmli sənət adamlarının həyat və yaradıcılıq yolunun tədqiqinə həsr olunmuşdur – Ş.X.) türk dilində yazıb yaradan tanınmış şairlərin əsərlərinin elmi araşdırılmasına həsr olunmuşdur¹. Əslində ingilis oxucusunu Türk əlyazmaları – poeziyası ilə tanış etməyi qarşısında əsas məqsədə çevirən bu nəşrin Azərbaycan – ingilis qarşılıqlı ədəbi əlaqələri tarixində müstəsna rolu və əhəmiyyəti ölçüyə sığmazdır.

Britaniyanın tanınmış qadın yazıçısı A.S.Byattın (o, 1990-cı ildə nəşr etdirdiyi “Mülk adlı romanına görə Britaniyadakı ən yüksək Buker mükafatına layiq görülmüşdür – Ş.X.) “Qısa ömürlər əsərində Türk dünyası, o cümlədən Türk əlyazmalarının dünya sivilizasiyasında əlamətdar yeri incə məqamları ilə qələmə alınmışdır. Həmin əsərin bir

¹ E.J.W. Gibb. A History of Ottoman Poetry. Volume I. London, 1958; Vol. II, London, 1959; Vol. III, London, 1960; Vol. IV, London, 1961; Vol. V. London, 1962; Vol. VI, London, 1963.

yerində oxuyuruq: “Və əgər o, Türk əlyazmalarını oxumağı bacarmasaydı, özünün ən dramatik kəşflərini heç vaxt yaratmazdı¹.”

Tarixi inkişafın ayrı-ayrı mərhələlərində Azərbaycanın bir sıra Şərqi, eləcə də Qərbi xalqları ilə iqtisadi, siyasi, mədəni və ədəbi əlaqələrinin ən aydın ifadəçilərinə çevrilən türk əlyazmaları müxtəlif dövrlərdə dünyanın bir sıra kitabxanalarına, yaxud muzeylərinə daşınmışdır. Bu isə həmin ölkələrdəki alimlərin, ixtiraçıların və onlarla sənət sahiblərinin nəzər diqqətini cəlb etmiş, onlar bu əlyazmalarından çox-çox faydalanmışlar. Türk xalqlarının, o cümlədən azəri türklərinin zəngin mənəvi sərvəti - qədim əlyazmalarının Qərbi Avropada, o cümlədən İngiltərədə ən görkəmli alim və yazıçıların yaradıcılığına göstərdiyi təsir isə təkzibedilməzdir.

Əslində elmin, o cümlədən ədəbiyyatşünaslıq elminin hər hansı bir problemin araşdırılmasında gətirdiyi yeniliyin çox vaxt həmin problemin həllindən çox yeni problemlər yaratdığı fikri ilə heç cür razılaşmaq olmaz. Fikrimizcə, ədəbiyyatşünaslığın ən mühüm sahələrindən biri olan müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq apardığı hər hansı bir təhlil və müqayisədə “su daşının vəzifəsini yerinə yetirir. Daha doğrusu onun üzə çıxardığı hər hansı bir material ciddi müqayisələr və təhlillərlə həmin “su daşından keçirilib belə bir mənəvi sərvətə ehtiyacı olan oxucu üçün ən incə mətləblərin açıqlamasını yaradır.

Ərəbdilli, farsdilli ədəbiyyatımız azəri türklərinin qoşa qanadırsa, doğma – azəri türk ləhcəsində yazılan mənəvi sərvətimiz bu qoşa qanadın vəhdətində xalqımızın ürəyini xatırladır. Ona görə ki, “Azərbaycan dilində yaranan yazılı ədəbiyyat istər məfkurə, mövzu baxımından, istərsə də janr, forma və vəzn nöqtəyi-nəzərindən iki mənbə ilə – bir tərəfdən, zəngin Azərbaycan folklor ədəbiyyatı və qədim ümumtürk yazılı abidələri ilə, digər tərəfdən isə artıq farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatında sabitləşmiş ərəb-fars ədəbi qanun-qaydaları ilə bağlı² olmuşdur.

E.C.V.Gibbin “Osmanlı poeziyasının tarixi araşdırması Azərbaycan türk poetik fikrinin müəyyən aydınlığını yaratsa da, milli poetik varlığımız daha çox türk, Osmanlı poeziyası kimi təqdim edilmişdir. Azəri türk ədəbiyyatına dair tədqiqlərində klassik Azərbaycan

¹ *A.S.Byatt. Brief Lives. – New Writing. Vol. 8. London. Published by Vintage, 1999, p.63.*

² *C.V.Qəhrəmanov, K.H.Allahyarov. Müqəddimə. – XIII–XVI əsrlər Azərbaycan şeri. Bakı, “Elm, 1983, s.7-8.*

ədəbiyyatına dair maraqlı elmi fikirləri ilə çıxış edən görkəmli türk alimi M.F.Köprülüzadənin (1896–1966) aşağıdakı qeydlərində tarixi bir həqiqət vardır: “Yalnız ədəbi nüfuz və təsirinin vüsət və davamı deyil, əsərinin baş qiyməti etibarilə də türk ədəbiyyatının siması olaraq tanıdığımız Füzuli İraq türkmənlərindəndir və ləhcəsi etibarilə azəri ünvanı verdiyimiz lisan dairəsinə mənsubdur. Əski təzkirəçilərimizdən son Avropa müstəşriqlərinə qədər Füzulidən bəhs edənlər bu həqiqəti az-çox idrak etmişlərsə də, Gibb, Huar, Krımski də daxil olmaq üzrə heç biri Avropa ədəbiyyatının təkamülünə əsla vaqif olmadıqlarından, onu Osmanlı ədəbiyyatı dairəsində izaha çalışmışlar və təbii bu söylərində heç müvəffəq olmamışlardır¹. Alman şərqşünası Baron von Hammer – Purqştallın 1836–1838-ci illərdə nəşr etdirdiyi dördcildlik “Osmanlı poetik incəsənətinin tarixi adlı kitabından sonra E.C.V.Gibbin araşdırması Türk ədəbiyyatı tarixinin və onun inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsində xüsusilə əhəmiyyətlidir.

İndiyə qədər ərəb və fars ədəbiyyatlarının, ələlxüsus bu ədəbiyyatların tarixinə daxil edilmiş azəri türk ədəbiyyatının müəyyən qədər Qərb oxucularına yaxşı məlum olduğunu qeyd edən E.C.V.Gibb həmin araşdırmalara əsasən “türklərin ədəbiyyatı olmadığı kimi yersiz, məntiqsiz fikrin yanlış olduğunu yeni nəşri ilə bir daha sübuta yetirmişdir. Lakin müəllifin özünün göstərdiyi kimi o, Baron von Hammer-Purqştallın kitabından fərqli olaraq iki min iki yüz türk şairindən onunun yaradıcılığına müraciət etsə də, yeni araşdırmasında qarşısına qoyduğu əsas məqsəd yaddan çıxmış, unudulmuş ədəbiyyat məsələləri ilə Qərb, eləcə də ingilis ədəbi elmi ictimaiyyətini tanış etməkdən ibarət olmuşdur. Onu da əlavə edək ki, bu araşdırma Şərq, o cümlədən Türk ədəbiyyatı haqqında çox bəsit təsəvvürü olan ingilis oxucusu üçün nəzərdə tutulsa da, ədəbiyyat tariximizin inkişaf mərhələlərinin, xüsusilə klassik ədəbiyyat tariximizin bir sıra maraqlı məqamları haqqında elmi açıqlama, qeyd və təhlilləri müqayisəli ədəbiyyatşünaslığımız üçün çox faydalı və əhəmiyyətlidir.

Bədii estetik fikir tariximizin əsas inkişaf meyilləri, bir sıra dini, fəlsəfi, ədəbi problemlər klassik şairlərimizin, xüsusilə Azərbaycan Səfəvilər dövrü ədəbiyyatının nümayəndələrinin yaradıcılığında daha dolğun əks olunmuşdur. Bu baxımdan yalnız Yaxın Şərq xalqlarının ədəbiyyatına deyil, eləcə də Qərbi Avropa xalqlarının bu və ya digər

¹ *Köprülüzadə Məhəmməd Fuad*. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı, “Sabah” nəşriyyatı, 1996, s.9.

sənət adamlarının yaradıcılığına müəyyən təsir göstərən bu dövr ədəbiyyatının müqayisəli ədəbiyyatşünaslığımızda öyrənilməsi xüsusi diqqət tələb edir.

Azərbaycan Səfəvilər dövrü ədəbiyyatı ingilis şərqşünaslığının, eləcə də ədəbiyyatının daha çox müraciət etdiyi aktual bir mövzu kimi ədəbiyyatşünaslığımızda ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Müxtəlif dövrlərdə bu mövzu haqqında ingilis mənbələrində gedən hər hansı məlumat, yaxud monoqrafik nəşrlər Azərbaycan Səfəvilər hakimiyyətinin beynəlxalq arenada, habelə İngiltərə ictimai, siyasi, mədəni həyatında güclü rezonansı və təsiri ilə əlaqədar olmuşdur.

“Azərbaycan – Avropa qarşılıqlı ədəbi əlaqələri adlı çox aktual və dəyərli məqalələr toplusuna yazdığı ön sözdə mərhum professor Arif Hacıyev həmin dövrün ədəbi əlaqələr prizmasından tədqiqata gətirilməsi haqqında daha cəsarətli fikir söyləmişdir: “Azərbaycanın, sonralar, xüsusilə Azərbaycan dövlətinin Səfəvilər dövründə geniş beynəlxalq, eləcə də ədəbi əlaqələri olmuşdur¹.

Lakin Səfəvilər dövründə poeziyanın “müdhış bir süquta uğradığı tezisini E.Q.Braunun “İranda ədəbi tarixi kitabında öz əksini tapdığını qeyd edən ingilis alimi Rocer Seyvəri əslində Səfəvilər sülaləsi zamanı şəer və ədəbiyyatın daha da vüsət aldığı aydınlaşdırmağa səy göstərmişdir. E.Q.Braunun aşağıdakı təzadlı fikri isə onun azəri türk ədəbiyyatına dərinlən nüfuz edə bilməməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Həmin şəerh və təhlilə diqqət yetirək: “Səfəvilər dövrünün daha çox maraq doğuran və ilk baxışdan müəmmalı görünən hadisələrindən biri İranda onun (Səfəvilər hakimiyyətinin – Ş.X.) iki əsrlik hakimiyyəti dövründə görkəmli şairlərinin qeyri-adi sayda çatışmazlığıdır... Tuhfə-i-Sami və digər müasir təzkirəçi və tarixçilərin, şairlərin saysız-hesabsız adlarını çəkməsinə baxmayaraq birinci yerdə dayanmağa layiq olan (əgər biz Herat məktəbinin sözün həqiqi mənasında fədailəri olan Cami, Hatifi, Hilali və Xorasanın digər şairlərini kənarlaşdırsaq) çətin ki, bir şair tapılsın. Teymurun yetmiş illik tufanlı, fırtınalı həyatı ərzində böyük Hafızdən başqa ən azı səkkiz, yaxud on şair var idi, o (Hafiz – Ş.X.) İran ədəbiyyatında ona etinasızlıq göstərə bilməyən bütün şairləri ötüb keçmişdi. İranda Səfəvilər hakimiyyətinin mövcud olduğu iki yüz iyirmi il ərzində nə qədər ki, mən nəzərə çarpan belə

¹ A.A.Qadjiyev. Problemi izuçeniə azərbaydjansko-evropeyskix literaturnix vzaimosvəzey. – Azerbaydjansko-evropeyskie literaturnie vzaimosvəzi. Baku, “Glm, 1985, s.6.

bir xidməti, yaxud özünəməxsusluğu çətin də olsa özüm üçün müəyyənləşdirə bildim. Və mən düşünərək də deyirdim ki, “İranda İrandan olan bir qrup istedadlı şairlər üçün Şirazlı Ürfi (ölüm tarixi əsrimizin 1590-cı ili) və İsfahanlı Saib (ölüm tarixi əsrimizin 1670-ci ili) ola bilsin ki, daha mötəbər və tanınmışları Hindistanda “Böyük Moğulların sarayının bəzəyi olmuşlar və onlar çox hallarda mühacirlərin oğullarının qələbəsi deyildilər, sadəcə olaraq İrandan Hindistana qazanc dalınca getmiş insanlar idi və onlar qazanc əldə etdikdən sonra geri vətənlərinə dönmüşdülər. Bu onu göstərir ki, əsasən Səfəvi şairlərinin siyahısını belə məhdud göstərən himayədarlığın çatışmazlığı kimi istedadın da çatışmazlığı çox olmamışdır¹.

“Həmin zamanlarda İranda, başqa sözlə desək Səfəvilər kimi belə dünyagörüşlü və parlaq şairlərin üzə çıxıb-çıxmadığını İran alimi Mirzə Mühəmməd Xan Qəzvindən sorğu edən E.Q.Braun onun 1911-ci il 24 may tarixli məktubuna əsasən yazırdı: “Hər ehtimala qarşı buna şəkk-şübhə ola bilməz ki, Səfəvilər hakimiyyəti dövründə İranda ədəbiyyat və poeziya elə bir dərin tənəzzülə uğramışdır ki, birinci rütbəli elə bir şair yoxdur ki, o, bu epoxanı təmsil etməyə layiq olsun².

Rocer Seyvəri “İran Səfəvilər hakimiyyəti altında adlı çox maraqlı kitabının “Səfəvilər hakimiyyəti altında intellektual həyat bölməsində ədəbiyyat məsələlərinə daha ciddi müdaxilə və münasibətini ifadə etmişdir. O, Səfəvilər dövrü ədəbiyyatının tənəzzülə uğradığına qarşı E.Q.Braunun Mirzə Mühəmməd Xan Qəzvininin məktubu əsasında təhlil və şərhlərinə açıq alim münasibətini bildirmiş, yuxarıda qeyd etdiyimiz problemlərin şərhində daha real ümumiləşdirmələr aparmağa səy göstərmişdir.

Mirzə Mühəmməd Xan Qəzvinin Səfəvilər dövrü ədəbiyyatı və poeziyasının tənəzzülə uğradığının əsas səbəblərinin şərhində E.Braunun ümumiləşdirmələrinin birtərəfli olduğunu qeyd etmişdir. R.Seyvəri, E.Q.Braunun həmin dövrdə təhsil, poeziya, mistisizm və hətta fəlsəfənin mövcud olmadığını təsdiq etməsinə, hətta E.Q.Braunun ölümündən sonra bir neçə onilliklər bu fikrin tənqidə məruz qalmadan qəbul olunduğu³na açıq etirazını bildirmişdir.

¹ *Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume IV. Cambridge, 1969, pp.24-25.*

² Yəni orada, s.26.

³ *Roger Savory. Iran under the Safavids. Cambridge University Press, 1980, pp.204-205.*

Çex alimi Yan Rıpkanın “İran ədəbiyyatının tarixi kitabında Səfəvilər ədəbiyyatına həsr etdiyi bölmə bu sözlərlə açılır: “Səfəvilər dövrü ədəbiyyatı adətən tənəzzül ədəbiyyatı kimi qəbul edilir və o (Yan Rıpka – *S.X.*) belə bir əsassız, səthi ümumiləşdirmə aparır ki, “şairlərə, onların əsərlərinə və onların dəfn olunduğu yerlərə açıq-aydın marağın çatışmazlığı vardı. Bu yalnız Qərb alimlərinin deyil, eləcə də əksəriyyət İranlıların, o cümlədən on doqquzuncu əsrin tənqidçisi Rza Qulu Hidayətin və 1951-ci ildə dünyasını dəyişən şair-Laureat Baharın fikri idi¹.

R.Seyvərinin fikrincə, Ehsan Yar-Şaterin 1974-cü ildə nəşr olunmuş “Səfəvi ədəbiyyatı: İnkişaf, yoxsa Tənəzzül adlı əsaslı kitabından sonra E.Q.Braun, Mirzə Mühəmməd Xan Qəzvini, Yan Rıpka və başqalarının kəskin, xoşagəlməz fikirləri bütövlükdə tənqidi təhlillərə məruz qaldı².

Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı, akademik Həmid Araslı Səfəvi dövründə yaranmış ədəbiyyat və şerin müdhiş bir süquta uğradığını bəyan edən bəzi tarixçi və ədəbiyyatşünasların qərəzli mövqeyinə haqlı olaraq etirazını bildirmiş, bunu onların tarixi haqsızlıq və anlaşılmazlığı kimi kəskin tənqid etmişdir.

Əslində Azərbaycan ədəbiyyatının Şah İsmayıl Xətaiyə qədər, eləcə də onun hakimiyyəti dövründə və sonrakı əsrlərdə böyük inkişaf yolunu yüksək qiymətləndirən H.Araslı yazırdı: “Bəzi tarixçi və ədəbiyyatşünasların Azərbaycan dilinə bələd olmaması və ya yuxarıdan baxması belə bir zahiri təsəvvür meydana gətirmişdir ki, guya Səfəvilər sülaləsi zamanı şer və ədəbiyyat müdhiş bir süquta uğramışdı. İranda bir nəfər də olsa qüdrətli şair yetişməmişdi. Əlbəttə, biz bu alimlərdən soruşa bilmərik ki, onlar Nizami Gəncəvi məktəbinin istedadlı müdavimlərindən olan Vəhşi Kirmani və onun kimi başqa şairlərin qüdrətli sənətkar olduqlarını niyə inkar edirlər? Bu iddia onların şəxsi zövqlərindən asılıdır. Lakin onu qeyd etməliyik ki, onların bu fikri ilə heç bir zaman razılaşmaq olmaz. Çünki onların bu iddialarında bir tarixi haqsızlıq və anlaşılmazlıq vardır³.

¹ Yəne orada, p.205.

² Yəne orada, s.205.

³ *Həmid Araslı. Şah İsmayıl Xətəinin yaradıcılığı. – Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri). Bir cildə. Bakı, “Gənclik, 1998, s.301.*

Həbib, Şahi, Süruri Kişvəri, Füzuli, Tüfeyli kimi şairlərin Səfəvilər dövrü ədəbiyyatımızın və şerimizin yüksəlməsində, ana dilimizdə gözəl sənət əsərlərinin yaranmasında misilsiz xidmətləri olan Şah İsmayıl Xətai görkəmli, qüdrətli bir şair kimi Səfəvilər dövlətinin ideyalarının təsvir və tərənnümündə incə ruhlu əsərləri ilə nəinki Şərqdə, eləcə də Qərbdə geniş şöhrət qazanmışdır.

“Azəri ədəbiyyatının ümumi təkamülündə Xətəinin mövqeyini izah üçün şüni söyləyəlim ki, hürufi əqaidinə də tərəfdar olan bu şair, sərəhətən Nəsiminin müəqqib və müqəllididir. Yalnız mövqeyi və xitab etdiyi zümərənin mahiyyəti etibarilə onda xalq ədəbiyyatı təsiri çox daha qüvvətlidir. Nəsimidən Həbibiyə qədər rəngi-sufiyanəyi şəkənlə mühafizə etməklə bərabər az-çox dadını bir mahiyyət alan Azəri ədəbiyyatı Xətai ilə rəci bir hərəkət yaparaq, təkrar Nəsimi dairəyi-nüfuzinə girmişdir. Məməfih, bu Azəri ədəbiyyatının təkamülü – təbiiyyəsi üzərində payidar bir təsir yapamayıaraq, sadəcə məzhəbi bir zümərə ədəbiyyatının təməlini qurmuş və Azəri şəri Füzuliyə qədər yenə əski məcrasını təqib etmişdir¹. Bu fikirlər M.F.Köprülüzadəninindir. Azəri türk ədəbiyyatının klassiki səviyyəsinə yüksələn Ş.İ.Xətəinin nəinki Azəri türk ədəbiyyatının təkamülündə, eləcə də Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələrinin inkişafının ən yüksək mərhələsində İngilis şərqşünaslığının, habelə İngilis dramaturgiyasının bu böyük şəxsiyyətə və onun sənət varlığına biganə qala bilmədiyini, ayrı-ayrı əsərlərdə Xətai obrazının səciyyəsinə xüsusi diqqət yetirdiyini araşdırmaq çox-çox əhəmiyyətlidir.

İngilis tarixçi şərqşünas alimi Rocer Seyvəri Səfəvi dövrü ədəbiyyatı və şerinin özünəməxsus cizgilərini təhlil edərək bir sıra Avropa alimlərinin fikirlərinə tənqidi münasibətini ifadə etmişdir. “Hindistan janrı məktəbinin Səfəvi ədəbiyyatı və poeziyası əhatəsində götürülməsinin şərti qəbul edilməsini nəzərə alan müəllif aşağıdakı ritorik suala müraciət etmişdir: “... bəs Səfəvi poeziyasının fərqli xüsusiyyətləri və Səfəvi dövrünün ədəbi ölçüləri hansılardır?²

Və bu suala müəllifin ümumiləşdirilmiş cavabı müəyyən məziyyətləri ilə diqqəti cəlb edir: “Əvvəla, Səfəvi şairləri öz şerlərini “tənəzzül ədəbiyyatının bir hissəsi hesab etməmişlər. Əksinə, bu dövrün əsas şairləri özlərini çox yüksək səviyyəli şairlər hesab etmişlər və

¹ Köprülüzadə Məhəmməd Fuad. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı, “Sabah nəşriyyatı, 1996, s.20.

² Roger Savory. Iran under the Safavids. Cambridge University Press, 1980, p.210.

onlar “eləcə də öz dövrlərini ədəbi çiçəklənmənin və səmərəli yaradıcılıq fantaziyasının zamanlarından biri sanmışlar. Onların fikrincə, bu dövr minlərlə poetik ideyaları dünyaya gətirmişdir, düşüncə, fikrinin itiliyinə və onun reallığının zənginliyinə, obrazlarının yeniliyinə görə digər dövrləri ötüb keçmişdir¹.

Rocer Seyvərinin Səfəvi dövrü ədəbiyyatına, xüsusilə poeziyasına dair mühakimələrində bir sıra təzkirəçi, alim və ədəbiyyat tarixçilərinin fikirlərinə qarşıdurmada müəyyən tarixi həqiqət və faktlara söykənc vardır. İstər Qəzvininin, istərsə də digər şərqşünas alimlərin Səfəvi şahlarının öz dövrünün şairlərinə bəslədiyi loyallığı, biganəliyi açıb-ağartdığını “yalan, böhtan kimi qiymətləndirən R.Seyvəri yazır: “... şahların bir çoxlarının özləri şer yazmışlar, onlar (şahlar – Ş.X.) və bu tacidarların ailəsinin digər üzvləri olan şairlərin və nadir, qiymətli kitabları toplayan adamların, xəttat və musiqiçilərin havadarları olmuşlar. I Şah İsmayıl, Xətai təxəllüsü ilə əsasən azəri türkcəsində şerlər yazmışdır. Sultan Məhəmməd Şah isə Fəhmi təxəllüsü ilə şerlərini yaratmışdır².

XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Səfəvi dövlətinin yaranmasını “yalnız İran və onun birbaşa yaxın qonşuları üçün deyil, bütövlükdə Avropa üçün çox böyük tarixi əhəmiyyətli bir hadisə olduğunu³ göstərən Edvard Q.Braun bu dövrün əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərini dəyərləndirmiş, həmin dövrdə İranda diplomatik missiyada, yaxud ticarət əlaqələrində iştirak edən avropalıların memuar, xülasə və esselərinin qısa icmal haqqında ingilis oxucusunda müəyyən təsəvvür yaratmışdır. Çoxsaylı kiçik yarımbaşlıqlarla təqdim olunan onlarla çox gərəklı mövzuları əsasən Azərbaycan Səfəvi sülaləsinə xas əlamətdar problemlərin şərh və təhlili Azərbaycan-Avropa qarşılıqlı əlaqələrinin çox intensiv və ədəbiyyatşünaslığımız üçün çox gərəklı bir mərhələsinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ələlxüsus “böyük fars şairi Firdovsinin klassik “Şahnamə əsərində bütün türk və fars ziyalılarına yaxşı məlum olan İran və Turan arasında qədim münafişə⁴nin qısa tarixcəsinə diqqət yetirən Edvard Q.Braun, Səfəvilərin səkkiz əsr yarım keçən zaman kəsiyindən sonra İranın ad, etibar, şərəfinin özünə qaytarılmasında, “xalqın yenidən bir

¹ Yenə orada, s.210.

² Yenə orada, s.206.

³ *Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume IV. Cambridge, 1969, p.3*

⁴ Yenə orada, s.13.

xalq kimi oyanışında böyük güc-qüdrətini görüb qiymətləndirmişdir. O, istər Sultan Səlimin, istərsə də Səfəvi dövlətinin banisi Şah İsmayılın hər iki xalqın — azəri türklərinin və farsların hər birinin ayrılıqda müdafiəçi, tərəfdarı olduğunu¹ qeyd edərək yazırdı: “Sultan Səlim və Şah İsmayılın hər ikisi böyük şairlik istedadına sahib idilər, birinci demək olar ki, yalnız farsca, sonrakı isə Xətai təxəllüsü ilə demək olar ki, yalnız türkcə yazırdı².”

Ş.İ.Xətəinin azəri-türkcəsində yaratdığı “Divanı, “Nəsihənamə adlı məsnəvisi, “Dəhnamə adlı poeması, mənzumə və lirik qoşmaları Azərbaycan ədəbi-bədii irsinin, zəngin xalq ədəbiyyatı ənənələrinin tanınmış xələfini həm diplomatiya, həm də ədəbiyyat aləmində daha da şöhrətləndirmişir. İ.Nəsimi ilə M.Füzuli arasında yaranan Azərbaycan poeziyasında sönməz sənət ulduzuna çevrilən Ş.İ.Xətai klassik ədəbiyyatımızda özünəməxsus yer tuta bilmişdir.

Rocer Seyvəri 1873-cü ildə Londonda “İranda Venesiyalıların səyahətləri (“Travels of Venetians in Persia, Hakluyt Society, London, 1873. p.206) adlı kitabında Venesiyalı tacirin dili ilə Səfəvilər hökmdarı Şah İsmayıl Xətəinin nüfuzunu, güc və qüdrətini belə təqdim etmişdir: “Bu Sofi (Sufi) öz təbəələri, ələlxüsus öz əsgərləri tərəfindən Allah kimi sevilir və sitayiş edilirdi. Onun əsgərlərinin çoxu döyüşə zireh və dəbilqəsiz girir, öz tacıları İsmayılın onları bu döyüşdən salamat çıxaracağına inanırdılar. İndi bütün Səfəvilər İranda Allahın adı unudulmuşdur və yalnız onun yerinə İsmayılın adı çəkilir. Əgər bir kəs atını çapanda yıxılrsa, ya da atdan düşsə, o adam dikəlib üzünü Allaha yox, Şeyxə (Şah İsmayıl Xətəiyə – Ş.X.) tutur, onun adını iki cür çəkir: əvvəlcə Şeyx Allah, ikinci dəfə peyğəmbər kimi: Müsəlmanlar [la ilaha illallahi va Muhammadun rasulallahi] dediyi kimi, Səfəvilər [La ilaha ilallahu va İsmā'il vali allahi] deyirdilər. Bundan başqa hər bir kəs, xüsusilə onun əsgərləri onu (Ş.İ.Xətəini – Ş.X.) ölməz, əbədi hesab edirdilər³.”

Ötən əsrin 50-ci illərindən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Şah İsmayıl Xətəinin mövqeyinin, ictimai-siyasi, xüsusilə ədəbi fəaliyyətinin ən incə məqamlarına toxunan tədqiqatçı alim Əzizağa Məmmədovun “Şah İsmayıl Xətai monoqrafiyasındakı bir məqama diqqət yetirək: “Bir sıra Azərbaycan şairlərini öz sarayında himayə edən

¹ Yəne orada. s.12.

² Yəne orada, s.12-13.

³ *Roger Savory. Iran under the Safavids. Cambridge University Press, 1980. p.24.*

Xətai, ədəbiyyatımızın gələcək inkişafı üçün əsaslı bir cığır açmışdır. Həbib, Şahi kimi görkəmli Azərbaycan şairləri Şah İsmayılın sarayında yaşayaraq yüksək mövqə qazanmışdır. Səfəvi sarayında tez-tez düzəldilən ədəbi məclislərə başçılıq edən Həbib “Məliküşşüəra adı ilə şöhrət tapmışdır. Sarayda görkəmli sənətkar hesab edilərək “Şahi təxəllüsü ilə şöhrətlənən başqa bir şairin təsirini hətta sonralar böyük Füzulidə görürük¹.

Həbib, Füzuli, Susəni bəy, Tufeyli, Yusif bəy kimi tanınmış şairlərin azəri türkcəsində yazdıqları şeirləri haqqında müəyyən məlumatları verən Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzə (1517–1576) 1550-ci ildə fars dilində yazdığı “Təhfeyi-Sami adlı təzkirəsində fars mədəniyyətinin güclü təsiri altında daha çox Azərbaycan şairlərinin farsca yazdıqları (o, hətta bütün əsərlərini azəri türkcəsində yazmış atası Şah İsmayılın yalnız farsca yazdığı şerdən bir beyti nümunə götürmüşdür – *Ş.X.*) şeirlərdən nümunələr vermişdir².

Azəri türkcəsində, eləcə də fars dilində şeirlər müəllifi kimi tanınan Sadiqbəy Əfşar “Məcməulxəvass təzkirəsində Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründən I Şah Abbasın zamanına qədər nə az, nə də çox, düz 332 şairin yaradıcılığından bəhs etmişdir.

Şah İsmayıl Xətəinin sarayında Yaxın Şərqi bir sıra görkəmli sənət adamlarının, o cümlədən Mövlana Rükunəddin Şirazinin ədəbi fəaliyyəti Səfəvilər dövrü ədəbiyyatının geniş əhatə dairəsini və yaxşı tanındığını bir daha təsdiq edir.

İlk Səfəvilər hakimiyyəti dövründə, xüsusilə Çaldıran müharibəsindən sonra Şah İsmayıl Xətəinin mədəniyyət və ədəbiyyatın inkişafı sahəsində gördüyü işlər təzkirəçilərin, eləcə də ingilis şərqşünaslarının əsərlərində müəyyən cizgiləri ilə diqqəti cəlb edir. Səfəvi dövlətində saray və ordu dili olaraq qalan azəri türkcəsi əslində rəsmi dövlət və diplomatiya, eləcə də ədəbiyyat və poeziya dili kimi geniş şöhrət qazanmışdı. Səfəvilər dövründə İranda və Azərbaycanda rəsmi dil ikiləşmiş “Səfəvi dövlətinin siyasi hüdudları daxilində yaşayan və əhalinin tərkibinə görə yerlərdə əksəriyyəti təşkil edən azərbaycanlılara (azəri türklərinə – *Ş.X.*) fərmanlar, əmrlər –

¹ Əzizəğa Məmmədov. Şah İsmayıl Xətai. Bakı, “Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1961, s.29.

² Əzizəğa Məmmədov. Şah İsmayıl Xətai. Bakı, “Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1961, s.34.

azərbaycanca (azəri türkcəsində – *Ş.X.*), farslara isə fars dilində göndərilmişdir¹.

Qərbi Avropa şərqşünaslığında Şah İsmayıl Xətəinin daha çox şairlik istedadı və qüdrətindən ilk dəfə bəhs edən fransız alimi Hammer Jozefdir, ingilis alimi Şarl Rio Londonun Britaniya muzeyi üçün tərtib etdiyi “Britaniya Muzeyindəki Türk əlyazmalarının kataloqunda (“Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum) Şah İsmayıl Xətəinin Britaniya muzeyində saxlanılan divanının, şerlərinin və “Nəsihətnamə əsərinin qısa xülasəsini təqdim etmişdir.

Şərqşünas V.B.Minorski Şah İsmayıl Xətəi poeziyasının Qərbi Avropa, xüsusilə ingilis şərqşünaslığında əhatəli öyrənilməsində mühüm xidmətləri ilə seçilir. Müəllifin 1942-ci ildə Londonda nəşr etdirdiyi “I Şah İsmayılın poeziyası (“The Poetry of Shah Ismail I) adlı əsəri (əsr altı hissə ilə təqdim edilmişdir – *Ş.X.*) giriş, Şah İsmayıl Xətəi Divanının Qərbi Avropanın ayrı-ayrı kitabxanalarında qorunub saxlanılan qədim əlyazmalarının təsviri, şairin zəngin poeziyasının dili və vəzni, həmin şerlərin məzmunu və tarixi, bədii obrazları haqqında təsvir və təhlilləri özündə cəmləşdirmişdir. Kitabın sonuna isə Şah İsmayıl Xətəinin azəri türkcəsində yazdığı 19 şeri və həmin şerlərin ingilis dilinə tərcüməsi daxil edilmişdir².

Azərbaycanın Səfəvilər dövründə (1501–1736) Şərqlə, eləcə də Qərblə geniş beynəlxalq, mədəni və ədəbi əlaqələrinin tədqiqi əsasən sonrakı əsrlərə təsadüf etsə də, həmin dövrün təzkirəçi, tarixçi, səyyah və alimlərinin məlumatlarında Azərbaycan–Avropa, Azərbaycan–ingilis ədəbi əlaqələrinə dair dəyərli faktik qeydlərə rast gəlmək mümkündür. Əvvəla, XV əsrin əvvəllərində İranda və Azərbaycanda Səfəvi sülaləsinin dirçəlməsini “Yalnız İran və onun yaxın qonşuları üçün deyil, bütövlükdə Avropa üçün çox böyük tarixi əhəmiyyətli hadisə³ olduğunu göstərən E.Q.Braunun aşağıdakı fikri xüsusilə diqqəti cəlb edir: “Əhəmiyyətli və zəngin materiallarının əldə edilməsi mümkün olduğuna baxmayaraq Səfəvi sülaləsinin hələ mükəmməl tarixi yazılmamışdır⁴.

¹ Yəne orada, s.19.

² V.Minorski. The Poetry of Shah Ismail I. London, 1942.

³ Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume IV. Cambridge, 1969, p.3.

⁴ Yəne orada, s.4.

İngilis şərqşünaslarından Ser Con Məlkolmun və Ser Klements Markhamın İranın tarixinə həsr etdikləri kitablarından gələn xülasə və müddəalar bizi maraqlandıran məsələlərin əhatəli təsvirində müasir tələblərə cavab vermir və onlar çox məhdud materiallar əsasında yazılmış, mötəbər mənbələrə istinad olunmamışdır. E.Q.Braunun əldə etdiyi mötəbər, müxtəlif zəngin mənbələr, əlyazmaları, həmin dövrün açıq mənzərəsini yaradan “sənədlərin poliqlot xarakteri məhz həmin dövrün siyasi, mədəni və ədəbi əlaqələrinin tədqiqində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İranda yeddinci əsrin ortalarında ərəb işğalı ilə Zərdüştdininin və Sasani imperiyasının süquta düşər olduğunu göstərən E.Q.Braun ingilis şərqşünası R.C.Yotsonun ilk dəfə 1866-cı ildə Londonda nəşr etdirdiyi “On doqquzuncu əsrin əvvəllərindən 1858-ci ilə qədər İranın tarixi adlı araşdırmasının keçmişə nəzər adlı xülasəsinə istinad edərək öz ümumiləşdirmələrində İran tarixində türklərin böyük rolunu görə bilmişdir. XIII əsrin ortalarında monqolların, yaxud tatarların İranda ərəb xəlifətini darmadağın etdiyini açıqlayan müəllif yazırdı: Bu bir həqiqətdir ki, “hər iki mühüm hadisədən əvvəl də, sonra da, müstəqil, yaxud qazimüstəqil sülalələr İranda hökmdarlıq etmişlər. Amma bu sülalələr bütövlükdə türk, yaxud tatar mənşəli olmuşlar, məsələn Qəzvinilər, Səlcuqlar, Xarəzmşahlar, Çingizxan və Teymur və fars kimi Buvahidlər yalnız qədim İran imperiyasının bir hissəsinə nəzarət etmişlər. Səfəvi sülaləsi isə İranı “yenidən bir xalq etmək, müstəqil, mərkəzsevər, qüdrətli, Böyük Şah Abbasın (1587–1628) dövründə Sasani imperiyasına məxsus ərazidə öz sərhədləri içində seçib-sayımaq şərəfinə nail oldu¹.

Farsların bir məsəlində deyildiyi kimi, Səfəvilər dövründə “Nisfi cahana (cahanın, dünyanın yarısına) çevrilən, paytaxtı İsfahana köçürülən Səfəvilər dövləti Avropanın hər bir ölkəsindən diplomatik missiyaların, ticarət və mədəni əlaqələrin müxtəlif adamlarını nəinki bu ölkə ilə tanış etdi, eləcə də onun güc-qüdrəti, şöhrəti haqqında həmin ölkə xalqlarına bu yeniliklərin sədasını çatdırdı.

Səfəvi dövrünün tanınmış tarixçisi, şair və xəttatı İsgəndərbəy Münşinin (1560/61–1634) təxminən 1630-cu ildə fars dilində yazdığı “Tarix-i aləm arayı Abbasi (“Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi) əsərindən bəzi seçmə müddəa və təsvirlərə münasibətini bildirən

¹ Edward G. Browne. A Literary History of Persia. Volume IV. Cambridge, 1969, pp.3-4.

R.Seyvərinin həmin dövrün ictimai-siyasi, ədəbi hadisələrinə açıq və real baxışlarının məcmusu kimi qiymətləndirilməlidir. Müəllif I Şah Abbasın (1587–1629) “Böyük katiblərindən və saray tarixçisi kimi tanınmış İ.Münşinin tarixi xronikasındakı həqiqətlərin – Qəzvininin yuxarıda qeyd etdiyimiz mühakimələrinin tamamilə əsassız olduğunu tədqiqatına daxil etdiyi tərcümə nümunələrində bir daha təsdiq etməyə səy göstərmişdir.

İ.Münşinin əsərindən götürülən aşağıdakı xronikanın dilimizdəki tərcüməsinə diqqət yetirək: “...Həmin dövrdə (Şah Təhmasib dövründə – Ş.X.) həm sarayda, yaxud əyalətlərdə yaşayan şairlər saysız-hesabsız idi. Hakimiyyətinin erkən dövründə Şah Təhmasib şairlər zümresinə xüsusi diqqət yetirmişdir və bir müddət Mirzə Şərəf Cahan və Mövlana Heyrəti Şahın süfrəsi arxasında və digər ictimai toplantılarda onun müsahibləri olmuşlar. Lakin həyatının sonrakı hissəsində Şah (Şah Təhmasib – Ş.X.) Quranın “nəyi etmək haqdır və şərdən qaçmaq haqqındakı tapşırmasını daha ciddiliklə qəbul edəndə, o daha şairləri dindar, mömin və təmiz, doğru, vicdanlı insanlar hesab etməmişdir, ona görə ki, onların çoxusu bir qayda olaraq şəraba qurşanmışdı və o (Şah Abbas – S.Ş.), həmin adamlarla şövqlə münasibət saxlamağa son qoydu və onlara (şairlərə – Ş.X.) ənənəvi şer parçaları və mədhiyyə qəsidələrin bəxş edilməsindən imtina etdi¹.

Həyatının son mərhələsində dövrünün şairlərinə müqəddəs imamların obrazlarını şerə gətirməyi tövsiyə edən Şah Təhmasib əslində onların mükafatlandırılmasından çəkinməmişdir. Bu baxımdan İsgəndər bəy Münşinin Mövlana Mühtəşəm Kaşinin Şahı tərəf etdiyi qəsidələrinin Şah Təhmasib tərəfindən soyuqqanlıqla qarşılandığının əsas səbəbinin şərhini vermişdir. Pəri Xan Xanım (Şahzadə Pəri Xan Xanım, Şah Təhmasibin Çərkəz həyat yoldaşından olan sevimli və gözəl qızı olsa da, o II İsmayılın qətlinə əsas iştirakçılardan biri olmuşdur – Ş.X.) qəsidənin müəllifini Şah Təhmasibə təqdim edərkən şahın cavabı belə olmuşdur: “Mən şairlərin mənə yağdırılan təriflərlə dillərinin korlanmasına izn vermək arzusunda deyiləm. Qoy onlar Əli və digər yanılmaz, doğru imamlar haqqında mədhiyyələr yazsınlar. Ona (Mövlana Mühtəşəm Kaşiyə – Ş.X.) söylə ki, əvvəla, imamların müqəddəs ruhlarından öz mükafatını gözləsin və ondan sonra məndən mükafata ümid etsin².

¹ Roger Savory. Iran under the Safavids. Cambridge University Press, 1980, p.206.

² Yənə orada, s.206.

Doğrudur, Mövlana Mühtəşəm Şah Təhmasibdən mükafat almasa da. sonrakı nəsillər şəcərəsinin şairi Mövlana Həsən Kaşi, İmam Əliyə həsr etdiyi həftbəndinə görə Şah Təhmasibin dəyərli hədiyyəsinə layiq görülmüşdür. İsgəndər Münşinin xronikasına əsaslanan R.Seyvəri, I Şah Abbasın da şairləri qiymətləndirdiyini, ruhlandırıldığını belə bir ümumiləşdirmədə göstərmişdir: “O (I Şah Abbas – Ş.X.) şairləri şair-laureat vəzifəsinə təyin etmişdir və “hətta bir dəfə o, bir şairə (Şamiyə) onu qiymətləndirmək xatirinə çəkişi ağırlığında qızıl hədiyyə etmişdir¹.”

Əslində Səfəvi şahlarının dövrünün şairlərinə münasibəti azəri türk ədəbiyyatının və şerinin daha geniş şöhrət tapmasına, tanınmasına xidmət etmişdir.

Bütövlükdə götürdükdə isə klassik irsimizin, xüsusilə Səfəvilər dövrü ədəbiyyatının ingilis şərqşünaslığında öyrənilməsi və araşdırılmasının müqayisəli ədəbiyyatşünaslıqda təhlilə gətirilməsi ədəbiyyat tariximizin yeni səhifələrini üzə çıxarda bilər.

Əslində bir sıra Şərq və Qərb alimlərinin diqqət və ehtiramla araşdırdığı Azərbaycan Səfəvilər dövrü ədəbiyyatının bir çox problemləri ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Araşdırdığımız mövzu ilə bağlı gəldiyimiz nəticələri aşağıdakı müddəalarda ifadə etmişik:

– Tarixi sənədlər və ədəbi məxəzlər əsasında yazılmış, ilk dəfə 1980-ci ildə Kembriç Universitetinin nəşriyyatında işıq üzünə görmüş “İran Səfəvilər hakimiyyəti altında (müəllifi tanınmış ingilis alimi Rocer Seyvəridir. Fikrimizcə, tarixi və ədəbi hadisələrin açıq və əhatəli mənzərəsini yaradan bu əsərin “Azərbaycan Səfəvilər hakimiyyəti dövründə adı ilə təqdim olunması tarixi həqiqətlərə daha uyğun gəlir – Ş.X.) kitabında “Səfəvilər hakimiyyəti altında intellektual həyat fəslinin ədəbiyyata həsr olunmuş materialları ingilis şərqşünaslığının polemik fikir və şərhələrinin ümumiləşdirmələrini çox düzgün əks etdirmişdir;

– Daha çox İran alimi Mirzə Məhəmməd Xan Qəzvinin Səfəvilər dövrü ədəbiyyatına dair yanlış fikir və müddəalarına istinad edən ingilis şərqşünası Edvard Q.Braun “İranın ədəbi tarixi adlı araşdırmasında bir sıra Qərb alimləri kimi (məsələn, Yan Rıpkə kimi – Ş.X.) Səfəvilər dövrü ədəbiyyatını “ədəbiyyatın süqutu adlandırmışdır.

¹ *Roger Savory. Iran under the Safavids. Cambridge University Press, 1980, p. 207.*

R.Seyvəri belə bir fikrin yalnız Qərb alimlərinin deyil, eləcə də əksəriyyət İran alimlərinin yanlış bəyanatı kimi qiymətləndirmişdir.

– Edvard Q.Braunun, Mirzə Məhəmməd Xan Qəzvininin, Yan Rıpkanın və digər alimlərin Səfəvilər dövrü ədəbiyyatı haqqında yaratdığı yanlışlığa Ehsan Yar-Şaterin 1974-cü ildə nəşr etdirdiyi “Səfəvi ədəbiyyatı: Tərəqqi, yoxsa Tənəzzül adlı sanballı əsərində yuxarıda adları qeyd olunan alimlərin yanlış fikirlərinin haqlı tənqidi verilmişdir. İngilis tarixçisi R.Seyvəri bu dövr ədəbiyyatının “tənəzzül ədəbiyyatı deyil, “tərəqqi ədəbiyyatı olduğunu göstərmişdir.

— Xətai təxəllüsü ilə azəri türkcəsində gözəl şeirlərin müəllifi, Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə, eləcə də Şah Təhmasib, I Şah Abbas zamanında istər sarayda, istərsə də ölkənin əyalətlərində şairlərə xüsusi hörmət-izzət bəsləndiyini qeyd edən R.Seyvəri bu dövr ədəbiyyatının çox yüksəkdə dayandığını söyləmişdir.

“Səfəvi şahlarının sarayda türk dilinin azəri ləhcəsində danışdığı (R.Seyvəri) dil poeziyanın bəzən fars dilində yazılması Qərbin bir sıra alimlərini bu dövr ədəbiyyatımızı İran, yaxud fars ədəbiyyatı adı altında öyrənməsinə səbəb olmuşdur. Elə hesab edirik ki, müstəqilliyimizin, milli qürurumuzun ən maraqlı dövrlərindən biri olan Səfəvilər dövrü ədəbiyyatı daha geniş monoqrafik araşdırmaların mövzusunda və tədqiqat obyektinə çevrilməlidir.

Görkəmli dövlət xadimi, sərkərdə və şair Şah İsmayıl Xətəinin (1487–1524) həyat və yaradıcılığı həmişə Qərbi Avropa, o cümlədən ingilis şərqşünaslığının diqqət mərkəzində olmuş, bu haqda xeyli sayda elmi məqalə, monoqrafiya nəşr edilmişdir. İngilis intibahının böyük dramaturqu və şairi V.Şekspir (1564–1616) bir sıra pyeslərində Ş.İ. Xətəini Sofi (Sophy) obrazı kimi təqdim etmiş, ingilis materialist filosofu Frensis Bekon (1561-1626) isə onu dünyanın 7 ən böyük dövlət xadimindən biri kimi yüksək qiymətləndirmişdir.

Leypsiq Universitetinin müəllimi, alman alimi 1636-cı ilin noyabrından 1638-ci ilin fevralınadək Azərbaycan Səfəvilər dövlətində Holşteyn səfirliyinin katibi işləmiş Adam Olearinin (Adam Oleariusun – Ş.X.) ilk dəfə latınca yazıb hazırladığı “Səyahətlər (“Voyages and Travels) kitabı Qərbi Avropa ədəbi və elmi ictimaiyyəti tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Həmin əsəri ingilis dilinə tərcümə edib nəşrini hazırlayan (London, 1669) Con Deyvis olmuşdur.

Qızılbaşlar ordusunun onurğa sütununu təşkil edən yeddi türk tayfasının zabitləri Azərbaycan dövlətçiliyinin bayraqdarları olmuşdur.

İngilis şerqşünaslığı bu ordunun mübarizliyini və yenilməzliyini təsvir və təhlil edərkən həmin dövrün salnamələrinə müraciət edərək azəri türklərinə xas mübariz qəhrəman obrazlarının real ştrixlərini yaratmışdır. Türk zabitlərinin dilindən qopan aşağıdakı bəyanat bu baxımdan xüsusilə diqqəti cəlb edir: Onların dilində “Yaşasın İran! deyil, türk dilində “Ey mənim mənəvi bələdçim və qurbanı olduğum tacidarım! kəlməsi səslənirdi (Sir E. Denison Ross. Journal Asiatic, 1896).

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin ilk tacıdarı Ş.İ.Xətəinin Şərqdə doğuran böyük şan-şöhrətini Qərbi Avropada, o cümlədən İngiltərədə yayımlayan bu əsər haqqında 220 ildən sonra Ser Denison Rossun maraqlı təhlil və şərhləri ingilis ictimai-ədəbi mühitində Azərbaycan siyasi, mədəni və ədəbi mühitinə marağı daha da artırmışdır.

İngilis şerqşünaslarından E.C.V.Gibb, E.Q.Braun, R.Seyvəri və başqalarının Ş.İ.Xətəinin həyat və yaradıcılığı haqqında tarixi sənəd, nadir əlyazmaları əsasında maraqlı mühakimələri bu dövr ədəbiyyatımızın daha əhatəli öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bədii-estetik fikrimizin əsas inkişaf meylləri, bir sıra dini, fəlsəfi, ədəbi problemlər, xüsusilə Səfəvilər dövrü poeziyasının daha açıq mənzərəsinin yaradılmasında qeyd etdiyimiz müəlliflərin əsərləri dəyərli mənbələr sayıla bilər.

Səfəvilər dövlətinin banisi və Orta əsrlər dövrünün məşhur sufi şairi kimi tanınan Ş.İ.Xətəinin ingilis dramaturqu V.Şekspir yaradıcılığına təsirinin araşdırılması müqayisəli ədəbiyyatşünaslığımız üçün çox əhəmiyyətli bir hadisədir.

Qərbi Avropa intibahının bir sıra görkəmli adamları kimi V.Şekspirin dünyəvi elmlərin, həm Qərbin, həm də Şərqi tarixinin, mədəniyyətinin müdrik alimi, bilicisi olduğunu heç cür inkar etmək olmaz. İngilis dramaturqunun külliyyatını oxuyan hər bir kəs onun incə məqamları ilə təsvir etdiyi türk həqiqətlərini görə bilər.

Əslində V.Şekspirin Şərqlə, xüsusilə türk dünyası ilə məlumat və bilgilərinin diqqətlə öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslığımız üçün yeni bir hadisədir. V.Şekspir yaradıcılığında, xüsusilə “Kral Lir, “Otello, “Altıncı Kral Henri faciələrində, “On ikinci gecə, yaxud hər nə istəsəniz, “Səhvlər komediyası, “III Kral Riçard, “IV Kral Henri və digər pyeslərində türk, eləcə də Azərbaycan Səfəvilər dövrünün (1501-1736) ilk mərhələsinin bəzi incə məqamlarının tarixi və poetik təsvirinin ayrıca tədqiqə ehtiyacı vardır. Əvvəla, tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində dünyanın bir sıra şair və yazıçılarının əsərlərində

zəngin ilham mənbəyinə çevrilən Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin görkəmli siması, dövlət xadimi və şairi Şah İsmayıl Xətai şəxsiyyəti V.Şekspirin diqqətindən yayınmamışdır.

Sual oluna bilər. Bəs V.Şekspir Ş.İ.Xətai necə tanımışdır? XVII əsrin birinci on beş ilində ingilis Şerli qardaşlarının İrana və Azərbaycana səfəri, xüsusilə Ser Antoni Şerlinin Londonda “İrana səyahətlərin qarşılıqlı münasibəti adlı çox dəyərli hesabat memuarı ilə (1613) V.Şekspirin tanış olduğu tarixi həqiqətlərə uyğun gəlir. İkincisi, ingilis tacir və səyyahlarından biri Ralf Fiçinin “London taciri Ralf Fiçin dəniz səyahətinin yekunu adı altında nəşr olunmuş əsəri ilə də V.Şekspirin yaxından tanış olduğunu güman edirik. İngilis taciri Antoni Cenkinsonun Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin əyalətlərinə – Şirvan torpağına, habelə Qəzvinə səyahəti nəticəsində Şah İsmayılın oğlu Şah Təhmasiblə görüşmüşdür. Ümumiyyətlə isə Azərbaycan Səfəvilər hakimiyyətinin ilk dövrü haqqında yazılmış təəssüratlar kitabları ilə Şekspirin tanış olduğunu tarixi həqiqət kimi qəbul etmək lazımdır.

NƏTİCƏ

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının Qərbi Avropa, o cümlədən ingilis şərqşünaslığında öyrənilməsinin uzun əsrlik tarixi vardır. İngilis renessansını təxminən 4 əsr qabaqlamış XII əsr Azərbaycan intibahı və onun nəhəngi, cahanşümul şair Nizami Gəncəvinin, sonrakı dövrdə onlarla sənət klassiklərinin əsərlərinin Qərb mədəniyyətində və ədəbiyyatında tərcüməsi və öyrənilməsi müəyyən tarixi tələbat, zəruriyyətdən yaranmışdır. Orta ingilis ədəbi dilində yazılmış, ingilis ədəbiyyatının ilk yazılı şedevri sayılan “Kəntərberi hekayələrində (müəllifi ingilis poeziyasının “atası Cefri Çoserdir – Ş.X.) türk hökmdarı Attiladan tutmuş Azərbaycanda yaranmış sufiliyin güc-qüdrətinin təsviri Şərq məmləkətində Azərbaycanın varlığına 6 əsr əvvəl ingilislərin ilk yazılı ədəbiyyatında müəyyən yer verildiyini təsdiq edir. Eləcə də ingilis renessansının böyük şairi Vilyam Şekspirin Nizami əsərlərindən bəhrələnməsi ədəbiyyatımızın təsir gücünü şərtləndirir. Azərbaycanın Səfəvilər dövrünün ilk tacıdarı, görkəmli şairimiz Şah İsmayıl Xətəinin V.Şekspirin bir sıra pyeslərində böyük Sofi (Səfi) kimi təqdim edilməsi, nəinki müstəqil Azərbaycan dövlətinin keçmiş tarixinin, eləcə də onun ədəbiyyat klassiklərinin İngiltərə ədəbi-ictimai mühitinə məlum olduğunu deyəmə əsas verir. Bu gün müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran təxirə salınmaz vəzifə nəinki mədəniyyət və ədəbiyyatımızın ingilis mənəvi varlığına, ədəbiyyatına müəyyən təsirinin öyrənilməsi, eləcə də klassik ədəbiyyatımızın tərcümə və öyrənilməsinin elmi araşdırılmasıdır.

Müəllif araşdırmasında qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin müqəddəm prinsiplərindən çıxış edərək Orta əsrlər dövrü klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ingilis şərqşünaslığında öyrənilməsinin və əxz olunmasının xronoloji sistemini yaratmağa səy göstərmişdir. Elə hesab edirik ki, Azərbaycanın dünya, o cümlədən ingilis ədəbiyyatı ilə əlaqələrinin əsas (genetik, tipoloji, əlaqəli, yaxud kontakt) tiplərinin müəyyənləşdirilməsi, Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələrinin istiqamət, prinsiplərinin, ədəbi təsir məsələlərinin aydınlaşdırılması üçün hələ

çox axtarışlar aparılmalıdır. Bu əlaqələrin sistemləşdirilməsi, xüsusilə onların inkişaf mərhələlərini şərtləndirən ümumi qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsi üçün elmi nəzəri tədqiqatlar azəri türk ədəbiyyatının ingilis şərqşünaslığında tədqiqat materialları üzərində qurulmalıdır.

Klassik Azərbaycan poeziyasının müəyyən nümunələrinin ayrı-ayrı dövrlərdə ingilis dilinə tərcüməsi, xüsusilə ingilis şərqşünaslığının şair və yazıçılarımızın həyatı və yaradıcılığı haqqında tədqiqatları ingilis ədəbi mühitinə müəyyən təsir göstərmişdir. Ədəbi əlaqələrin və təsirin ingilis ədəbiyyatına gətirdiyi zənginliyin açıqlanması isə ayrıca tədqiqatların aparılmasını müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın qarşısında əsas vəzifələrdən birinə çevirir. Bunun üçün aşağıdakı istiqamətlərə diqqət yetirilməlidir:

— Azərbaycan və ingilis ədəbiyyatlarında oxşar ideya-bədii estetik baxışların araşdırılması;

— Şərq və Qərb, Azərbaycan və ingilis ədəbiyyatları arasında əlaqə və təsirin əsas vasitələrinin (memuar, ədəbi tənqidi mətnlər, tərcümələr və s.) materialları əsasında yeni tədqiqatların aparılması;

— Klassik poeziya nümunələri əsasında bu və ya digər ədəbiyyatda oxşar motivlərin və səsləşmələrin müəyyənləşdirilməsi;

— İnsan obrazının və ona xas bəşəri duyğuların təsvir və tərənnümündə hər iki ədəbiyyatda ümumi baxışların tədqiqi;

— Ədəbi əlaqələrin əsas vasitələrindən biri olan tərcümə ədəbiyyatının müqayisəli təhlili.

Azərbaycan — Qərbi Avropa, o cümlədən Azərbaycan–İngiltərə qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələlərinin tədqiqində klassik Azərbaycan poeziyasının tərcüməsi və öyrənilməsi Orta əsrlər dövrü ədəbiyyatımızın zəngin estetik ideya-məzmunun, dini fəlsəfi baxışlarının bəşəri meyarları, dəyərləri olduğunu təsdiq edir. Öyrənilən, tərcümə edilən, tədqiq olunan hər hansı bir ədəbiyyat isə onun ümumdünya ədəbi xəzinəsində xüsusi yeri olduğunu deməyə əsas verir. Azərbaycan-ingilis qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin araşdırılmasında zəngin ənənələri, məna dəyərləri ilə, seçilən Azərbaycan türk ədəbiyyatının və klassik poeziyasının yalnız azəri türk xalqının deyil, eləcə də bütün bəşəriyyətin qlobal problemlərinin təsvir və təcəssüm olunduğu bir daha müəyyənləşdirilmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan — Avropa elmi-estetik fikir kontekstində Azərbaycan-ingilis əlaqələrinin Orta əsrlər dövrünün elmi-nəzəri paralellərinin, xüsusilə klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi

və bu əsərlərin ingilis şərqşünaslığında öyrənilməsinə həsr olunmuş mövcud monoqrafiya gələcəkdə bu mövzunun daha geniş tədqiqinə istiqamət verə bilər.

SUMMARY

Classic Azerbaijan literature has a centuries long history being studied in Western European as well as English oriental studies. XII century Azerbaijan renaissance, which forestalled for four centuries the English renaissance resulted in some historical requirement and necessity for translation and study of its giant, world-known poet Nizami Ganjavi's masterpieces and some other tens of classics of later period in Western culture and literature. "The Canterbury Tales (author is "Geoffrey Chaucer, father of the English poetry) written in middle-time English literary language said to be the masterpiece of the English literature proves the presence of fragments of pieces from the Turkish ruler – Attila to the description of power of Sufism in Azerbaijan in English written literature prior to six centuries of Azerbaijan statehood in the Orient. Also the fact that William Shakespeare, the greatest poet of the English renaissance, got encouraged and fed by Nizami Ganjavi's masterpieces proves the strength of our literature. Presentation as a Great Sofi of the first king of the Sefevis state in Azerbaijan, the well-known poet Shah Ismail Khatai, in Shakespeare's number of plays gives us a base to say that English literary environment was aware of not only the past history of the independent Azerbaijan state, but also of its literary classics. Today the pending urgent mission for the comparative literature is not only studying the impact of our arts and literature to the English moral values and literature, but also making researches on the translation of our classics.

The author has made efforts in his research to create the chronological order of study tendencies and mastering of middle-age classic Azerbaijan literature in the English oriental studies, coming forward from the point of view of basic principles of mutual literary links. We think that a lot of researches should be carried out for the determination of basic types (genetic, typology, mutual or contact) of literary links of Azerbaijan with both the world and English literature as well as clarification of orientation, principles and literary impact of Azerbaijan-English mutual literary links. Systemization of these links, especially, scientific and theoretical studies for the determination of general relatedness stipulating their development stages must be built on the research material in the English orientalism of Azerbaijani-Turkish literature.

Translation of some pieces of classic Azerbaijan poetry into English in different periods, especially, researches by the English orientalist of our poets and writers' lives and works have impacted the English literary environment in some ways. Necessity of making public of the variety and diversity that were brought to the English literature by literary links and impacts turns it to one of the main duties before the comparative literature to conduct separate studies in this regard. For this the following directions should be concentrated on:

- Study of similar idea and esthetic views in the Azerbaijan and English literature;
- Conducting of new researches on the basis of main means of material (memoirs, satiric texts, translations etc.) for a link and impact between the East and West, Azerbaijan and English literature;
- Determination of similar motives and accords in different literatures on the basis of classic poetry pieces;
- Study of general views of the peoples factor and the description of their specific human feelings in both literature;
- The comparative analyses of translation literature being one of the main means of literary links.

Translation and study of classic Azerbaijan poetry proves to have rich esthetic idea and content, human values of religious and philosophic views of our middle age period literature in the studies of development stages of the mutual literary links between Azerbaijan– Western Europe, including Azerbaijan –England. Any studied, learned and translated literature gives us a reason to say that they have their special places in the world literary treasure. Azerbaijani-Turkish literature and classic poetry, which is distinguished by rich traditions, meaningful values on the studied background of Azerbaijan-English literary links describe not only Azerbaijani Turkish literature, but also the global problems of the entire humanity. In this regard, scientific and theoretical parallels of middle age period of Azerbaijan–English links in Azerbaijan-Europe scientific esthetic thinking context, especially, translation of classic Azerbaijan literary pieces into English and the monograph devoted to the study of these pieces in the English orientalism can give a stimulus to the wider study of this topic in the future.

Ə D Ə B İ Y Y A T

Azərbaycan türkcəsində

1. Ağayev Əkbər. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964.
2. Araslı Həmid. Füzuli. Bakı, 1939.
3. Araslı Həmid. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri). Bir cildə. Bakı, “Gənclik, 1998.
4. Arif M. Nizami əsərlərinin tərcüməsi məsələlərinə dair. – Nizami (məqalələr toplusu). İkinci kitab. Bakı, 1940.
5. Arzumanlı Vaqif. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti, Bakı, “Elm, 1997.
6. Azərbaycan – Böyük Britaniya: Əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq (1991–2001). Tarixi xronika. Bakı, 2001.
7. Azərbaycan Ensiklopediyası. VII cild. Bakı, 1983.
8. Azərbaycan Ensiklopediyası. IX cild. Bakı, 1986.
9. Azərbaycan Ensiklopediyası. X cild. Bakı, 1987.
10. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I c., Bakı, Azərb. EA-nın nəşriyyatı, 1960.
11. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I cild. Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994.
12. Azəroğlu. Saib Təbrizinin sənət dünyası. Bakı, “Yazıçı, 1981.
13. Bıcarı Həsən. Saib Təbrizi. – Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı, 1960.
14. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136–1225-ci illər). Bakı, “Elm, 1985.
15. Bırhanəddin Qazi. Divan. Bakı, “Azərnəşr, 1988.
16. Cahani Q, Həmidov İ. “Məqaləti-Şəms Təbrizi kitabı haqqında. – Azərbaycan EA Xəbərləri (ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası), 1973, №4.
17. Əliyeva Leyli. Füzuli və ingilis şərqşünaslığı. Bakı, “Ozan, 1997.
18. Əlizadə Mübariz. Şərq poeziyasının qiymətli incisi. – Əbülqasim Firdovsi. Şahnamə. Bakı, “Yazıçı, 1986.
19. Əvhədi Marağalı. Cami-Cəm. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970.
20. Gəncəvi Nizami. Xosrov və Şirin. Bakı, 1982.
21. Xəlilli Şahin. Ədəbi əlaqələr işığında. Bakı, “Qartal, 2002.
22. Xəlilli Şahin. Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri. Folklor materialları əsasında. Bakı, “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyat Birliyi, 2002.
23. Xətai. Dəhnamə. Bakı, “Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1959.
24. Kazımov Mehdi. Böyük Britaniyadakı əlyazmalarımız. – “Ədəbiyyat və incəsənət qəz., 16 sentyabr 1988.
25. Köprülüzadə Fuad Məhəmməd. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı, “Sabah nəşriyyatı, 1996.

26. Qasımzadə F. Müasir Türkiyə alimləri Nəsimi və hürufilik haqqında. – “Azərbaycan jurn.,” 1969, №7.
27. Qəhrəmanov C.V., Allahyarov K.H. Müqəddimə. – XIII–XIV əsrlər Azərbaycan şeri. Bakı, “Elm, 1983.
28. Qiyasi Muxtar. Sufilik. – “Azərbaycan XXI əsr qəz.,” 12-18 iyun 2002.
29. Quliyev Vilayət. Nizamidən Saib Təbriziyə qədər (İngilis şərqşünası Q.Auslinin (1770–1845) ədəbiyyatımız haqqında qeydləri). – “Azərbaycan jurn. 1979, №11.
30. Quluzadə M. Füzuli. – Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı, 1960.
31. Quluzadə M. Nəsimi. – Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild, Bakı, 1960.
32. Quluzadə M.Y. Ön söz. İmadəddin Nəsimi. – İmadəddin Nəsimi. Beşinci cild. Bakı, “Elm, 1985.
33. Qurani-Kərim. Bakı, “Azərənşr, 1991.
34. Qurbanov Şixəli. Əsərləri. Üçüncü cild. Puşkin və Azərbaycan poeziyası. Elmi-tənqidi məqalələr. Həyatımdan səhifələr. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1969.
35. Məmmədov Əzizəğa. Şah İsmayıl Xətai. Bakı, “Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1961.
36. Məmmədova S. İngilis şərqşünası Qazi Bürhanəddin haqqında. – “Ədəbiyyat və incəsənət qəz.,” 16 oktyabr 1976.
37. Məmmədova S. Qərbi Avropa şərqşünası Füzuli haqqında. – “Elm və həyat jurn.,” 1972, №3.
38. Nehru Cəvahirəl. Ümumdünya tarixinə nəzər. Bakı, “Gənclik, 1986.
39. XIII–XVI əsrlər Azərbaycan şeri – (“Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası seriyasından). III cild. Bakı, “Elm, 1984.
40. Rəfili Mikayıl. Nizamiyə qədər Azərbaycan kulturası. – Nizami. (Məqalələr toplusu). İkinci kitab. Bakı, 1940.
41. Rüstəmov Azadə. Fələki Şirvani. Bakı, “Elm, 1986.
42. Rza Xəlil. Dramaturgiyada ədəbi əlaqələr. Azərbaycan və rus dramaturgiyasının inkişafında qarşılıqlı ədəbi əlaqə və təsirin rolu. Bakı, “Elm, 1987.
43. Şəbüstəri Şeyx Mahmud. Gülşəni-raz (elmi-tənqidi mətn). Bakı, “Elm, 1972.
44. Şəfizadə Baloğlan. Zərdüş, Avesta, Azərbaycan... (Masivilizasiyası). Bakı, “Elm, 1996.
45. Şirvani Xaqani. Təhfətül-İraqeyn (Seçilmiş parçalar). Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1959.
46. Təbrizi Saib. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Yazıçı, 1980.
47. Zeynalov Əsgər. Şərq Volter yaradıcılığında. Bakı, “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001.

Türk dilinde

48. Topbaş Osman Nuri. İmandan İhsana Tasavvuf. İstanbul, Erkan Yayınları, 1423/2002.
49. Topbaş Osman Nuri. Hazret-i Mevlana, Şems ve Şeb-i Arus. – Mesnevi Bahçesinden. Bir Testi Su. İstanbul, Erkam Yayınları, 1421/2001.
50. Veliyev Şamil (Körpülü). Füyuzat edebi mektebi. Ankara, “Ejdat Yayınları, 2000.

İngilis dilinde

51. Browne Edward G. A Literary History of Persia. Vol. I, Cambridge, 1969.
52. Browne Edward G. A Literary History of Persia. Vol. II, Cambridge, 1969.
53. Browne Edward G. A Literary History of Persia. Vol. III, Cambridge, 1969.
54. Browne Edward G. A Literary History of Persia. Vol. IV, Cambridge, 1969.
55. Byatt A.S. Brief Lives. – New Writing. Vol. 8. London. Pub-lished by Vintage, 1999.
56. Chaucer Geoffrey. The Canterbury Tales. An illustrated selection rendered into modern English by Nevill Coghill. The United States of America, Penguin Books, 1977.
57. Gibb E.J.W. A History of Ottoman Poetry. Vol. I, London, 1958.
58. Gibb E.J.W. A History of Ottoman Poetry. Vol. II, London, 1959.
59. Gibb E.J.W. A History of Ottoman Poetry. Vol. III, London, 1960.
60. Gibb E.J.W. A History of Ottoman Poetry. Vol. IV, London, 1961.
61. Gibb E.J.W. A History of Ottoman Poetry. Vol. V, London, 1962.
62. Gibb E.J.W. A History of Ottoman Poetry. Vol. VI, London, 1963.
63. Gibb E.J.W. The World's Great Classics. New-York, 1901.
64. Hasan Hadi. Falaki-i-Shirwani: His Times, Life, and Works. London, The Royal Asiatic Society, 1929.
65. Humphreys Emyr. The Triple Net. A Portrait of the Writer Kate Roberts (1891–1985). London, BSS, 1988.
66. Hyde Thomas. History of the Religions of the Ancient Persians, Parthians, and Medes. Oxford, 1700.
67. Khalilli Shahin. Cambridge Seminar: Literary Links between Azerbaijan and Britain. - “The Azeri Times, January 6 – January 12, 2000.
68. Minorsky V. The Poetry of Shah Ismail I. – Bulletin of the School of Oriental and African Studies. University of London. Vol. X, Part 4, 1942.

69. Moore Thomas. Lalla Rookh. – The Poetical Works. Collected by Himself. In Five Volumes. Vol. III, Vol. IV. Leipzig, “Bernard Tauchnitz, 1842.
70. Pashayev Gazanfar. All about England. Baku, 1981.
71. Rieu Ch. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. London, 1988.
72. Savory Roger. Iran under the Safavids. Cambridge University Press, 1980.
73. Selected Poems from the Diwan-i-Shams-i – Tabriz. Edited and translated with an Introduction, Notes, and Appendices by R.A. Nicholson. Cambridge, 1898.
74. Shabistari’s Gulstan-i - Raz (“Roze-garden of Mystery). Edited and translated by E. Whinfield. London, Trubner, 1880.
75. Sultanov M. On the Problem of “Literary School in Orientology. – Yadname-ye Jan Rypka. Collection of Articles on Persian and Tajik Literature, Prague, 1967.
76. The Azerbaijan school: poets and prose writers (The Saljug and Mongol periods). – The Cambridge History of Iran. Edited by J.A. Boyle. Great Britain, vol.5, 1968, pp.568-584.
77. The Literature of Azerbaijan. – “Central Asian Review, London, vol. VII, №3, 1960.
78. Yadname-ye Jan Rypka. Collection of Articles on Persian and Tajik Literature. Prague, 1967.

Rus dilində

79. Bayramov Akif. Klassiçeskə azerbaydjanskə literatura na nemeükom əzike. Baku, “Əziçi, 1992.
80. Bertelğs E. Nizami i Fizuli. Moskva, 1962.
81. Krimskiy A.E. İstoriə Persii, ee literaturı i dervişskoy teosofii. Tom. I. Moskva, 1915.
82. Krimskiy A. Nizami i eqo sovremenniki. Baku, 1981.
83. Kuli-zade Z. Xurufizm i eqo predstaviteli v Azerbaydjane. Baku, “Glm, 1970.
84. Qadjiev A.A. Problemi izuçeniə azerbaydjansko-evropeyskix literaturnix vzaimosvəzey. Azerbaydjansko-evropeyskie literaturnie vzaimosvəzi. Baku, “Glm, 1985.
85. Maxmudov Əqub. Vzaimootnoşeniə qosudarstv Akkoönlu i Sefevidov s Zapadnoevropeyskimi stranami (II polovina XV – naçalo XVII veka). Baku, “İzdatelğstvo Bakinskoqo universiteta, 1991.
86. Ripka Ə. İstoriə persidskoy i tadjikskoy literaturı. Moskva, “Proqress, 1970.

Rəylər

İsmayıl Vəliyev (Öməröğlu),
filologiya elmləri doktoru, professor:

«Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr. Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri»-nin tədqiqinə həsr olunmuş hazırkı monoqrafiya müəllifin ədəbiyyatımızın dünya ədəbiyyatı ilə əlaqələri çərçivəsində uğurlu araşdırması kimi qiymətləndirilə bilər. Filologiya elmləri namizədi Şahin Xəlilli əsərində klassik Azərbaycan poeziyası haqqında İngilis şərqşünaslığının tarixi, ədəbi-tənqidi materiallarını, eləcə də İngilis dilinə tərcümə edilmiş poetik nümunələrin ədəbi-estetik dəyərlərini elmi süzgecdən keçirmiş, ədəbi əlaqələrimizlə bağlı konkret nümunələri təhlil etmişdir. Müəllif Azərbaycan ədəbiyyatının dünya, o cümlədən İngilis poeziyası ilə qarşılıqlı əlaqələri fonunda təhlil və elmi ümumiləşdirmələrində özünəməxsus yazı üslubu ilə maraqlı tezislər irəli sürmüşdür.

Orta əsrlər klassik Azərbaycan poeziyasının bir sıra qaranlıq səhifələrinə və «görünməyən üzünə» aydınlıq gətirən tədqiqatçı İngilis şərqşünaslığının milli poetik fikir tariximiz haqqında yaratdığı müəyyən yanlışlıqlara da jəsarətli vətəndaş alim mövqeyini ifadə etmişdir.

Ədəbi əlaqələrimizin öyrənilməsi və tədqiqində özünəməxsus yazı üslubu, elmi-nəzəri hazırlığı, intellektual alim səriştəsi və bəjarığı ilə ədəbi, elmi-ictimai mühitimizdə imzasını yaxşı tanıtdıran Ş. Xəlillinin yeni kitabı bir sıra məziyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. O, araşdırmasında Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələlərindən birinin - Orta əsrlər klassik Azərbaycan poeziyasının yeni tədqiqat-təhlil mənzərəsini yaratmışdır.

Müəllif son illərdə ədəbi əlaqələrimizə üç kitab həsr etmişdir: «Ədəbi əlaqələr işığında», «Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri», «Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr». Üç kitabın üçü də ayrı-ayrı rəngdədir: yaşıl, mavi, qırmızı. Ədəbi əlaqələrimizdən bəhs edən bu kitabların rəngləri mənə müstəqil Azərbaycanımızın üçrəngli bayrağını xatırlatdı.

Əslində Ş. Xəlilli milli vətəndaş qeyrəti ilə İngilis ədəbiyyatında və şərqşünaslığında zəngin poetik ənənəli Azərbaycanımızı axtaran, tədqiq edən əsil ziyalı, təəssübkeş ədəbiyyatşünas alim kimi bu əsərində qarşısına qoyduğu məqsədə əsasən nail olmuşdur.

İnamla deyə bilərəm ki, Şahin Xəlillinin Azərbaycanın poetik təfəkkür dünyasında bəşəri duyğuların ən gözəl təjəssümünü yaradan klassik sənət varlığını beynəlxalq əlaqələrinin tədqiqinə həsr etdiyi yeni araşdırması sabahın tədqiqatçıları nəslinə qiymətli mənbə olacaqdır.

* * *

BÜTÖVLÜK SORAĞINDA

Zeydulla Ağayev,

filologiya elmləri doktoru,
professor.

Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinin, inkişaf proseslərinin, aparıcı ədəbi cərəyanların və s. respublikamızda izlənməsi ümumilikdə bu ədəbiyyat haqqında təsəvvür yaratmaq baxımından maraqlı görünsə də, ədəbiyyatın hüdudlarını və yayılma coğrafiyasını əhatə etmədiyi üçün həmişə birtərəfli təsir bağışlayacaqdır. Ədəbiyyatımızın bir küll halında qavranması və dərk edilməsi üçün onun bütöv əhatə dairəsi müəyyən-ləşməli və qiymətləndirilməlidir. Bu baxımdan filologiya elmləri namizədi, dosent Ş.Xəlillinin tədqiqat materialları aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Məsələ burasındadır ki, müasir dövrün çoxsaxəli rabitə imkanları sayəsində çağdaş ədəbi əlaqələri izləmək xeyli asanlaşmışdır. Lakin bu monoqrafiyanın tədqiqat obyektini tariximizin müəyyən mənada qaranlıq səhifələri olan orta əsrlərin ədəbiyyatıdır və həmin ədəbiyyatın ayrı-ayrı mənbələr əsasında işlənməsi çox böyük zəhmət tələb edir.

Tədqiqatın əsas məziyyətlərindən biri Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin qarşılıqlı bəhrələnməsi və bu bəhrələnmənin Şərq mənbələrinə istinad olaraq başlanması probleminin qoyuluşu və inandırıcı həllidir. İlk nəzərdən Şekspirdə N. Gəncəvi təsirinin axtarılmasına irad tutula bilər; axı hamıya məlumdur ki, böyük Nizaminin əsərləri yalnız 1836-cı ildən başlayaraq ingilis dilinə tərcümə edilməyə başlanmışdır, Şekspir isə XVI əsrin axırları və XVII əsrin əvvəllərinin qələm sahibidir. Lakin bu, yalnız məsələnin zahiri cəhətidir. Nizamiyə, habelə ümumən Şərq ədəbiyyatına birbaşa ingilis marağı nisbətən azyaşlı ola bilər, lakin ingilisdilli bədii-fəlsəfi fikir Şərqə məkan etibarını ilə yaxın olan digər dillər vasitəsilə, məsələn yunan və italyan dilləri vasitəsilə bəhrələnirdi.

Fikrimizi bircə faktla izah edək ki, məsələn, V.Şekspir öz ilk faciəsi olan “Romeo və Cülyettanı italyan hekayəsi əsasında qələmə almışdır. İtalyanlar isə öz növbəsində həmin əsəri Nizaminin “Leyli və Məcnun poemasının təsiri ilə yaratmışdılar. Beləliklə, Şərq-Böyük Britaniya mədəniyyət körpüsünün yaşı çoxdur.

Ş.Xəlilli çoxlu məxəzlərdən səmərəli surətdə bəhrələnmişdir. Azərbaycan, rus və ingilis dillərində tədqiqata cəlb olunmuş çoxsaylı mənbələr müəllifin ciddi elmi axtarırlarının sübutu kimi görünür.

Monoqrafiya daha bir cəhətdən maraq kəsb edir: o, Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrini araşdıracaq gələcək tədqiqatçılar üçün istiqamətverici rol oynaya bilər. Təkcə həmin ədəbiyyat siyahısına baxmaq kifayət edir ki, ədəbiyyatımızın orta əsrlər dövrünün ingilisdilli mənbələrdə necə geniş araşdırılmasının mənzərəsi göz önündə canlansın. Əlbəttə, müəllif heç də həmin tərcümələrin hamısı haqqında təhlil, qarşılaşdırma, adekvatlıq və s. axtarmır, çünki bizə elə gəlir ki, bütün bunlar onun məqsədi olmamışdır. Həmin məsələlərə müəyyən məqamlarda toxunan Ş.Xəlilli o sahəni gələcək tədqiqatçıların öhdəsinə buraxmışdır.

Ş.Xəlilli yalnız ədəbi əlaqələrin poeziya qolunu tədqiqat obyektinə seçmişdir. Məsələn, o, Şekspir sonetlərində Nizamidəngəlmə paralellər aparır. Əgər müəllif gələcəkdə bu istiqamətdə tədqiqatlarını davam etdirsə, yəqin ki, Şekspirin dramaturgiyasında da Azərbaycan ədəbiyyatından paralellər haqqında söz açacaqdır.

Bu monoqrafiya müəllifin həm klassik Azərbaycan ədəbiyyatına dərinədən vəqif olması, həm də onun ingilisdilli mənbələrdə inikasını yaxşı öyrənmiş mütəxəssis olduğunu sübut edir.

* * *

F. Alexander Magill,
Head of English Language
& Literature Department
of Qafqaz University.

There is a dearth of published work which demonstrates any depth of association between the classical poetry and literature of the Occident and the Orient. Shahin Khalilli's work in this book on the links between Western literature and the Literature of Azerbaijan is a scholarly piece of research which is a benefit to all students and will be of great value to those specialists and academics who wish to research this area. Khalilli's work in this book shows that explicit literary associations do exist and that he is an expert in this field.

F. Aleksandr Magil,
Qafqaz Universitetinin
İngilis dili və ədəbiyyatı
şöbəsinin müdiri.

Qərb və Şərq ölkələrinin klassik ədəbiyyatı və poeziyası arasında hər hansı əlaqənin dərinliklərini əks etdirən nəşrlər olduqca azdır. Şahin Xəlillinin Qərb ədəbiyyatı ilə Azərbaycan ədəbiyyatı çevrəsində əlaqələrin öyrənilməsinə həsr olunmuş hazırkı araşdırması tədqiqatçı mövgeyilə yazılmışdır. Və bu əsərdən bütün tələbələr faydalana bilərlər; mövjud tədqiqat arealında araşdırma aparmaq istəyən mütəxəssislər və tədqiqatçılar üçün isə bu kitab dəyərli mənbə olacaqdır. Ş. Xəlillinin araşdırması ədəbiyyatlar arası müəyyən ədəbi əlaqələrin mövjudluğunu, onun özünün isə bu sahənin mütəxəssisi olduğunu göstərir.

* * *

P. S. Bu kitabın dünya işığına gətirilməsində qayğı və əvəzsiz zəhməti olan həmkarlarıma - «Azərbaycan Milli Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyinin direktoru və baş redaktoru, professor İsmayıl Öməröğlu Vəliyevə, professor Vaqif Arzumanlıya, professor Zeydulla Ağayevə, İman işığıın dəyərli insanı Nedim Kayaya, Veysi Yüjeyə, Salman Əliyevə, ədəbiyyatşünas Şamil Körpülü Vəliyevə, mütərcim dostum Razi Nurullayevə, elmi işçi Lətifə Mirzəyevaya, Dillər Universitetinin əməkdaşı Səbinə Allazovaya, Qafqaz Universitetinin İngilis dili və ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri F. Aleksandr Magilə, poliqrafiya işçisi Xumar Yüzbaşovaya, eləcə də gələcəkdə əsər haqqında rəy və təkliflərini söyləyəjək oxujulara səmimi təşəkkürümü və minnətdarlığımı bildirirəm.

* * *

Çapa imzalanmışdır 10.8.2003. Format 60x84_{1/16}.
Hesab-n.v.10. Şerti ç.v. 9,5. Tirajı 700. Qiyməti müqavilə ilə.

“Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi
Bakı, Az-1004, Böyük Qala küç., 41.
Lisənziya: Seriya AB 022031. A — 031. 17.03.1999

Əlaqə telefonları:

92-56-34, 93-59-46, 92-00-86.

...Hızırkı monoqrafiya müəlifin ədəbiyatımızın dünya ədəbiyatı ilə əlaqələri çəvrəsində uğurlu araşdırması kimi qiymətləndirilə bilər. – Prof. İsmayıl Vəliyev (Öməröğlü).

Bu monoqrafiya müəlifn həm klassik Azərbaycan ədəbiyyatına dərindən vəqif olması, həm də onun ingilisdilli mənbələrdə inkişafını yaxşı öyrənmiş mütəxəssis olduğunu sübut edir. – Prof. Zeydulla Ağayev.

...bu əsərdən bütün tələbələr faydalana bilərlər; mövcud tədqiqat arealında araşdırma aparmaq istəyən mütəxəssislər və tədqiqatçılar üçün isə bu kitab dəyərli mənbə olacaqdır –Qafqaz Universitetinin ingilis dili və ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri F.Aleksandr Magil.